

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 627

Title haghvab dendu'ekhas

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 627 Subject : Grammar

Title : Laghusabdendusekhara

Author : Nāgeji Bhatta Scribe : —

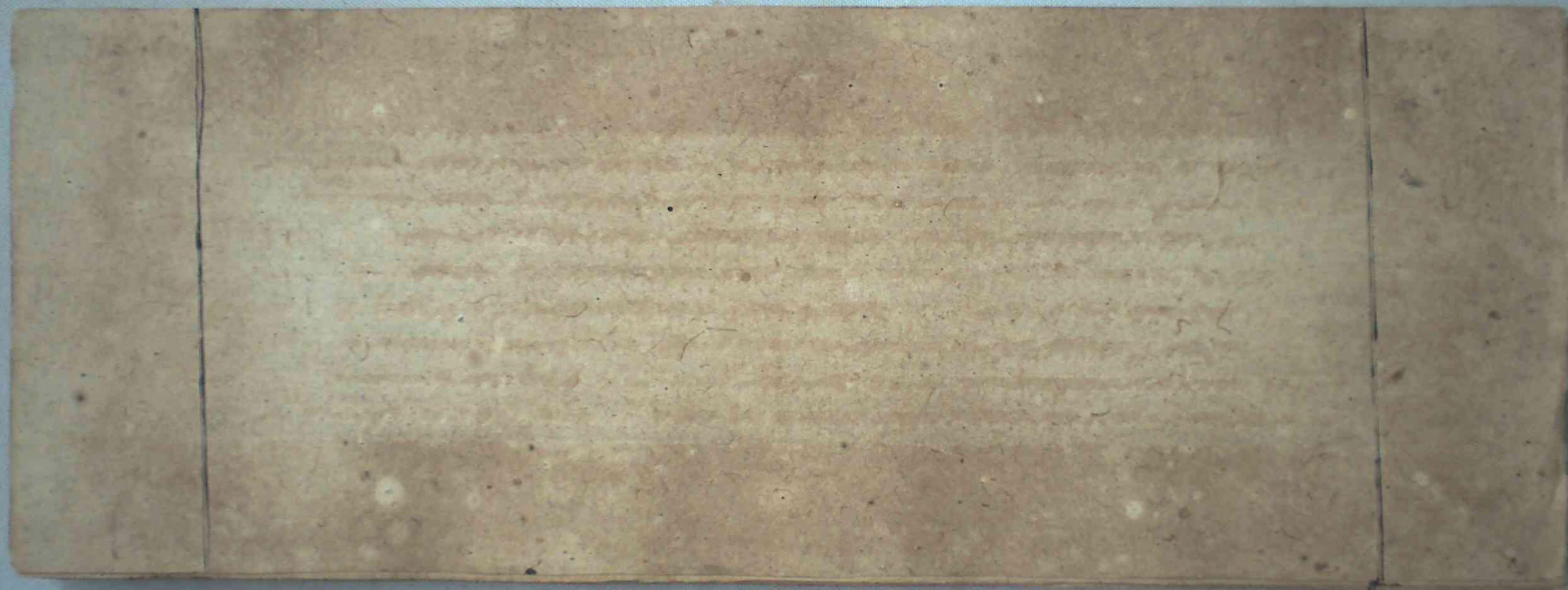
Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11" by 4" Extent : 326 to 446 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : —

९

श्रीगणेशायनमः॥ मंगलादीनिमंगलमध्यानिमंगलांतानिचत्वारिंशतिप्रधानैर्निर्वाह्येतिविधिविधानाद्यर्थग्रथमध्यक्षेनमंगलंशिष्यशिष्याप्येति
 वधानि। श्रौत्राहंतीति। श्रौत्रं श्रौत्रियत्वं वेदाध्ययनकर्तृत्वं। आहंती योग्यता। नहि हिन कर्मानुष्ठातृत्वं। नायाविनैः प्रसिद्धैरित्यर्थः। गुणैः प्ररास्तगु
 णवद्भिः। अहंति वेदहन्तानि। विजयनेतरामिति। वीतिभिन्नं पदं। तिङ् श्रुतिनिरूप्यामितिङ् नोनरपदस्मृत्समासस्यदस्येव। उपसर्गाणां धोनकन
 यावीत्येतत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् कथं तरविनिर्णयं। पूर्वार्धेनास्यसंगतिमाह। पूर्वार्धेति। कथिताः प्राधान्येनेत्यर्थः। तृतीयाध्यायेति।
 उणादीनामपुणादयो बहुलमिनिस्त्रयोधितत्वात्तत्त्वं। पचमंरति। लट् लिङित्याधुक्तक्रमापेक्षयेदं। अद्योमात्रेति। नेनतद्रुपाणां मिदाप्रदर्शनान्
 नूननेतिपरास्तं। वर्तमानेति। कालादेर्धोत्पत्त्याह। वर्तमानक्रियेत्यादि। वर्तमानकालक्रियेत्याद्यर्थः। वर्तमानत्वं प्रार्थपरिसमाप्तक्रियाश्र
 यत्वं कर्णनं बोध्यं। अराविनाविति। अकारस्य विनेत्संज्ञानिदृक्पायाभावान्। टित्वरेत्त्वात्। अइतिउच्चारणार्थाकारेणानौप्रथमैकवचनानि
 मालस्येत्येतत्त्वरसात्। तिप्पत्तसि। सौत्रत्वानिर्विकृतिकानुकरणश्रुत्यासाध्यान्तसुप्तीत्यादौरुत्वं। निवादीनां पितृगुणार्थस्वरार्थच। आ
 देशे साहचर्यान्नागमत्वमिदं। एषां स्थानिवशेन प्रत्ययत्वे सिद्धेपि देशांशे निराकांक्षत्वेपि च विरोधोक्तप्रत्ययः परश्चेत्याफदानश्चेतिवसं

३२९

वध्यतएव। अनएवैतन्मूचविधेयतादिविषयेप्रत्ययसंज्ञासंनिधुक्तमाफदानत्वंमित्याफदानश्चेतिस्त्रोभाष्येउक्तं। लइत्यादेशापेक्षयापष्टीत्या
 द्। लादेशाइति। सिङ्गादयस्तुष्टेविशिष्टस्योद्देशेनविहितानलमात्रोद्देशेनेतिनेतषामन्नग्रहणं। अस्याकडारत्वेपिसत्रादौसावकाशपरस्मैपद
 संज्ञापुरुषसंज्ञानवाधने। सचिद्विद्विः परस्मैपदेचित्यादिलिंगात्। शकसंज्ञाधिकारादेवात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञयोर्बाधवाधकभावः। शेषप
 दार्थज्ञानायात्मनेपदविधयकात्याह। अनुदातडितरति। तदंताच्चेति। नेनयडंतादात्मनेपदसिद्धिः। यङादेर्डित्वमादायत्तत्तिशवपियडा
 घंनसमुदायस्यनंगनिरूपिनांगत्वानापतावडाघवस्थापतिरितिकेचित्। चङाघंनेतुन। मंडुकश्रुत्याभूवादयइत्यतोधावेनेइत्यस्यघट्टया
 विपरीणानस्यानुदनेरितिनाप्येस्पष्टं। स्वरिजितः। कतरिमभिप्रैतिनत्कर्त्रभिप्रायं। कर्मण्यण। अभिप्रैतिर्गत्यर्थस्तदाह। कर्तृगामि
 नीति। क्रियाफलं च श्रुत्यालोकतोवा। यदुद्देशेनक्रियाप्रवृत्तिरवगता। तदेवनदक्षिणारूपं। तच्चपञ्चादौभोजनादिलोकतोऽवगतं। यज्यादौ
 स्वर्गादिश्रुत्यावगतं। कर्तृगामिफलफलक्रियाद्वैतधर्मोऽरित्यर्थः। तदर्थत्वयानकचात्मनेपदमेव। यजमानस्यपाकयागादित्यामयीसंघट्ट
 नरूपसंविधानयजमानोयजनइत्यादौक्षत्वर्थः। नचैवंलिङ्गापनिरितिवाच्यं। संविधानपूर्वकप्रेरणायाएवलिङ्गार्थत्वात्। यत्रसतिप्रयोज

२

कस्तुचने। न हि संविधानमात्रेण तपोचने। संविधानकुर्वन् नपि नपावत्प्रेरयन्ति न तावत्प्रयोजकस्तुचन इति हेतुः। अत्रोक्तेः। निरावासपत्तिस्त्या
दावपि प्रयोजकत्वा रोपो बोध्यः। नृध्रीमासीनो यस्तत्समर्थाव्याचरन्ति सोऽपि वासादिप्रयोजक इति भाष्यात्। तत्समर्थाचरणमात्रेण तत्प्रयोज
कत्वा रोप इति तदर्थः। तत्समर्थाचरणपूर्वकप्रेरणानत्र नत्र धर्मार्थः। तदुक्तं हेतुः। यः स्वर्गादिफलार्थं नृत्वा इतरं व्यापारयति स्वयं च
प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्तव्यात्मनेपदमिष्यते इति। केषांचित्कर्त्रभिप्रायेण चासहविकल्पने आत्मनेपदं इति हरिकारिका
व्याख्यावसरेऽपि हेतुः। अत्र प्रेरणवाची। तत्प्रयोजको हेतुश्च हेतुमत्ति चेति सूत्रान्। अनएव नदाश्रयस्य कर्तृत्वपाचयति देवद
तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ। एवं च भिन्नविषयत्वादिकस्योक्तिरसंगता। किंच सामान्यविहितेति बोधस्तु विशेषादिहितेनात्मनेपदेन बाधवोक्ति
तः। एतच्च केषांचिदित्यनेन सूचितमिति। क्रीणिष्वपने इत्यादिप्रयोगाणां नैव गतिरुक्ता। क्रीणिष्वप्यत्मनमिति विनतां कद्रु राह। तत्र
प्रत्युपकारविनाशस्यामुक्त्यसंभवात् प्रत्युपकारस्य च स्वात्माध्यात्मात्तु न संविधानगम्यते न तु सतदर्थः। एवं केशश्च पने इत्यादावपि स्वस्यासामर्थ्येन सा
मर्थ्याक्तिर्तुः संविधानगम्यते न तु सतदर्थः। एवं मन्त्राण्युपमिति। त्वामिदं सौपतेति इत्यादौ त्वामिधर्मस्य दासे आरोपात्तन्नेपदे। दास्यधर्मस्य तु न सा

३२८

मिन्यारोपः। उक्तमेति ह्यधर्मारोपस्य प्रयोजनं विना स्वरसत्तौ प्रतीतेरिति न कदाचित् तत्र परस्मैपदं। एतच्च मंजूषायां विस्तरेण निरूपितं। कमलवनोत्स
हारनं कुर्वन्ति इत्यादौ तु सुगंधघ्राणादिरूपविकासफलारोपः। किरणो घृति न होष इत्यन्यत्र निरूपितं। पुष्पधुपपदे। सामानाधिकरण्यमेकवचनक
त्वं। तच्च प्रत्यासत्त्या लकारेणैव साशयेनाह। ननु च्येति। अत्र तिङ्प्रहणं न स्थानि लकारे लाङ्गणिकं। एतद्धि धेयस्मिन् तिङ्। एतद्वाक्ये उद्देश्यत्वात्
भवान्। उपोच्चारितं पदमुपयदनृत्त्रिमं। तस्यैवानुपयोगाद् प्राप्तेश्च। स्थानं प्रसंगस्तद्विस्थानिनीत्यर्थः। सच तदर्थवर्गनौ सत्त्वां वक्राः प्रयोगे एवेत्यभि
प्रेत्याह। अप्रयुज्यमाने इति। अपरार्थमाह। प्रयुज्यमाने चेति। त्वरुवती अत्वं संपद्यते इत्यादौ तु न। त्वशब्दस्य गौणत्वात्। त्वत्कल्प्य इत्यादौ कात्वांतरदृष्टगु
णस्यैव उद्देश्यमात्रेण प्रत्यय इति त्वत्कल्प्यौ न वसीत्येव। ननु तिङ्वाच्यकारकवाची त्वत्कल्प्यशब्देन सपुष्पधुपः। न च पुष्पदी। त्वस्य पुष्पदी त्व
र्थसौत्रीकत्वेनेति वाच्यं। अनित्वं भवतीत्यादावपि मध्यमापनेः स्पष्टचेदं भाष्ये इति चेन्न पुष्पदिसाधने इत्येवं भविष्यतीति भाष्ये एव समाधनात् पुष्प
दर्वेन यत्र त्वान्तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यमस्यैव न न द्या भ इति कैयटः। त्वो ध्यार्थेन सामानाधिकरण्यपुष्पदर्थवोधकशब्दे उपपदे इत्यादिक
मेणार्थः। सामानाधिकरण्यं च तदर्थप्रवृत्तिनिमित्तयोर्बोध्यं। सखिगस्य चेतना चेतनसाधारणस्य भवदर्थत्वात् पुष्पदश्चाखिगचेतनैकविषया

स्वात्तत्त्वधृष्टयोगेन मध्यमः संबोधनार्थमध्यमे प्रतीयते युष्मदश्च संबोधने एव प्रथमे नितुन युक्तं। त्वं पसीत्यादौ तदप्रतीतेः। क्रियाविनियोगफल
काभिमुखीकरणस्यैव संबोधनत्वात्। तदुक्तं हरिणा। प्रत्यक्त्वापरभावश्चेत्तु पाधीकर्तृकर्मणोः। नयोः श्रुतिविशेषेण भौतकौ मध्यमो नमो। स
दसह्यपि चैतन्यमेनाभ्यामवगम्यते। चैतन्यभागे प्रथमः पुरुषो ननु वर्तनं श्रुति। एवं च मध्यमो नमाभ्यां चैतन्ययुक्ते कर्मणि बोध्यते। प्रत्यक्त्वं प्रयोक्तुर
हंकारानां स्पष्टचेतनत्वं अपरत्वे तदहंकारास्यादचेतनत्वं तत्र कर्मविशेषणतया नयोः प्राप्तीति स्तडे वेति श्रुतिविशेषेणेत्युक्तं। श्रुतौ नु यावा एतस्या
धर्मसहिते अनभिबक्तमित्यर्थकमिति मंजूषायां विस्तरः। अनित्वं भवतीत्यादावतिक्रमि तुः प्राधान्याच्च मध्यम इति बोध्यं। प्रत्यक्त्वं। पूर्वो नरस
त्रयोरपवादः मनोपपद इति बहुव्रीहिः प्रकृतिभूतश्च मन्यतिः कर्तृकर्तृक एव प्रत्यासत्तेः समानाधिकरणे इत्यनुवृत्तेश्च मध्यमो नमयोर्वसात्तेन प्र
योगे प्राप्तेरदं अत्राधेवाकोऽस्म्युपपद इति। द्वितीये युष्मदुपपदे इति च संबोधने उत्तमार्थस्यैकात्मा विधनतत्समानाधिकरणयुष्मद्व्याकव
चनांत एव। अत्रादि। आद्यं न पदरहितं पूर्वसूत्रमनुवर्तते नराह। तत्राभूत इति। युष्मदर्थे प्राप्तां सामानाधिकरण्ये परत्वादुत्तम एव। अहं चत्वं
च वृत्तं संयुक्तावदेति यथा। देवदत्तश्च त्वत्वे केशे पुत्रां भवथ इत्यम एव। युष्मदर्थं सत्त्वेन शेषत्वाभावात् एकशेषे शिष्टशब्दप्रवृत्तिनिधि

मितेनैव लुप्तार्थबोधन उपयुक्ता समभिचारुत्तस्योपयुक्तादप्यस्य शेषपर्यत्वात्। स्पष्टं चेदं सर्वभाष्ये एवं च नत्राकोपि भवथ इत्येव। भवधृष्टेन युष्म
दस्मदोः सद्विवक्षायां पूर्वशेषावेति मध्यमो नम एव। परस्य भवतः शेषस्तु नामभिधानादितिकैयटः। सत्तायां सतेरात्मक्षरणं सतायामित्यादेर्वर्त
त इति शेषः। पूर्वभूक वनं मदाद्याहतिस्मारकतया मांगलिकत्वात् सनार्थनिर्देशोपेवं सत्तायस्य परब्रह्मणः स्मरणान् कर्मणः कर्त्तृधनत्वेन
शर्वकर्तृप्रत्ययानाद। कर्त्तृति। अतोरिति पंचम्यंतस्य पृथक् कर्तृत्वसामर्थ्यादाह। अतः अधिकारेति। कर्त्तृर्थे इति। विकरणस्तस्य सति संभवे योनका इ
ति भावः। अतीत्यादौ विकरणं विनापि तत्प्रतीतेः। वस्तुतस्ति वादयोपि योनका एव। कारकाश्च क्रियाया मेवाभेदे नाचेति। गुणगुणिनोरिव क्रि
यानरुत्तोरपितादात्म्यांगीकारात्। अतएव युष्मदर्थस्य यत्र तांतेन सामानाधिकरण्यं इत्युक्तं अन्यथात्वेनेत्येव वदेदित्यत्र निरूपितं। ननु क
र्त्तरीतिवर्ष। भावकर्मणो स्तयका बाधनदोषः तद्विधौ हि भावकर्मणोरिति वर्तनं श्रुतिचेन्नः दिवादिभ्य इत्यादावनुवृत्त्यर्थत्वात्। अन्यथा
पवादविप्रतिषेधेन भावकर्मणोरपि तेभ्यः स्पृह्यन्त्यात् पक्षपुरस्तादपवादस्यापेन सप एव बाधक इति दिक्। प्रत्यक्त्वावयवस्येति। तेने
स्ति तेत्यादौ नरोपः। सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन नु शिशिष्टस्यान्तु विशिष्टादेशः। अतएवा लुनचित्पादावुपदेशिवरुचनानैतरेगत्वा

इति शब्देन ते स्थानेन वत्सेन परस्मैपदत्वादितो लोपे एकदेशविहृत्यापेन श्रित्वात् प्राप्नोतु सभतो रित्यधिकारान्नेति भाष्ये स्पष्टं। प्रेङ्गुतिस्त्रप्रक्रियात्वा
 लाघवाय विशिष्ट एव स्थानीति बोध्यं। भवन्तीति। अत्र शब्दकारणं त्यकारयोः परस्मैपदनेचः परस्मिन्निनिस्थानिवत्त्वात् गुणः। वार्णादां गमिनि तु समान
 स्थानिकत्वेनैव निबोध्यं। अतो दीर्घो। यजिकिं। भवन्। एहिमनेरिति। ओदनभोत्पश्नितं मनसैरत्यर्थः। एवमप्रेपि बोध्यं। सत्यप्योदने परिहासः शी
 लशालकादेर्वाक्यमेतत्। अत्र मनसापेक्षया भोजनस्य भविष्यत्कालतैव मनसस्तु वर्तमानतैव। परिहासोपायैवैदात्ताकारणं। श्यनानिर्देशा
 दिदन्। एहिमनुषे रथेन यास्यामीति। अत्र पुरुषव्यत्ययस्य प्रदासव्यञ्जकत्वं। परोक्षेति। परोक्षत्वं च साक्षात्कृतमित्येतादृशविषयनाशा विज्ञानावि
 षयत्वं। भूतश्रुति। अनघतनेलडित्यतो न घननश्रुतिचानुवर्तने। तत्र भूतादीनां साक्षात्धातुविशेषणत्वात् संभवात् धात्वर्थविशेषणत्वेत्याह। भूतेत्या
 दि। भूतत्वं वर्तमानत्वं ध्वंसप्रतियोगिसमपटुनित्वं। अतीतशब्दे रत्ययामेनागामिन्याः पूर्वयामेन च सहितः कालो घननसिद्धिर्नानघननः। लिट्
 च। षष्ठासौत्रोक्तदाह। लिट्देशश्रुति। एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र सत्त्वेन संज्ञा समावेशः स्यादत आह। एवेति। अउः शकटायनस्यैवेत्यतो
 नुवृत्तेरिति भावः। परस्मैपदानां। एलः शब्ददेशत्वं। ततः प्राक्कारणकारणस्योपाभावेनैजनेकास्त्वादितिकेचित्। तत्र। नानुबंधस्ततमनेकालत्वं

मिति निषेधान् अनुबंधत्वयोग्यकृतमिति तदर्थः। ध्वनितं चेदं डारौ रसश्रुति सूत्रेऽनेकालिति च सूत्रे भाष्ये श्रुतिजसः शीत्यत्र निरूपितं। नस्मान्तरा
 अस्ति निषेधेणानेकास्त्वेन सर्वदेशत्वसिद्धिः। प्रक्षेपसामर्थ्यादादेशोत्तरमेकादेशप्रवृत्तिः। एवं डा आश्रुतिप्रक्षेपान् डादेशः सर्वदेशो बोध्यः
 । नित्वं स्वरार्थः। अन्यथा हिः प्रयोगस्य हिर्वचनत्वात् हिर्वचनस्य षयिणो भयोरन्तोदात्तत्वं स्यादिति अत्रैव भाष्ये स्पष्टं। भुवो बुक्। अविश्रित्यतो
 चीत्यनुवर्तने। नित्यत्वादिति। ह्यता ह्यनप्रसंगित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यत्वाभ्युपगमादिति भावः। ओः सूपीत्यनञोरिति नात्रानुवर्तने। फल्गुभावाद्
 स्वरितत्वाच्चेति बोध्यं। अधिष्ठत्वेन। व्याख्यानादस्याधिकारत्वमेवेति भावः। एकाङिति नहुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा प्रथमविशेषणं। अतएव
 जागत्सदोहितं न दाह। भूतवयवस्येत्यादि। पचादौ रणधत्तौ च प्रथमैकाचूत्त्वधत्तवयवत्वा निबन्धदेशिकदावेन बोध्यानि। अजादेरितिकर्मभार
 यस्तदाह। आदिभूतादिनि। एवं च हितायस्येति नकार्यमिति बोध्यं। अत्रैकाचूत्त्वादेः कारकषष्ठीत्वाय हिष्प्रयोग एव। अतएव लिट्दितादौ लिटो
 पसिद्धिः। स्पष्टचारे प्रत्ययोरिति सूत्रेऽस्य हिष्प्रयोगत्वमुक्तं भाष्ये। अत्रोत्तरवन्दस्यैवार्थवत्त्वं। अन्त्यासौत्रार्थक एव। ध्वनितं चेदं दयनेरिति सू
 त्रे भाष्ये। नवात्रपदे सिधे च सादोसात्सादोरेरिति पत्तनिषेधपतिः। सिचरत्र निडविहितश्रुति हितीयोच्चारणविशिष्टस्य पदत्वात् पदादित्वं

स्योत्तरखंडाद्यसकारे सत्त्वादिति वाच्यं। तावेव मुनिजैर्यौतनः परौ सैव च प्रह्ला निराधा। आदिप्रह्लां च हते। समुदायपदत्वमनेनेति भाष्येण समाध-
नात् यौतनो विधानावधेः परौ तावेव मौक्तमिदौ यतो विहितौ सा प्रह्ला निराधैव आजन्तूनामनेने निवेश इति न्यायात् द्वितीयोच्चारणस्यैव विधेय-
त्वात्। आषा आषोच्चारणविषया। ननु द्वितीयोच्चारणेन व्यवधानमनः। आदिप्रह्ला मिति। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदा द्वितीयस्य स्यानुवर्तनात्।
समुदायपदत्वमिति। उच्चारणद्वयविषयत्वेन समुदायव्यवहार इति न दर्थः। हतेन तु द्वित्वे द्वितीयोच्चारणेनैवार्थबोधो न्यासस्य नैरर्थव्यवहा-
रोपि। यतु द्वित्वे विट् इति स्य विषयसम्प्रतीतमाश्रित्य पूर्वोक्तं ततः समुदायात् सिद्धित्तनस्ति डि-यस्मानि डिद्धि नस्तदादित्तदंतस्य समुदायस्यैव पद-
त्वं। समुदायोपि द्विप्रयोगत्वात् द्वित्वस्य धातुबुद्धिविषय इति पक्षान्तरमुक्तं तत्वेकदेप्युक्तिः। गणपठितत्वाभावेन क्रियावाचकत्वाभावेन च न-
स्य धातुत्वोपपत्त्याभावात्। अत एव दयनेरिति सूत्रे असिद्धिर्द्वित्वपरस्य भूभावेरुपासिद्धिमाशंक्यार्थं धातुके इत्यस्य विषयसम्प्रतीत्वेन पठित-
त्वं। इदं प्रथमद्विवचनापवादः। अज्जदेर्धतो द्वितीयाभावे प्रथमवाक्येनैव प्रथमस्य द्वित्वमिति भाष्ये स्पष्टम्। अपदे शिव ज्ञावेन तु न द्वितीय-
त्वं प्रथमस्येत्युक्तो नयसतायामेवाज्जदेरित्यस्य प्रवृत्तेः। धातोरिति किं। तदभावे विट् इत्यादिप्रथमेकाच एव विशेषणं स्यात्। एवं च पपाचे

त्वादवेव स्यात् न तु ज्जगारित्वादौ। अनन्यासप्रह्ला मनर्थकं धंदसिवाचनादिति भाष्यं। यडं तात्सनि सन्नं तात्तणि चिचडि वा लोके प्रयोगजननिधना-
दसाधव एवेति तदाशयः। तौ नि एयोरिति सूत्रभाष्योदाहृतं ते मोपुपिषन इति तु धादसमेव। अगुप्सिषते इत्यादौ लृप्ते लृट् एत्येति न्यायेन निर्वह इति
बोध्यं। हे इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते न दाह। तयोरिति। ह्यादिः शेषः। अत्र लोपो न्यासस्येत्यतोऽन्यासस्येत्यनुवर्तते। अयमपि न्यासस्यादिर्दत्तविष-
य इति वाक्ये आदिह च न एव ग्रहणात् प्रत्यासत्तारोपग्रहणसामर्थ्यात् न्येऽन्यासस्याप्येदलोपुषं न इति वाक्ये तादृशस्यैवाभ्यासस्य ग्रहणं प्राप्नोति न्या-
सितत्वा अनुसारात् न्यासिन्यायाश्रयेण न्यासमात्रग्रहणं बोध्यम्। यदा संहिता पाठेऽह्लादिः शेषा इति धेदः। आभ्यासस्य अह्लाह्लाभावो भवति यत्रादि-
सतत्र गिष्यत इत्यर्थान्न दोषः। आदेहलः शिषोक्तेः प्रत्यासत्तायस्य हलावलोपं इति निवृत्तिपूर्वकावस्थानेशेषादस्य वृत्तेरित्याह। अमेहल इति। अत्र
यद्यपि नवेतेर इत्येव सिद्धेः प्रह्लातेनोपयोगस्तथापि पर्जन्यवत् शास्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमेन दमुक्तं। अत्राभ्यासस्येत्यनुवर्तते अच इति चोपस्थितं तच्च
व्याधिकरणं अन्यासावयवस्याच इत्यर्थः। अत एव ध्ये इत्यस्याऽत्वे धारादस्य द्वित्वं न रंगत्वात् नुकि अनजंतस्यापि ह्रस्वसिद्धिः। ह्रस्वोद्गांगत्वात् न वदि-
रंगः। एतेन तु गपेक्षया परत्वात् ह्रस्व इत्यपास्तं। स्पष्टं चेदं दीर्घा कित इत्यत्र भाष्ये। एवं पुनरस्य न इत्यनयोरपि बोध्यं। वर्णादौ गमिति नूनं योरादेशत्वं

६

भावाः

एवेति तज्जावः। नवनेरः। प्रयोगे दृष्टानां भुवामनुकरणात् स्तिप्। अतएवास्ते भूभावे विवभूवेत्येव तस्यार्धधनुक एव विवभनेन लुग्विकरणत्वाभावात्
 तन्नुग्विकरणेति परिभाषा प्रवृत्तिः। उभयानुकरणेनादादि मात्रत्वाभावाच्च शेषे लुक्। प्रवृत्तिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वेन अदादित्वाननिदेशा
 च। व्योतिरीत्यतो विरीत्यनुवर्तते इत्याह। विरीति। अतिरुद्धः। इदं सूत्रमनित्यं। असौ रधोपश्रितिसूत्रस्य परकरणात् नथादि। असन्नामिति
 स्थिते जनसनेति सूत्रभाष्योक्तरीत्याः। भीयेषु विप्रतिषेधसत्वेन परत्वादलोपेन स्या। भीयत्वेनासिद्धित्वात्पुनः प्रसंगविज्ञानेनाऽऽदि सत्त्वेनेदत्त
 तत्त्वे लक्षणस्येति न्यायाप्राप्तौ प्राप्तस्याऽऽलोपस्य वारणाय ननु परकरणं। तद्धिज्ञातोऽसिद्धत्वे च यत्स नदनित्यत्वज्ञापकमिति बोध्यं। इदं च
 अतएकेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। तेन दं भेदं भुवुरिति सिद्धं। उवडुति। एत्यपि वृद्धपेक्षया नित्यत्वाद्दुकि वृद्धे राभीयत्वाभावेन नत्रासिद्धत्वाभावा
 त् नदप्राप्तावुवडुः प्राप्तिः। अत्रासविकारेषु बाधवाधकैर्भावान्तरत्वादि शेषात्त्वयोरत्र समावेशो बोध्यः। आर्धधनुकस्येदं नेदु शिष्टतीति प्र
 वृत्ते एकयोगनर्दिष्टानामेकदेशोपनुवर्तन इति न्यायेन नेति निवृत्त्या सिद्धे पुनरेदं प्रहणं नेदु शीति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानं। आर्धधनुकस्येति किं। ३३३
 जगुप्सति। स्यतासी। यद्यपि लृशेन लृड् लृटोर्ग्रहणं नवापि इह यथासंख्यं वाचकं राष्ट्रसाम्योत्। शवायपवाद इति। अत्रार्धधनुक इत्यनुवृत्त्या

स्यत्वावस्थायां प्राप्तावपि यदीदं न स्यात्तदा शपुस्यात्तृत्तनेत्वमिति रेवेत्येतावतेति भावः। लुटः प्र। एकार्थस्यैकार्थ इत्याद्यान्तरत्वात् नानिर्वाहः।
 दित्वेति। सर्वदिशत्वं त्वनुवंधान्तरेण पिसुकरमिति भावः। पुरातन। बहुव्रीहिर्गर्भे हिंक्षः सर्वधनुकादिकं चेका विशेषणं। अंगावयवस्यैक इत्य
 र्थः। अतएव भिन्नतीत्यादौ न गुणः। न च वेवेनेत्यादावपि न स्यादत आह। येन नेति। सूत्रारंभसामर्थ्यादिकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयत इत्यर्थः। अ
 त्रक्रोः कित्वसामर्थ्यात् भूतपूर्व लघूपधत्वाश्रयोगुणः। इको गुणवृद्धीति सूत्रे भाष्ये तु पुकि अंतो लघ्वी उपधातयोः रमादा रं रत्वाश्रितं। सर्व
 धनुकादिकं चांगविशेषणं। तत्रैवेत्येताकां कृत्वा तु इत्यरांगावयवयुगं न लघूपधरूपे को गुण इति अर्थ इति तदाशयः। दीधीवे। इत्त्रागम एव
 व्याख्यानात्। तासस्तोः। सः स्यार्धधनुक इत्यनुवृत्तं सीत्येतदो धितसकारस्य प्रत्ययावयवस्य वसे भवेन फलितमाह। सादाविति। लृटो रषे
 इति। चरद्वितः पाणिनेः पाठ इति भाष्यस्त्वस्सः। तत्रयोगयोगविभागः। लृडित्यत्र क्रियार्थायामित्यादि। अनुवर्तते। शेषे इति। अक्रियोपदार्थान
 च क्रियार्थेत्यादि निवृत्त्येव सिद्धेशेषग्रहणव्यर्थः। भावकनेति पुन एव लृटो वाधाभावात्तत्। न च वासरूपविधिना तस्मिन् सिद्धिः तु पुन एव
 लाविति सूत्रे एव लृटग्रहणेन क्रियार्थाया क्रियायामुपपदे वासरूपविधिना प्रत्ययान्तराभावज्ञापनस्य भाष्ये उक्तत्वात्। सर्वचिदं भाष्ये स्पष्टं।

७ आशिषि आशीरिष्टप्राप्ताः। अनन्याथद्वितीयेति। तद्वत्कल्पमाना यन्निवादावन्ति चेत्तेतत्। अथान्तरकल्पनानि वृत्त्यर्थमिति भावः। परिभाषाणां च
प्रायेण पक्षप्राप्त्यानुवादेनाप्यन्तरनिवृत्त्यर्थं तन्नीतिर्न अवहन्तीत्यादिवदिति स्पष्टमेव। संप्रसारणादीति। आदिना ब्रुवईडभावः। संभव
अयोजनेति। इदं प्रयोजनं सर्वदिशत्वे एव तां त्यादेशत्वे प्रत्ययत्वात्। मंथरमिति। संभवस्य योजननया स्वविषयाभावसंभनया च द्वित्वमात्र
दर्शनेन स्वविषयसंभवनया च मंदप्रवृत्तिरित्यर्थः। समवयत्वादिति। मंदप्रवृत्त्येव नत्वमिति भावः। एतेन उपपत्तिर्नान्यार्थपित्वेपु
चरितार्थस्यानुदात्तौ सूपिना वित्तस्य जित्वात्तादौ तु कसंपादेन चरितार्थपित्वे कसि उक्त्यापेनां न संयोगप्रत्ययाद्युदात्तत्वेन बाधप्राप्तिरिति
तिपरास्त। तद्वत्स्य पित्तसामर्थ्यसिद्धिर्भावान्न। वस्तुतस्तु नत्तामप्यसिद्धस्य द्विचेत्यस्याप्राप्तिरेव। द्वित्वस्य सावकाशत्वात् तान्तिविप्र
तिषेक्षात्सर्वदिश इति प्राप्यस्य सावकाशद्विचेत्प्रवृत्तौ परिभाषात्वं विरोधात् प्रवृत्तौ सर्वदिशः सिद्ध इत्यर्थः। नच गुणवृद्धिप्रतिषेधस्य सर्वदिश
त्वं नत्वेव न दर्पत्वमित्यन्यथा श्रयेण सर्वदिशत्वात्ता भेदोत्तादेशत्वमेव स्यादिति वाच्यं। एतदिति प्रकरणेति ह्यात्वादिति न्यासेनानयो विवर्णस्य ३३३
तादिसर्वकेनां तादेशत्वसिद्धौ के द्विरेण स्य गुणवृद्धिप्रतिषेधस्य बोधनकारावादेशार्थत्वेनादेषात् स्पष्टं चेदसर्वप्राप्यकैययोः। तु

स्थानिकश्चायमांतरतम्यादनुदात्त एव द्विस्थानिकस्तुदात्त एवेत्तादुः। निसंदिग्धः। द्विदुर्गमस्येति षष्ठीतत्पुरुषः एतत्तत्त्वो भवानीत्युनरमुचितः। से
ष्टि। अपित्पहणत्पित्वेनानुदात्तसेः स्थाने जायमानदेशान्तरतम्यात् प्राप्तमप्यनुदात्तत्वं। एतेन से द्विद्विचेत्येवास्ति निपरास्त। भवनादिति। सुगपेत्
यापरत्वात्तद्देशान्तरं। अंतरंगानपीति न्यायस्तुज्ञापकसिद्धं सर्वत्रेति न्यायेनानित्यत्वात्। मेर्निः। अमोपवादोयं। सपिचेति। यस्यागमः इत्यर्थः। साम
प्यदिति। अन्यथाप्रक्रियालाघवाय दुनु एव विदध्यादिति भावः। भवानीति। लङ्। प्राप्तात्प्राप्तमपि श्चेति न। मोनश्चि वक्तव्ये मेर्निरिति सूत्रात्
त्। एवं देशपिवोध्यम्। अनघनने। अयं बहुव्रीहिः। तेनाघरुश्चाशुष्मदीत्यव्यामिश्रेर्लुङ्। सचोदात्त इति। अंतरंगत्वातिवादिषु कृतेषु नित्यत्वा
हिकरणेन ते विकरणं तां गस्याडागमाः लकारप्रक्षेपेण स्यावस्थायामेवा द्विःति षष्ठे भाष्ये पदान्तरमुक्तं। नचत्रपदेः कतोदित्यादौ उपप्रत्ययाकृता
नत्वमिधं धनमनुदात्तत्वपरः स्यात्तुदात्तत्वत्वभवदित्यादौ चरितार्थमिति चेन्न उदात्तपदेस्वरित्वप्रतिज्ञानात्स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यप्य
र्थान्त्वत्वतोपि सति शिष्टस्वरस्य बाधनात् पूर्वशास्त्रेण च त्वतोपि परशास्त्रस्य बाधनात् अधिकः कार इत्यप्यर्थस्तेन पूर्वशास्त्रपरस्य बाध इति स्प
ष्टं स्वरितेनेति सूत्रे भाष्यं। अतएव वपक्षयोर्न फलभेद इत्यलं। अभवदिति। नचात्रादेः परस्येत्यादेर्लोपापत्तिः। अनुदात्तभातोरित्यस्य विहितमि

शेषोत्तेन परशपरशेन परस्य कार्यविधानाभावात्। विधिनि। संप्रश्नः संप्रश्नः विचारस्तत्राकर्तव्यमिदं वेत्यादिरूपः। यासुदपस। सीयुदोपवा
दः। प्रत्यसन्निधोगतिष्ठतयांतरंगत्वात्परस्मैपदानांतसादीनामुदात्तत्वेनेयासुदनुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनम्। नचाधरानश्चेति सूत्रभाष्योक्तं।
त्वापरस्मैपदविषयेत्येवयासुदित्थनोरित्यस्यविहितविशेषणत्वाच्चिदेश्यमानस्यैवादेशातिनोक्तंफलमितिवाच्यं। नस्ययासुदपि सस्यस्य
नेआकरास्तेनसंभवतीत्येवमर्थदुत्पद्यमानस्यैवाधुदात्ततयातत्रयादागमाइत्यस्या अनुवादइत्येवविषयायाअप्रवृत्त्यानेनयासुदुदात्तत्वस्यदो
र्जभत्वात्। आगमाअनुदात्ताइत्येषोर्थः। शेषनिघातमूकएव। अनुदात्तपदमितिसूत्रेपदग्रहणस्यपरिमाणयत्वेनयावतः पदत्वंभाविषावच्च
पदत्वंभावितावत्सन्निहितामीनांसर्वेषांशेषनिघातेनपश्चात् प्रवृत्तागमानामपितेननिघातप्रवृत्तेः सन्निहितानांतुनत्समकालमेवनिघा
तइत्यन्यत्। अत्रावीदित्यादौसिचश्चित्तेनेउदात्तत्वाच्चनिघातइत्याधुदात्तश्चेतिभाष्यप्रदीपोघोतेनिरूपितं। अनेनयासुदोदित्वेयवयवे
चरितार्थंविंगंसमुदायेविशेषणमितिभाष्येनसमुदायेडित्वंबोधम्। डित्वेनेति। अत्रयद्वक्तव्यं। तदिदेति सूत्रेउक्तं। कदायासुदनेति। ३३४
आत्मनेपदेचारितार्थेपिपरत्वात्प्राप्तेबाधेनेत्यर्थः। विषयभेदादिति। एवंचयोगपद्यासंभवरूपिप्रतिषेधनावात्रपरस्मैवाधइतिभावः।

एतेनैधिषीष्टेत्यादौसूरासीयुदयेननाप्रानिन्यायेनबाधः स्यादित्यपास्तम्। तकारेणकारयोःसूरः सत्वेनकार्यभेदादितिभाष्यकैयटयोःस
हं। नचस्तिचसंभवोपदुधयस्यादितिवाचिकमनेस्यसमाधेर्वक्तुंशक्यत्वेपिसत्यपिसंभवेबाधनंभवतीतिभाष्यनयेप्रथमद्विचनस्यद्वितीय
द्विचनेनबाधवत्सुरापिसीयुदोवाधेदुर्वारइतिचेत्। सत्यं। यासुद्विषयेसिंपुटः प्रतिषेधेवक्तव्यइतिवचनेनात्रप्रकारेणबाधाबाधकना
वाभावस्यापनेनादोषादिति। निरूपितंभाष्यप्रदीपोघोते। अतएवप्रौर्जस्यविषयेयासुदसिहिरन्यथाजुसायासुदोवाधप। निरितिदिक्।
खिडः। स। रुदादिभ्यश्चनः सार्वभानुकइत्यनुवर्तने। सकाररूपस्यपीति। युगपत्प्रवृत्त्यालक्ष्यभेदान्पुनः प्रवृत्त्यावेतिभावः। यत्तोपइति। नच
तत्रकर्तव्यंगसंज्ञासापेक्षस्येयोवदिरंगतयांसिहृत्वमितिवाच्यं। नस्यामगशेनशद्वरूपस्यसम्प्रदायतोपात्तस्थानिमित्तस्यैवप्रदणन
तुसंज्ञायाअर्थस्येवसंज्ञान्। एवंचयोपरनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वमितिबोध्यं। सार्वभानुकावयवस्येति। किमिति। रुदादिभ्यश्चनः सार्वभानुक
प्रदणमत्रानुवर्तने। अन्यथापचेदित्यादौदीर्घप्राप्त्याचकीर्ण्यदित्यादावतोलोपप्राप्त्यानर्थक्येनोभयोरपि बाधः स्यात्। मध्येपवादाइतिन्याये
नलोपमेवबाधेनेतिस्पष्टं चेदंभाष्यकैयटयोस्तदाह। मध्येपवादेत्यादि। उत्यप। अपदानात्किं। काउस्त्राकोस्त्रा। नचत्रलक्षणिकत्वमुक्तं। अ

पदानादित्येतत्सामर्थ्येनात्र धेपरिधेदकन्यायाप्रवृत्तेः। एतएवानर्थके प्रत्यये च मिथुरित्यादौ पररूपसिद्धिः। अवणादुसोवयवेचीति सूत्रार्थस्त
 दाह। इति प्राप्तेः। याशष्ठाकरणेति भावः। नित्यत्वादिति। एकादेशप्रत्ययान्तत्वेन प्रदहणादिति भावः। यासित्येनस्येति। वार्णादांगमित्यन
 पेत्तेयं। संधिरार्थ इति। अने मुक्तात्रे भाष्येः तोया इय इति व्यस्तपाठ एव दृश्यते। नचेवमपि भवेत्कारणेण युसः पररूपेदुर्वारयदागमा इति
 न्यायेनेषु स उस्सादिति चेन्न। भिंदूरित्यसिध्यापत्याः र्वत्परिभाषाया इव यदागमा इत्यस्या अपुसविषयेः प्रवृत्तेः। अन्यथाः। गमसत्ते
 केवचेउस्त्वस्याप्यभावेन तदसिद्धिः स्पष्टैव किंति च। इह चत्वेन गकारोपि निर्दिश्यते तेन जिह्वाः सिद्धिः स्यात्पुनरित्य-चेत्तापत्यानां किंदि
 त्पारायेनाह। गिरित्यादि। निमित्त इति। किंति स निमित्ते गुणवृद्धी प्राप्नुत इत्यभेदेण सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन निमित्तत्वं बुध्यत
 इति केचित्। वार्तिके च तानुत निमित्तग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं। भाष्ये च तानुतः कित्तेन रूपकेन प्रत्याख्यातं। गुणवृद्धिविशेषणत्वेपि
 डि ति अत्र बहिर्गते उपस्थित्यपूर्वस्ये प्राप्नुत इत्याद्यर्थसंभवेन परिभाषाया दुर्वारित्वात्। अनुवादे परिभाषानेति नुस्को गुणवृद्धी अ
 चश्चेति सूत्ररूपविषयमेवेत्युक्तं। भाष्ये तस्य निषेधस्यानुपलभ्य। अधिकरणसमप्रतीति संभवे उपपदविभक्तः कारकविभक्ति

वलीयसीति न्यायेन न्यस्य च भावेनेति समस्य युक्तेषु क्तं। सिद्धसाध्ये न्यायस्य परिभाषाया बाध एवोच्यते। तन्निमित्तप्रदहणेन सामर्थ्यात् रूपकेन परिभा
 षा बाध इति सत्त्वेन। इक इति स्वस्वरूपपरपत्रानुवर्तते अर्थाधिकारात् तदाह। इकूलक्षणे इति। इकूपदसत्क्षणे इत्यर्थः भूयास्तामिति। अतो विहितं
 सादीनामित्यर्थेन परत्वादा कदातश्चेति सूत्रभाष्यरीत्या लस्यया स्फुटि अंतरंगत्वात्। पूर्वया स्फुटपरिनिर्दिश्यमान परिभाषयान्तरातिः। माडि-सुटु। मास्ति
 त्वित्यादौ नु निषेधार्थमात्रेण न माडिनिरोप इति केचित्। तत्र आड-माडोश्चेति सूत्रस्थेन माडो विशिष्टस्य प्रदहणं किमर्थं विप्रतिषेधार्थकं संप्रत्य
 यार्थं प्रमाधत्तमित्यादौ माडु इति भाष्ये लनदभावबोध इति परे। मास्ति विदेति। व्याख्यानादिति भावः। अन एवोपायो प्रदहणे इति पित्तो प्रदहणमित्यु
 क्तं भाष्ये। भूक्तवोः। अत्रपि नीत्यनुवृत्तावनुवृत्तौ बाधोपयोग्यभावेन तदुक्तिः। भत्वमिति। तेन कुस्त्वमस्तेति। विघ्नानादिति। वत्तंच सत्तद्विशे
 नानपरुतत्वं। अन एव सी। रित्यादौ नरोपः। भाष्यानु अस्तिस्तिन्नोष्टके इति सूत्रपाठो लभ्यते। तत्र सूत्रेति मध्यमणिन्यायेनोपायां संबध्यते। सांतातस
 निश्चेत्यर्थः। युक्तपित्त्यानि वत्तंच। अस्तिवेत्तान्। प्रत्ययलक्षणसूत्रनियमार्थः। विध्यर्थत्वेपि सांतादिति विशेषणसामर्थ्येन श्रूयमाणसांनपरं। अन
 एव वार्तिके च तानुत निमित्तग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं। भाष्ये तस्य निषेधस्यानुपलभ्य। अधिकरणसमप्रतीति संभवे उपपदविभक्तः कारकविभक्ति

विहितकारो निर्देश इत्यस्य भाष्यस्यासंगतिः। ननु चारणाभावादिति भाष्यप्रदीपो घोविस्तर इत्याहुः। इति प्राप्त इति। प्रत्ययस्य चलेन प्राप्तिः। आदेशादे
वेति। विपरीतनियमस्तु न व्याख्यानात्। च्छिनुडो निसूत्रे प्रकृतसूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेव न तत्सर्वम्। अडारा विनि। नुडुदिधु। यदुक्तं न ज्ञेति व्याख्यानात्।
इति भावः। लिङ्गनिमित्ते। हेनुहेनुमज्ञावादि इत्यादिना। आशंसावचने लिङ्गित्यपि गृह्यते इत्येके अतिपतिरनभिनिर्वृतिः। उदाहरणे कृदृष्टिभवनस्य
भित्तभवनयोर्हेनुहेनुयौ मतौ भविष्यत्कावयोरनभिनिर्वृतिरित्यावाक्याद्भूम्यने। प्रमाणान्तराच्च तयो रतिपतिवक्ताः। वगस्तवाव्यं प्रयुक्ते। आनिस्वोऽत्र
पसगात्तरसपुदायावयवानिशघ्नकारस्य एत्वमित्यर्थः। प्रदीपानीत्यादौ नूनदोषः। अनर्थकत्वात् प्रादीनामुपसर्गत्वाच्च। एवं च लोडुः प्रहणमनर्थकमि
ति भाष्ये स्पष्टम्। दुरः पतलत्वेति। दुरः छतरेफसां नस्याप्यत्रानुकरणानस्याप्यं निषेध इति निरूपितं। अंतःशब्देनेति हिनेरत्सर्वस्येत्युत्तरं मंतरदेश
इति नुदेशप्रतिषेधमिति भावः। अयनंचेत्युत्तरसूत्रमपि ह्यस्य च इति सिद्धे देशप्रतिषेधमर्थमेव। शेषे विभाषा। अकस्वादविनिधेदः। ननु संहिताधि
कारान्दिवत्ताः विवक्षाभ्यां रूपद्वयसिद्धौ विभाषाग्रहणं व्यर्थमन्तु। संहितेति। अत्रैकपदशब्देनाखंडं पदं। अनएव नित्यासमास इति चरितार्थः।
अनएवाग्रे अग्रे इत्यादौ पदद्वित्वे संहिता अनित्यैव। अखंडत्वाच्च पदत्वाभावबहुतरखंडत्वं तेन राजीयतीत्यादौ न दोषः। अन्यथा नत्रपदेः शपैकादेशो

पिनस्यादिति बोध्यं। अर्थनिर्देशश्चेति। भूतनायामित्यादिरभिपुक्तं ह्यत इत्यर्थः सचक्रियावाचित्वा बोधार्थ इति भावः। पालिनिस्तकांश्चिदर्थरदि
तायदंति। कांश्चिदर्थसहितानतएव भूवादि सूत्रे परिमाणग्रहणं कर्तव्यं कुतो ह्येन त्तराष्ट्रभानुसंज्ञो भविष्यति न पुनर्न वराष्ट्र इति भाष्ये स्पष्टं
उक्तं। चुर इति सूत्रे यदयमिरितः काश्चिन्नुपपत्तायदंति उबुं शिर्षामनेस्कदिर्गनिषोषणयोरिति। तेननेरितामिदं हि धिरिति भाष्ये उक्तं।
तथानमोव इति सूत्रे भाष्ये उक्तं। कः स्वत्वपिपचादीनां क्रियावचनत्वे यत्करोतीत्यर्थं स्वत्वार्थाचार्यश्चित्रयति क्वचिदेकं क्वचिचेति। उपलक्षणा
मिति। अनेकावधिपिधानबोभवनीति भाष्यं यत्र मानं न च प्रयोगानुसारेणैव नत्वमर्थादि भाष्यस्यापिशङ्कः। एवं च सधतेर्गता विनिस्त्रेगना वि
सुपदिनान्पि धगत्यापित्यर्थनिर्देशोऽप्यालिनीय इति बोध्यं। घोनका इति। अतएवानुभवसादेः सकर्मकत्वं। अत्रोपसर्गात्स्विकृत्तानिपानानां
घोनकत्वं वाचकत्वं चाभ्युपैति। एधद्वै। अकर्मकः। वृद्धिपभयजीविनमरणं लज्जासतास्थितिजागरणं। शयनं। क्रीडारूचिदीप्त्यर्थं धनुग
णं तमकर्मकमाहु रित्यभिपुक्तोक्तेः। रितञ्जात्मनेपदानां। आत्मनेपदशब्देनात्र प्रकृततास्तडः। एव गृह्यते तेनानस्यनेति भाष्ये स्पष्टम्। सा
र्वभानुकम। अपि रिति। पपुदासः। नचचवे इत्यत्र परादिव प्रावेन शविटोरेकादेशस्यापित्वाडिः। त्वेगुणनापतिः। एकादेशस्य पूर्वे विधौ स्याति

वत्वेनादोषान्। यनुपिदार्ढ्यानुकपोरिनिपठितेदंस्तुक्तं शक्यमिति नन मृष्टस्यादौ मृतेवृद्धेः किति चेति षेधनापने। यासः सेति। नडादेरा
नादेरेत्वेनेति ज्ञापनादेकारोच्चारणं। इत्यादेश्व। धनोरकाचइत्यनो धनोरिनिकास्मत्ययइत्यनः अमृष्टिस्त्रितीति चानुवर्तते। इयेषे धनो नुना
सुसन्निपात परिभाषाविरोधात्। लणिमितादिहितस्य गुरुमताः इत्यादेश्वरुपतो विहितेस्त्रितीति वार्थान्नदोषः। इत्यो गुरोरित्वेवानुधइति पयुदा
सादर्थान्तरस्यासंभवाच्चेत्यादेश्वरुमता इत्यर्थत्वाभमतु प्रहणयादिग्रहणं च स्पष्टार्थं। मनु प्रहणादौ पदेशिकगुरुमतो ग्रहणमिति नुनयुक्तं। इत्थिक्त्र
त्यादेरुधेश्वामनापने। नवदिरुधुगुनगुरुमता। अनुधइत्यस्यैवैयथ्यापनेश्व। आदिग्रहणानुमुख्ये जादेरेव ग्रहणं ननु व्यपदेशिवद्भावेन जादेरित्या
मिनयुक्तं। इडगता वित्यादेरयांचक्रइति माधवाकदाह तस्यासंगत्यापनेः नचक्रधेष्टिरीटुगुणविधनसामर्थ्यादिवतन आभावे सिद्धे नृधइति व्यर्थं।
आमुधाभापेक्षया तस्मिन्निति परिभाषाबाधेन व्यवधानेन गुणप्रवृत्त्या तत्सामर्थ्याभावेन तत्सार्पकादिति सूत्रान्तर्यम्। ज्ञापकादिति। ननु मित्तादंसाद
चः परत्वं सामर्थ्यादिसंज्ञातविरोधित्वन्यायेन सर्वेर्दीर्घबाधोस्ति चेन्न प्रधनसर्वर्दीर्घबाधपेक्षयेत्संज्ञाबाधस्यैवौचित्यात्। अत्रानु। कासप्र
त्ययादिति सूत्रादनुवृत्तमामिति पचम्याविपरीणयते। लिटि परतउपस्तिष्ठस्य लज्जामंतादनुप्रयोगइति सूत्रार्थः तत्कलितमाह। आपंताजिह्वापराति।

आमंतादिति पचम्यानिर्दिष्टपरिभाषायाप्रशङ्गेन वा व्यवहित एव हि न एव प्रयोगः अनुप्रासात्पश्चादेवेति च बोध्यं। अत्र प्रहणेति। अत्र एवानुप्रयोगे
ऽनुप्रयोगे त्वेव सिद्धे न ह्यर्थस्य एव। तेषां क्रियेति। एधभृत्रादयः फलानुकूलव्यापारावाचकाः अनुत्पत्त्यनुकूलव्यापारावाची च स्तीचसं नानुकूल
व्यापारावाचकौ। आप्रच्छनिसमभिव्याहारे चोत्पत्त्योदिकमापंता र्थफलनिष्ठमेव। एवैवं धांचक्रइत्यस्यैककर्तृकहृधनुकूलव्यापाराभिन्नः परोक्षान
घतनभूतउत्पत्त्यनुकूलव्यापारइति बोधः। संप्रतिस्ति। अभिविधौ संपदाचेति सूत्रपठित इत्यर्थः। अनन्विता र्थत्वादिति। संपदेर्हि सिद्धिवस्तुनो यो
म्यरूपांतराप। रतिरूपार्थकत्वादिति भावः। इयंसंपादयति दौत्सो नुधत्तनामनेकार्थत्वात्सस्वत्वाकानताकरणमर्थः केवलपदेरप्यनुप्रयोगो नापाद्यः।
उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारावाचित्वेन तस्यापि विशेषवाचित्वात्। एतेन ह्यसंज्ञातीयानां धातूनामेव प्रत्याहारे ग्रहणसंपदे विशिष्टस्या धातुत्वाच्चिं
त्यमिदमित्यपास्तं। अतनुगुणेति। आमंनस्यात्मनेपदान्दत्तात्प्रत्ययग्रहणाचेति भावः। तृतीयांतादिति। अनुप्रयोगस्येति। कर्मणि धृज्पंचम्यर्थे ष्टी।
अतनप्रत्याहारग्रहं। अनुप्रयोगस्ये त्वेव सिद्धे नृधग्रहणत्वं। पूर्ववदिति। तृतीयांतादिति। पूर्वशङ्केन पूर्वापादानकात्मानेपदभवनं लक्ष्यते न दाह। पू
र्ववदेवेति। पूर्ववाक्ये आप्रत्ययवदिति। तु इराचकारेत्यादावकर्तृगामिक्रियाफलेन हि हिनात्मनेपदकारणाय। नतदिति। इत्युपचक्षणं कान्तो

पि। एकारोच्चारमिति। सासः सेऽप्यत्रत्यमपेवं। तेन डेत्यादि। दित आत्मनेपदानामित्यत्र भाष्ये स्पष्टमिदमेकदेशेऽप्युक्तम्। वस्तुनः परत्वादेत्वे पुनः प्रसंगविरु
 नेनडादिषु अनेषु चत्वे लक्षणस्येति न्यायेन नेत्वमिति ध्रुवः प्रथमस्यैव त्रिभाष्ये स्पष्टम्। कित्त्वादिनि। किं हित्त्वादित्यर्थः। हिर्वचने नि। स्थान्यचः पृ
 र्वत्वेन दृष्टस्यैव चक्रे इत्यादौ कार्पाभावाच्चः परस्मिन्निस्सनेनासिद्धेरिदमारब्धम्। हिर्वचने चीत्यनयोः सामानाधिकरण्यासंभवान्। हिर्वचनशब्देन न
 त्रिमित्तत्वेनेऽने चीत्यनेन सामानाधिकरण्येन दाहः। हित्त्वादिनिमित्तं चीति। प्रत्यासत्त्यान त्रिमित्तकदेशस्यैव स्थानिवत्त्वबोधम्। उर्णनविषयीत्यादौ च
 पित्तश्रावभावितामात्रेण निमित्तत्वाश्रयणाद्वत्तन्निमित्तत्वं। किंच चक्षुःश्रोत्रेण साक्षात्समुदायघटकनया हित्त्वप्रयोजकत्वेन निमित्तत्वमिदं नि
 चक्रतुरित्यादिसिद्धिः। एवं च हित्त्वादिप्रत्ययस्य निमित्तत्वेऽपि पित्तत्वं। यणि अचो निमित्तत्वेऽपि प्रत्ययस्यापि। सम्यङ्गोरित्यस्यैव नत्वेऽपि स
 नो हित्त्वप्रयोजकत्वमस्ति तत्र लोके समवायिकारणतिरिक्ते एव निमित्तकारणत्वव्यवहारादिरिति तस्यादौ न सङ्कारस्यैव हित्त्वेन निमित्तत्वमिति न
 गुणनिषेधः। सो हित्त्वाश्रयत्वात् तदा दुर्नृदिकार्यमनुभवन्कापी निमित्तत्वेनाश्रीयत इति तस्य समवायिकारणत्वादिति न दाशयः। एतेन शयित
 रिन्नत इति ज्ञापकसिद्धिपरिभाषान्नरमिति वदतः परस्ताः भाष्येऽस्यानुक्तेः व्याकरणेऽपि कार्यिणेऽपि दृष्टस्यैव निमित्तत्वेन व्यवहाराच्चानचाशिर

नि

३३८

षतीत्यादौ विसस्तथाः उपश्लेषस्य समीपसंबधरूपस्य भेदनिबंधनत्वात् अचिकिं। अधिजगेगाडलिरीत्यत्र हित्त्वकारकनिदेशेन लावस्यायांगं
 डादेशस्य सत्त्वान्। लिटि आर्द्धक्षानुके इत्यादीनां विषयसम्प्रतीत्येऽपि न भावभावित्वेनेव नत्त्वबुद्धिभावभावित्वाभावेऽपि निमित्तत्वस्य वक्तुं शक्यत्वा
 त् अत्र सूत्रोपात्तत्वेऽपि भावएव निमित्तमित्यत्र निमित्तत्वाभावः। सर्वत्रैव चात्र शास्त्रे बुद्धित्वमवनिमित्तत्वादि। इदमेवाचीति ईदृशनिमित्तत्वाश्रय
 त्वेऽपि गम्। आहृत्याकास्तावधरणमपीत्याह। हित्त्वे कर्तव्ये इति। अचः किमु उजायै नत्र हित्त्वेन निमित्तत्वात् संप्रसारणस्यादेशेषु दृष्टनेषु प्रवृत्त्या
 त्रिमित्तत्वात् अत्र न निषेधादित्त्वेऽपि शेषेऽनरखंडे संप्रसारणे पूर्वखंडे संप्रसारणं न स्यात् न संप्रसारण इति निषेधान् लावस्यायांतुन
 कित्त्वं परैस्तिवादिनिवाधान् अनएवासंयोगादित्यत्रापि दित्यनुवृत्तिश्चरितार्थेति दिक्। उरन्। चक्षुःश्रोत्रादावभ्यासविकारे बाध्यबाधकभा
 वाभावेन पूर्वदत्तादिः शेषेन नोन रंगत्वा सिद्धये आह। अभ्यासकवर्णस्येति। इदं च दीर्घो कि न इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ननु ने इत्यादौ तेनैव न्यायेनो
 रदत्तेऽने हत्तादिः शेष इति बोध्यम्। प्रत्यये किं मिनि। अंगेन प्रत्ययाच्चेऽपि किमर्थ इति प्रश्नः। इदं च इति। अन्यथा उदरस्यापरनिमित्तत्वात् स्यानि
 वत्ताभावेन संप्रसारण इति निषेधनापनिरत एवासमसमाप्ते रंगाधिकार उक्तो भगवन्। न च प्रागभ्यासविकारेऽपि योगाधिकारेऽपि अभ्यासेन

त्वा१

प्रत्ययास्तेषां भविष्यतीति वाच्यं. अत्रासंज्ञैकवाक्यतया लिटि परे ये हेतयोः पूर्वस्य क्रतोर्दिः स्वार्थत्वात् तस्य परनिमित्तत्वात् नुपादानात्. किंच
सम्यङोरित्यस्य षष्ठीत्वेन तद्विषये सत्रतस्य पेदे इत्यर्थेन सर्वदा परनिमित्तत्वं ड रूपपादम्. अंगसंज्ञैकवाक्यतया नुप्रत्ययस्य स्याद्वृत्तान्दोषः.
अत्र षष्ठीर्करीतीत्यादौ पङ्. सुगुणेन. लुपनेति निषेधनित्यत्वेन न चतिरिति भावः. वस्तुतस्तेन तदाहोपाभावेऽपि अंगसंज्ञाद्वाराः सपरनिमित्तत्वं
नियमनः परबुद्धेः पूर्ववृत्तिनोपपरनिमित्तत्वात् एवं च चर्करीत्यजर्घा इत्यादौ दोषशङ्केने निदिक्. ननु पदेशेन दातस्य एकाचत्वाच्च निवाराल्लिङ्गेनेति
वृद्धति. एकाच इति किमिति. न च विधिव्यावृत्त्यर्थं तत्सामर्थ्येनोपदेशमात्रेणैकोनो ग्रहणादिनिवाच्यं. आधुदातनिपातनेन सिद्धेरित्यभिमानात्.
एकाचग्रहणेनेति. तदर्थकेनाच इति पदेनेत्यर्थः. अन्यथोपदेशेन काचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तदर्थस्यैव सिद्धमेवेति भावः. ननु वधावाधुदातनिपाते
पिनसिध्यति ह्युपदेशेन तस्यानुदानत्वात्तेन च तत्सामर्थ्येणैव वादत आह. अचस्तेवेति. उपानविनस्यैव त्वागेमाना नवेन तद्विबहेति भावः. समुदाये
एकत्वविशिष्टात् रूपत्वात् रापेणेति भावः. सिद्धे इति. शब्दाविशेषमनादस्यार्थविशेषपुरस्कारेणैवोक्तपरिभाषापवृत्तेः सुपपादत्वादिति भावः. साम
व्यादिनिउपदेशमात्रेणैकमेवेत्यर्थः. अनेकाचत्वादिति. हने विधेति सूत्रेऽस्यादन्तताया उक्तत्वात्. अन एवावधीदित्यत्रातो हलादेरिति वृद्धिर्न. ए

स्वार्थः

२५.

३३६

वंचाधुदातनिपातनेन तस्यानिष्कस्यमिति भावः. वस्तुतज्जोपितार्थबोधकत्वेनात्यर्थग्राहकाभावो बीजं. तादित्यर्थवारणाय चैकपदस्यावश्यकत्वेऽपि
अवधेदकवधेदेनाचयस्यौत्सर्गिकत्वेन लक्षानुरोधेन. चतथैवाचयाद्धिव्यावृत्तिः. स्पष्टावेयं रीतिरूपदेशे तन्न इति सूत्रेणार्थकैयटयोः. न च हि घसौ
प्रतिषेधनावापहतादिग्रहणं कर्तव्यमिति भाष्यमुपादाय उपदेशग्रणमुमान्यासंवध्यते. उपदेशो यो तान् इत्यादिश्चेति न च घसिरप्युपदेशे हलादिरि
तिकैयटोक्तं. यथा. यस्य साक्षादुपदेशो भवति तस्य मुख्यत्वात् स एव ग्रहणेन नुस्थान्युपदेश इति न दोषः. इयमचिरनिरूपदेशे तन्न इति सूत्रेणैवैक
तोभारघटस्येति सूत्रे च भाष्येऽपरत्वाच्च ग्रहणव्यावृत्त्यात्र वधिरेव किंच उनरार्थमेकान् ग्रहणमन एव जागरितवानित्यादावुपदेशे उक्तत्वमादाय श्रु
कश्चिदिति निषेधेन. नत्रोपदेशानुवृत्तिश्च स्त्रीणां पित्यादाविनिषेधपत्याकरे स्पष्टम्. स्त्रियां शपेनिनास्त्येव भाष्यानुक्तत्वात्. न च भाष्ये यङ्. लोप
वेभिदिते सादाविट्प्रवृत्त्यर्थमुपदेशो मुदानादेकाचः श्रूयमाणदित्यर्थेन नीट्प्रतिषेधोक्तव्यो विनिसतीति दोषोपन्यासवत् यङ्. लुकिरोपानुपन्या
सेन न च इडिष्टः यङ्. लोप इत्यादित्पत्रमोपसंहारबलेन न यङ्. लुक् विषयम् किंच. तस्या तद्विषयत्वे यङ्. लुकोऽस्यानिवृत्तस्यैव यङ्. लुक् उपाया
प्रदर्शनेन नूनतापत्तिरिति वाच्यं इडिष्टपेपङ्. लुको लोकेन विधानेन ध्वंसितसर्वविधीनां वैकल्यकत्वेन च तत्र दोषानुपन्यासेनादोषात्. अन्य

यैकाग्रग्रहणं किमिति प्रश्नस्योत्तरत्रार्थमिति तु न स्यात् न च नाथे निराख्येनोपनेः। अजर्थावेभिदीत्यादौ श्रुत्यनादयस्ते च कर्तृन्तेन तस्या
 दोषादेन यदुःखं मे गणं न प्रयुक्तस्याप्राप्त्या न धादसत्त्वादेव कार्यं निराणं मपि धंद सिद्धप्रयोगे घट्टानामभावोऽप्यः नापायानुतादृशानामा
 वयव। स्तिप्रसवादिनिर्देशास्तु विडादिनिमित्तकं भवनेत्यादिस्थपनन्निर्देशवन्नार्थसाधकाऽस्याहुः। **इणः पीध्व**। पीध्वमिति प्रकारोच्चारणानु
 ब्रवीत्त्वमित्यादावेकदेशविज्ञानमायेऽनसीध्वमः सत्त्वेन त्ववारणाय। अंगात्किं वेविपीध्वं। अस्य पीध्वमो नार्थकत्वेऽपि अर्थवत्परिभाषायां नित्यत्वं
 तापनायेदं। तेनानि न स्यन्ग्रहणानीति सिद्धमिति केचित्। **कृत्वेति**। यद्यपि कृत्स्नसुक्तौ स्वाधवमस्ति तथाप्येकस्यैव तापनाये। प्रत्यहारग्रहणे
 केशोदुर्जयतावेति भावः। तदुक्तं मन्त्रस्तार्थानुक्तं इति सूत्रे नाथे। अनुप्रयोगे तु भुवास्तवाधनस्मरंति कतुर्वचनामनीषिण इति। पररूपापवा
 द इति। पररूपदमेकादेशोपलक्षणं। अनुनेत्यादौ गुणस्यैव प्राप्तेः। अन्यसविकारे वाध्यवाधकभावभावेन पूर्वोपस्थितहस्तादिशेषानरं दीर्घ
 इति भावः। अत्र विटीति वर्तनेन न तत्पक्षानोरशक्षानोश्च यदुःखिनार्थदीर्घ इति केचित्। आदिग्रहणं न दंतविधिनिरासार्थं। **धिच**। धादे
 प्रत्यय इति। तेन पयोधवति पयोधवनमित्यादौ न लोपः। **अन एव** नाथे सङ्गीसुक्तं। सनः सकारमारभ्य मडिडोडुकारेण प्रत्याहारः। **ध्वका**

धात्येवैष्यत इति नाथोक्तेरप्यंति चोरेपे लोप इति सङ्गीत्यस्यैकदेशयुक्तं प्रत्याख्यानं न युक्तं। नत्र सङ्गीत्यस्य धादेः सांतादसंभवेन प्रत्ययस्यैव धा
 र्त्वं मूलज्ञता। यनुपदस्यैव अधिकारेण प्रत्यासत्त्याख्यानेन चारवैस्यैकपदस्यैव निमित्तनिनोग्रहणमिति कैयटेनोक्तं। तनुअतिक्लिष्टं
 तनोवचनमेव व्यापयति परे। **इति**। नासस्योर्लोप इत्यतो नासस्योरिति सः सीत्यतः स ए इति वर्तने। **लोड इति**। लोडादेशस्यैवार्थः। स
 लोप इति। निडुः सलोप इत्यनेन। **इति**। नलोड उच्चारणमात्रफलको न विभक्तावित्यस्योच्चारणमात्रफलकेऽप्रवृत्तेरच्चेरित्यत्रोपपादि
 तत्त्वादिनां ह्यन्यनिर्वर्तने। **पञ्चमिति**। लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिरिति भावः। युगपदेव चो नयोः पत्वं। **ध्वपोरिति**। मतभेदेनेति शेषः। ठस्यैव युक्तं। इति
 मत्वेनित्यनेन नमनेनाप्याननुग्रहरूपस्य युक्तभावपुनश्च सस्यवोधनान्। **पुट्टं नैरिति**। दीर्घोकारान्तानामुदात्तत्वादेव बभूवतानं पेति इति भा
 वाभिनिपातनमारब्धं। **एकच इति**। तेन जागृदीधीत्यादीनां व्यावृत्तिः। **सक्त इति**। नाथे त्वनुबधरहितः पाठोदस्यते। यचित्ति। दुपचेव। प्रसिद्धत्वात्
 निर्दिवादिस्तदादिश्च। **बुध्यतीति**। यद्यपि नाथे स्यनानिर्देशो नास्ति तथापि माधवादिप्रामाण्यादुक्तं। **तृष्यति** इत्येति। **अन एव** शेषमुच्चारणानामिति
 सूत्रे नाथेऽनुपिनोदपिन इत्युक्ताहृतम्। **पुष्टुदादिरेव** नदिवादिर्व्याख्यानाम्। रापुधनोच्चारं दिवादिश्च ग्रहणम्। **स्तिव्यनीति**। स्यनानिर्देशः इति प

आधिगनश्चिस्त्रभाष्यप्राप्तापान्। तत्रादिस्त्रिषश्चिबिभक्तिविहितेनैस्यपुषाघड्-बाधकत्वमुक्तं। अनिरस्त्वनुवर्तनादाहार्यस्यरोद्यग्रहण
भावश्चिकैयटः। मृषेभ्योनापः पाठः। मृषस्तिनिहायामिनिशे। निहायाञ्चिकित्वविधेनात्। अनएवमुक्तेनोक्तः। पुष्येति। स्थनानिर्देशोमाधवादि
प्राप्तापान्। वसतिः। चादिर्वसिः प्रसारणीतिभाष्यात्। शेषेवे। राक्तश्चिचंप्रगोमिमतेनन। वल्कनोभाष्येत्तुदित्याहाभावेनदिवादेरप्यनिरत्वमेव।
विषतीविनदिनि। विकरणनिर्देशस्यव्यावर्त्यव्यावर्त्यान्तरवडनव्याजेनदेशयति। विंदिनिरिति। भाष्येपाणि। वदन्तिविननि। विघनीतिपाठश्चिभा २
वः। संप्रत्युपलभ्यमानेविदिविघनीतिपाठेपिविदग्रहणनउभयोग्रहणविनैविद। तीतिप्रयोगस्थविदेरनुकरणदिकस्यसत्तात्। अनएवयस्यविना
षाअविदेरितिक्तव्यंरुमाभून्विदिनः। ननर्हिक्तव्यंनवक्तव्यंयदुपाधेविभाषानदुपाधेःप्रतिषेधशपविकरणस्यविभाषाचुगविकरणश्चाय
मिनिपस्यविभाषेनिसूत्रेभाष्यउक्तम्। नौदादिकस्यापिसहृत्वेअविदेरितिवार्तिकेनगूढणमेवस्यान्एवचयदुशधेरित्याश्रयणेपिनदयंवार्तिक
कस्यावश्यकत्वेननत्सत्ताव्यानासंगः। निर्ममनुत्रयाणामप्यनुदानत्वेनवार्तिकेचुविकरणस्यैवग्रहणमितिनिर्दोषः। अनएवत्येष्टपरिसम्यसाराणा ३४१
मीश्रत्वावतानित्यर्थेपरिवेनेतिदृजंतप्रयोगःसंगधने। यनुकैयटेननत्रसंभाष्यमुपादायवेनिरत्रविवक्षितोविन्दत्वा नइत्यस्यनुप्रतिषेधेभवसेव।

विनदिनि। विघनिविन्यत्योरनुदानत्वादित्प्रतिषेधःसिद्धश्चिनिर्देशेनपरास्तं। नौदादिकस्यापिसहृत्वेअविदेरित्यनेनवेजेरवग्रहेणेवीक्षात्वाभावात्। न
वेति। ननरक्तंनदस्मिन्नत्रायेकोरुनमितप्रतिपन्नाशुक्लधृष्टैकेननञ्विशेषेनेमिनिर्देशात्। ननुजोपनेःपुरुषोमंक्तमंक्तवदित्यादिभाष्यव्यवहाराच्च।
वसन्तिस्तुधेरित्नुदविदोदन्नामसज्जिनसोर्शलीत्यानादिगमकाच्चतनवद्वानुन्नवहेतिभाष्यप्रयोगाच्चेतिभावः। अकर्मकश्चि। देवदत्तोयज्ञदत्तंस्पर्धत
स्तत्रस्पर्धपूर्वकंराधनेवृतिर्बोध्या। राध्यादिह्यादिरित्यनःशेषइत्यनुवर्तने। अत्रादिरित्यनुवर्तनेनत्रशर्वातिरिक्तवर्णपेरुपाधत्वादिश्रुताइत्यर्थः
। नेनवत्रेष्टेसत्रचस्यनशेषः। स्वयःकिं। राखंन। रापूर्वाःकिं। सपूर्वाइत्युक्तौनरवादिष्वपिस्वयःशेषापनेः। आशिष्येवेति। आशीप्रतिपादकनायवेति
वाच्योर्थःअर्थान्तरेश्यादिनिपरस्मैपदमेव। अनएक। एकराष्टोमहायवाचीदिवचनांतेनसमासः। योरेवमध्यसंभवादित्याह। असंपुक्तेसादि। त्रिरी
त्यादेशविशेषाणैकदेशान्वयेपिसौत्रत्वाद्निश्चिह्नह। लिशिनमिनेति। नन्निमितादेशादिभिन्नमित्यर्थः। निमिनेचप्रसासत्योपस्थितोविदेवेसाशमे
नाह। कितिलियीनिगमहनेत्यादितोयधपिकृतीत्यनुवृत्तनयापिलिडोडित्वासंभवात्कितीत्युक्तं। अभ्यासलोपश्चिनिविशिष्टविधिरत्र। प्राप्तापान्
विवेकेनचलोपविधेयतापर्यवस्यति। यहासमासेप्युदेश्यविधेयतयान्वयोस्तिसतितात्यर्थकचिन्। त्रिरीनिकिं। पापच्यने। अभ्यासविकार

वाध्यबाधकभावाभावेनदीर्घोत्पूर्वचनंवाभ्यासदीर्घरात्वाभ्यासलोपोप्राप्नुतः किंच। परत्वादेत्वाभ्यासलोपस्यदीर्घत्वेनबाधः सद्यः प्रनित्यापाच्च।
नपुनस्तौ इति भाष्ये उक्तं शब्दान्तरप्राप्त्याचलोपोननितः अभ्यासविकारेपुनवाध्यबाधकभाव इति नुज्ञापसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्त्रात्राश्रीपन इ
ति नदर्शयः। एतेनयत्रान्यतरस्मिन् चने सर्वेषां प्रवृत्तिस्तद्विषयः सन्याय इति कैयरोक्तमपास्तं। दीर्घचने इत्यस्यप्राप्त्याचीकरदिनिगुणोप
चुकोरिति सूत्रोक्तं ननु दाहरणभाष्यविरोधपतेः। थलिचसो सेरीसेव सामर्थ्यादेवाकिञ्चिद्विषयत्वेन लब्धेयत्प्रहणं स्पष्टार्थं ते धिनि। देधे इत्यो
दिषुदकारादिषु सत्त्वपीत्यर्थः। एकेत्यादिकिमिति। अरनुरित्यादौ हलमध्ये इत्येतावनापिवारणसंभवादी प्रश्नः। नचबभणानुरित्यत्राभ्यासेच न
चेत्यस्यासिद्धत्वादेत्वादित्यादिति वाच्यं। फलिनजिग्रहणेनैताभ्यासलोपयोरभ्यासादेशस्यासिद्धत्वाभावज्ञापनात्। अनादेशादेरित्यादिप्रहणं तु
ह्लादिः शेषमादायसूत्रस्यासंभववारणाय स्पष्टार्थः। उत्पवनां। उत्पुन्यगमनं। इदितो। इति न इति कर्मधारयेण धनोर्विशेषणं नेनेदेनस्य धनो
नुचिधनान्चक्रिडादौ न दोषः। धनोरिति। धनपदेशावस्थायां नुमयंतेनरुडेसादौगुरेश्चद्वयस्यप्रयसिद्धिः। अनुवन्तमानमंगस्येति ज्ञात
योग्यस्येत्यर्थकं बोध्यं। तासौ नुन दोषः तास एव वक्तुं शक्तावतात्। सिचपिन दोषः सच एव वक्तुं शक्यत्वादिति स्पष्टं भाष्ये। श्विदने इति। श्वेनोभव

न५

३४२

नीत्यर्थः अभिवादनं न नित्यत्वं कमाशिषां वाचनं च स्वप्रआलस्यं निद्रागतावस्थाविशेषश्च। गुणशब्देनार्धेनादेडुःमात्रपरः शसिददिप्रहणवैय
र्थापनेः व्यपदेशिवद्भावेन गुणावयवत्वसंभवात्तुतोव्याख्यानाच्चलरुणयागुणशब्देनभावितपरः स इति बोध्यं। अयमित्यादि। आत्वाद नमनु
भवोरुचिश्च। धत्वादेः। अत्र सुपुधनुव्यावृत्तये उपदेश इत्यनुवृत्तेरावश्यकतया षडित्यादेरिति नेनैव व्यावृत्तौ धनपुग्रहणं स्पष्टार्थं। आदेरिति।
लपनिव्यावृत्तये। षोपदेशफलं त्वसिद्धदिति। बुर्धमाने। मानं सुखं। चादात्वादने। उपक्षयाज्वा। सिपिधनोरित्यनो धनो रिति वोरुपक्षया
त्यनो वोरिक् इति द्वलित्वेनोद्वेगानि चानुवर्तने। धनोरित्यस्याभावेपदाधिकारस्य सत्त्वेन पदोपक्षभूतयोरित्यर्थ उदति इत्यसिद्धिः। सूत्रनुक्ति
वन्ते उदित्वा दौ चरितार्थः। कुर्दबुर्द। गुदेति पृथक् धनोः। सेगिति। भाष्ये क्वचिद्वस्त्वानस्य क्वचित्तत्त इति दीर्घेन स्पष्टादर्शनादुभयोपादानं। य
धपेकाचप्रसन्नस्य भाष्ये न दृश्यते तथापि यद्विधेसोसुच्यन इति भाष्योदाहरणात्पूरिनसेगादिषु दासाक्षान्ध्वानः। यद्यपि भाष्ये धनं निर्वहस्य
ते। तथापि सुपुधनुष्टिबुध्वक्तीनां प्रतिषेध इति वार्तिकवत्तासठिनः। धिवेस्तुन सत्त्वादिवादिनिबोध्यं। नरपरेनिसूत्रे सृषिसृजिसृशिसृ
हीनामयोपदेशत्वेपि पूर्वपदादिनिसूत्रेण प्राप्तवत्तनिषेधार्थं ग्रहणं नत्र हि आदेशप्रत्यययोरिति न सवध्यते अतएव हि साहस्रमित्या

दौधंदसिनेनषत्सिद्धिरिति नृनौस्यष्टं पूर्वयदादिनि सूत्रेचधंदसीनिसंवध्यनेयघपिधंदसिद्धिष्टानुविधिस्तथापिधंदसान्यविषेधवदि
दमपीनिबोध्यप्रधिकौटित्यंशान्यवक्रतावा। श्लाघायामिति। अविघमानगुणसंवधज्ञापनश्वाया। अथाष्टात्रिंशदिनि। अष्टत्रिंशदिनि
पाठेभिन्नेपदे। इट् इटि। संयोगान्तस्येत्यतो लोपश्च निरास्तस्येत्यतः सस्येति चानुवर्तते। वद्वज्ज। हलन्तत्वादेव सिद्धेनोदत्तादेरित्यस्य
बाधनार्थमनयोर्ग्रहणं। नदंनविधिनैव सिद्धेन ग्रहणं स्पष्टार्थं नन्वग्रहणसामर्थ्यत्रिटीति निषेक्षच्चानंत्याचो ग्रहणे सिद्धे हलन्तग्रहण
व्यर्थमिति चेन्न इत आरभ्य वृद्धिभाज एव सिच्यरत्वेन विशेष्यत इत्यर्थज्ञापनार्थं तत्सत्त्वान्। एवं चारा। ह्रीदित्यादिसिद्धयेवर्णग्रहणे जा निग्रह
णायतदावश्यकं। अतएव तावस्थायामडागमेऽपात्तादित्यादावटो न वृद्धिः। विलोडनं हो नणं। निषेधे प्राप्ते इति। इदमुपलक्षणमवष्टभ्रान्ति
त्यादावप्राप्तस्य विधानं। **मुपसर्गात्सु**। अनिषावयतीति रांपने निषत्वं भवत्येव। शब्दशक्तित्वमावेनोपसर्गाणां प्रकृत्यर्थविशेषणताया
एवस्वीकारात्। न दुक्तं। भाष्ये। सुनोत्यादीनां षत्वत्वे रांपनस्योपसंख्यानमधिकृत्वा अनिषावयति नवान्नयत्त्वान्नचनान्नसुनोतिप्र
तिक्रियायोगः किं नदिसावयति प्रतीति। सुनोतिप्रत्येव क्रियो योगो नासावेव प्रेथ्यने सुनुअभीति किं नत्थुपसर्गविशिष्टमसौ प्रेथ्यने

अनिषु शिवनीति। अत्रवचनप्रत्यारब्धानयोः समफलत्वाय नासावेवमित्यादिभाष्येण च मदुक्ते एव तात्पर्यं लभ्यते। **सद्विप्र**। अप्रने किं। प्रति
सपादं ननु सदेराखं वना विदर्ययौर्वत्सभावादेवा संवधः। सिद्धेन आह। किंचेति। **अवाच्चा**। आविदूर्यं सापीप्यं अवष्टब्धगोः निरुद्धासनी समी
पे आस्ते इत्यर्थः। **परिनिविध्यः**। सेवेसत्राकार उच्चारणार्थः। सितसयौ धिञ्प्रकृतिकौ व्याख्यानात्। **स्यादिव**। प्रकृतिनादित्यस्य संवधार्थं प्रा
कृतिनादित्युत्तरमिदं पठितं नचाभ्यासस्य नैरर्थक्यात् तस्य षत्वाप्राप्त्या कथमस्य निषमार्थत्वं। मे निवाच्यं हि प्रयोगत्वादित्याससकारस्यापि अथ
वत्सुनोत्यादिसंवधित्वात्तनेः। अर्थवत्सुनोत्याधवयवत्वमिव तत्संवध्यवयवत्वस्यापि अत्र धर्ष्यत्वात्। यद्यप्रकरणे तत्र शतो विवतदानुपूर्वा
कस्य च ग्रहणव्याख्यानादन एवानुषङ्ग्यं दे इत्यादावमुपर्यनिनिभ्य इति अन्यासस्य षत्वं स्यादिति नियमस्तु प्राकृतिना च दम्यासस्य षत्वं
तदा स्यादिति चेत्सेवमिति मात्र नस्य प्राप्तिः। सुपिसुनिससा इति सूत्रे भाष्ये सर्वमिदं स्यष्टं नत्र हि भाष्ये विमुच्चायेति अन्यासस्य षत्वं प्राप्नो
ति नच स्यादिति नियमान्न भविष्यति। प्राकृतिन संशब्दान्नियमः उन्नरश्च सुपिः एवं तर्ह्यनर्थकत्वात्। नचैवं विष्णुपुरिनिन सिधनी
निवाच्यं सुपि नूनं स्पष्टिर्वचनादित्युक्तं सुपि नूनस्येति प्रतिकेयघपिकैपटेन हि प्रयोगे स एव सुपिर्दिरुक्त इति समुदायाश्रयमेव षत्वमिति

निव्याख्यानेनयापिदयदिगीतिसूत्रस्यभाष्यविरोधस्तमुदायस्यसुपित्वात्रुपयनेधमदुक्तव्याख्यानेणवभाष्यनात्यर्थदिगीतिसूत्रस्यभाष्य
त्वप्रेतनादिगणोस्फुटीकरिष्यते। गंगांविसेधतीति। विप्रतिशेषेधर्गताविनिनिषेधेन। तस्यविरोधार्थत्वेनगत्यर्थत्वाभावान्। निषेधेत्या
दावादेशप्रत्यययोरितिषत्तंभवत्येवजनंतरस्येतिन्यायेनसेधनेर्गतावित्यनेनादेशप्रत्यययोरित्यस्यानिषेधाशक्तिकेचिन्। सिचोयड। त्यो
दिसाहचर्यान्सर्वधत्तनिषेधउपसर्गादित्यस्यनुनात्रसंबंधेविष्टित्वानेनगंगांसिसेधेत्येवयद्यनिधनमस्तीत्यने। स्वरानिस्त्रानि। सूती
त्यत्रगुणाभावःसौत्रःध्रुवःसानुवेधकनिदेशोक्षविधूननेइत्येनव्यावृत्त्यर्थः। इदमनिवेत्यनुवर्तमानेवाग्रहणचिडु। सिचोरात्मनेपदेचित्य
स्यनिवृत्त्यर्थेनचस्वरानिग्रहणसामर्थ्यादिवननिवृत्तिरिति। त्रानश्च। तीदिकल्पसिद्धत्वादिनिवाच्यं। स्वरानिग्रहणंनित्यार्थस्यादिनिन
स्याज्ञापकत्वादितिकैयटः। ऋकारश्च। तत्कलंनुनाहोपीतिह्रस्वनिषेधः। अनोह्लादेः। अत्रांगांतेकारासंभवाद्वादेरितिसामर्थ्या
च्चांगस्याकारश्चिद्वैयधिकरणेनान्वयःदलःपरस्यांगावयवाकारस्येत्थेनसिद्धेयादिग्रहणंस्पष्टार्थं। अचकासीदित्यादौनुवकाराका
रेनानिप्रसंगः। सिच्यरत्नेनाकारविशेषणान्नचेवंलघेतोरितिबर्थंअतस्तीदित्यत्रापियेनवाव्यवक्ष्यनन्यायेनैववारणासंभवादितिचेत

स्पष्टार्थत्वात्अनश्चिनुअकुटीदिसादौवृद्धिवारणायनेर्गत् अत्राधवायेपीनिवर्तनेनाकारादिव्यवक्ष्यनेपिणेत्यं। यद्यपिअत्रसूत्रेफ
ययोर्निमित्तयोर्निमित्तिनश्चनस्याडादिव्यवापञ्जाश्रितस्तथापियत्रयत्रिमित्तिनिमित्तचनयोरप्यडादिव्यवायेणत्वंअस्तिचात्रगरोदेवि
मित्तत्वेनेर्निमित्तत्वमितिस्पष्टंभाष्यकैयटयोक्तत्वादेरित्यनुवर्तनादाह। अत्वादेरिति। अत्रोयदेशइत्यनुवृत्त्यारणादिनामधनुव्यावृत्ति
र्बोध्या। नाटीति। नटञ्जवस्यंदनेचुरादिरेवव्याख्यानात्नेनन्वादिणोयदेशणवा। आङुरिति। भाष्यविरोधेत्वारुचिः। उपसर्गादि। पूर्वप
दात्संज्ञायामित्यन। पूर्वयदादित्यनुवृत्तौनदात्तिप्रसमासएवस्यादतो। समासेपीति। ननुपूर्वपदाधिकारस्यात्रनिवृत्तेव्याख्याननावसि
द्धाविदंब्यर्थानचासंज्ञायांपूर्वपदादितिनियमव्यावृत्तिनणत्वप्रतिप्रसवापसमासासमासयोर्विशिष्यविधनार्थं। पूर्वयदादितिदृष्ट्या
पसर्गादिसमासइत्यस्यासिद्धानियमेनव्यावृत्तेःकर्तुमशक्यत्वात्। नचैतत्प्रकरणेप्रकारणमसिद्धंननुसूत्रेसूत्रमित्यर्थंज्ञापकमि
निवाच्यं। रसाभ्यामित्यत्रसमामपदेइत्यस्याखंडपदेइत्यर्थेनपूर्वपदादित्यस्यविध्यर्थत्वेनज्ञापकासंभवादितिचेत्त। स्पष्टार्थत्वात्।
नस्मान्। तद्धृष्टेनातच्चादेरितिदीर्घः। परापृथ्यने। उपस्थितत्वात्नदाह। दीर्घेभूनादिति। अत्रापिलिटीनिकर्तनेःदंदशकस्याकि

यात्वादाह। दंशकक्रियायामिति। दंशको विलेशयः। वदनैकदेशश्चिन्तक्रियायामित्यर्थः। आदिर्जिः। जीकारी यतीत्यादौनेदंनेषामनभिध
नान् यनुपदेशोऽस्यनुवृत्तेस्तत्रनदोषश्चिन्तनत्वात्। किंच। नदनुवृत्तावादिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः। पट्टादिशब्दे उपदेशाभावा
देवदनप्रवृत्तेरित्याहुः। द्विचत्वारिंशदिनि॥ धावेभाषाचत्वारिंशत्प्रभृतावितविकल्पविधनादीत्याभावः। अथोपदेशात्तादिनि। सेकः।
युदासादन्यपोदत्ताजंनसादित्वाभावादित्यर्थः। क्रदुपधेभ्यश्चिन्त। यद्यापि विनिदित्वाकत्वं नित्यं तथापि क्रदुपधेन दनित्यं गुणे संयो
गात्परत्वात्। तत्र परत्वात् गुणे प्राप्तेऽहं। कित्वावकाशश्चिन्तुरित्यादि। गुणावकाशश्चिन्तनीत्यादिः। परेनुक्त्वा दुपधविषयेन छत्रणोपपन्नवदना
कित्वास्यानवकाशत्वमेव। ननुक्तं भाष्ये उक्तं वाक्यस्य नवकाशात्वादपवादो गुणस्येति। यथा कस्य कित्वा सामर्थ्यादिविदित्यादौ गुणै
र्वाध्यते न धेह क्रदुपधविषयेन छत्रणोपपन्नवप्रापितान्तिदेशसामर्थ्यादित्यर्थश्चिन्तकै परः न च परत्वाद्गुणस्यैतद्विषयत्वं छत्रणोपपन्नव
वने निवाच्यं असंयोगादिति कित्वा स्यैतद्विषये निषेधात्तिदेशकत्वेन निषेधाच्च वलीपां सश्चिन्त्यायादत्र विषये विप्रतिषेधप्रवृत्तेर्न च संप्रसा
रणविधौ कित्वा स्य छत्रार्थत्वात् दुर्वलेनानेनातिदेशेन प्रापमाणो गुण निषेधो दुर्वलश्चिन्तिविधिरेन स्यार्थश्चिन्तिपरत्वप्रवृत्तिरस्येवेति वाच्यं। ३४५

विचिन्तिगुणान्तीत्यादावनिदेशो प्राप्तिः। त्वस्य संप्रसारणेन त्ववुक्तोरीत्यातिदेशप्राप्तिगुणनिषेधवाधपत्तेरेवं च विषयमदुपन्यासजनवकारां
स्य कित्वा इह पुनरुभयं सावकाशमित्यादिस्मदुनरभाष्यग्रंथ एकदेशयुक्तिरित्याहुः। उच्यते। द्विचनेचीनि निषेधान्पूर्वद्विस्त्रेउकारस्य
वाणादिगस्य वलीयत्वात्सवर्णादीर्घवाधित्वागुणेऽनेन उच्यते। एतेन गुणात्वेनांतरंगत्वात्सवर्णादीर्घः स्यादित्यफस्तं। पूर्वस्यैव विधौ स्यानिवत्ता
त्। उच्यते। नुनस्या। निवत्त्वमसवर्णाग्रहणसामर्थ्यात्। संनिधानेति। आसित्तिधनोर्णस्यरत्वव्याधानः स्यादिति भावः। वाणादिति। अत्र स
स्यास्येति सूत्रं प्रापकं न द्विषेधे स्यादाविषयार्थं न च पूर्वप्राप्तिगुणवृद्धो द्विचनेचीनि निषेधे द्वित्वोत्तरं प्राप्तिगुणवृद्धी वाधित्वान्तरं
त्वात्सवर्णादीर्घनिषेधस्यैव त्वस्य न च विस्तरः। परत्वाच्चिन्ति। अस्य परकालप्राप्तिकत्वादित्यर्थं एवं चाभासविकारे वाधवाधकभावाभा
वेन हृत्स्वह्रस्वादिः शेषो युगपत्प्रवृत्तौ ननः परकालो दीर्घत्वस्यादिति न वाच्यमिति भावः। अनिदितामिति। इदं कुंचक्षत्रविषयं कुंचौत्
निदितामिति न प्रवर्तते परेश्वर्येति सूत्रस्थ भाष्यप्रामाण्येनास्य जोषधत्वात्तत्र कारजावनुस्वारपंचमाविति नुप्रापिकं। नदाह कुंचा
दिति। अकाररदिनपाठस्त्वपपाठः। इति मनेत्विनि। इदमेव पुक्तं त परकरणाफलस्य भाष्यानुक्तत्वात्। अजेयं। अत्र वा सिरीत्यतो वेत्तु

३२६

निकृतोभारहाजस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं एवं च धेडादेर्दधियेत्यादिसिद्धयेः जुग्रहणं भावश्यकं। अन्यथोपदेशो राजेनानामात्वविधानेन
कृग्रहणमेव कुर्यात्। नासौ नित्यानिट इति। नासौ सतस्तत्र नित्यानिट इत्यर्थः यस्मात्तावन्ति नित्यानिट चेति भाष्योक्तेरिति भावः। नास्व
दिनि। सप्रम्येनाहतिः यथानासौ नेटनया यस्यपीत्यर्थः। नित्यानिटः किंदुधविधः अयं स्वरनीति सूत्रेण नासौ विकल्पितेन अनोस्यथ
ति नित्यामिदं। नित्यपराभावे भारहाजनियमेन विकल्पः स्यादिति वृत्तिः। नासाविनिकिंघस्याघादेशे जघसिधेत्यादौ नित्येवेऽयदास्या
दिनि। उपदेशे त्वतः उपदेशे किं। क्रष्टाचकर्षिथात्त्वतः किं विभेदित्वा। नपरः किं राक्षारगधियनासौ किं जिघृहति जुग्रहिय नित्यानिटः किं
मानं जिघेति भाष्यं चक्रमिधेत्यपि प्रकृष्टाहरणं। स्तुक्रमोरिति नियमेनात्मनेपदपरतासाविदभावेपि परस्मैपदेन तत्सत्वात्-श्रुतोभा।
अचस्तास्वदित्येव सिद्धे नियमो यमित्याह। श्रुदंतादेवेति। नचश्रुदंतेविकल्पननिषेधार्थमिदमिति वाच्यं। अचस्तास्वदिति सामान्य
सूत्रप्रणयनेन भारहाजानिरिक्तेरप्यंशदंतेनिषेधस्यैवागीकारेण स्मृत्यंत रानुसंधानद्वारा विकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वात्। हआदिषु
परत्वावित्यत्वाच्च गुणेरपरत्वे श्रुदंतत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणापकर्षात्प्राप्तिः नियमफलितोर्थमाह। तेनान्यस्येति। अत्रापि भारहाजस्येति

29

R

संबन्धने अन्यस्य सत्कारांतर्निष्ठस्य तासौ नित्यानि उपदेशे ध्वजस्य त्वत्तत्त्वेत्यर्थः । एतेन पपि ध्यात्वादावजं न संनिधानेन जानदृशं
निधानपरिभाषया जलोपनिमित्तं न स्यादित्यपास्तं । उपदेश इत्यतस्तदाह । आजं नोऽस्यादि । अस्यापदेशोऽस्यादि इह कृतासौ नित्यानिरेव
स्तु दुस्तुश्रुवापि भारजानियमादिदृश्यात्क्रादिसूत्रस्य त्त्वादिप्रहणेन तु येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियमपिनस्यैव बाधोचित्यादित्याशये
नाह । न चैति । समाधत्ते । योग्येति । अयं नावः यत्नितो नित्यमित्यस्यानुवृत्त्या न तदसंधवान्यश्विनिषेधः स भारजानमते सत्कारांतर्न्येवेति
नियमे क्रादिनियमस्य नायं निषेध इति । एतेन भारजानियमो येन नाप्राप्तिन्यायेनाचस्तास्वदित्यस्यैव बाधक इति जघमिषेत्यादाविरत न स्यादित्यपा
स्तं । ध्वनितं चेदमत्रैव सूत्रे भाष्ये किंच । पुरस्तात्प्रतिषेधकांडारं भनसामर्थ्यादपि त्वदिनिषेधेनानंतरस्यापि भारजानियमस्य बाधः न इ
व गीत्सत्रवत्त्वेकाज्जादित्यत्र भाष्ये स्पष्टं । सिचि वृद्धिः । वृद्धिश्रुत्योपस्थिकैतमि क इति अंगस्य सोमानाधिकरणं विरोधणमित्याह । अंगतांग
स्येति । तत्कलंतकोषीदित्यादौ व्यंजनस्य वृद्ध्यभावः । न च नेदीनिषेधः तत्र हलंतस्येत्सनुवृत्त्या न द्विषये परत्वात् हलंतलक्षणयाः स्याद्वृद्धेर्बाधे
नानयायेन नाप्राप्तिन्यायाभावेनास्यास्तेन निषेधेनाबाधस्तत्रैवावसरस्यायस्तु नास्त्येवानांतःपादमिति पाठे पिण्डोतीत्यनुवर्त्य ण्डोति पय

३४७

मिति २

त्वाप्रोतिनस्यनिषेधस्तथस्यनातश्चिसूत्रेभाष्येउक्तत्वेनफलाभावान्। कृजिनेति। अर्थक्यादिनिभावः। ह्यंतदाह। इडादौकिअधस्तीन्। इ
 यतुरिति। इकारोत्रह्रस्वः। ह्रस्वेच्चेनेरनेकाचश्चनियणसवर्णदीर्घयोःप्राप्तयोर्वाणांदांगूपरभाषयायणइतिबोधं। केचित्त्रिपारम्योदाहरंति
 त्वंतमरुचिग्रस्तमिनिकेचित्। कुडि। वैकल्यमविवेकः। नुड। नौडनंदारणं हिंसनंच। ललयोश्चेति। अत्रैकोदुस्मष्टंतच्चशिक्षादौप्रसिद्धः।
 सिद्धः सिच्। इकोमलदलंताच्चेतिअसंयोगदित्यतः किदिनिचानुवर्तते। आत्मनेपदेष्विति किमशस्तीन् अत्र हि कित्वेप्रत्यान्। अर्थ
 नेदादिनि। पूर्वदिन्यार्थइतिभावः। ह्रस्व। गुणशब्देनभाविनाकारवत्त्वाहिरुपादेशादित्वादेकह्रस्वमध्यस्थत्वाभावाच्चयथाययमप्राप्तेविधिर
 यं। नर्हीनंत्विति। श्वसर्वर्णप्रवृत्तिपत्ताप्रवृत्तोर्वीजत्वित्यर्थः। अर्थविशेषानिर्देशादाह। स्वार्थइति। अतोरेकाचस्ततोधमतोरित्यधिकाराद
 त्पार्थधानुकत्वंआपोः कारांततत्फलंनुगोपायस्यधनुस्वरेणांतोदानत्वेनशबकारणेदंतग्रहणनिषेधदंतग्रहणंयस्मात्सविहितस्नहोद
 तित्वंशस्तुप्रवर्तनंनएवतेनदेवदन्तश्चिकीर्षतीत्यादौदेवदन्तादेःसमुदायस्यन। एतत्साध्यधनुसंज्ञकघटकानांसूत्रादीनांसमुदायानांचक्रिया
 वाचकत्वंनुस्वभावाहोध्यस्यष्टचेदंसुपआत्मनश्चिसूत्रेणनमीवस्वित्सूत्रचभाष्ये। विवक्षायामिति। विषयसममीतिभावः परस

प्रमीत्वेहि आर्धधनुकोपदेशे पदकारांतमिति गोपापिते तत्र लोपो न स्यात् गोपायेति च न सिध्येत् पूर्वक्लिन्न एवापनेः। कास्त्र। प्रत्ययान्ते च अत्र
 नि। धनुश्च शिरोषः। सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीयेति। एतच्च हरदनग्रंथे स्पष्टं परे तु कासि रनिसप्रम्यंत ननु घटितं सूत्रे इत्यर्थः नाप्येकास्त्रप्रव
 ऐचकासादुपसंख्यानमित्युपक्रमस्वारस्यात्। अत एव भाष्ये न च कर्तव्यमिति नोक्तं। अत एवाचारे वगल्लभेति वार्तिके धनुर्भिरवसिद्ध्या
 शकावगच्छां चक्रे इत्यादौ कास्त्रमप्यादापमंत्रे इत्याप्यथा स्यादित्युक्तं भाष्ये। नत्राकारस्यानुबंधत्वेनैकाचुत्तान्। न च नौत पूर्विकानेकास्त्रं
 गृहीत्वा नत्रा मिनिवाच्यं। आपर्धवार्तिकमित्युत्तरमपर आह सर्वशान्तिपदिकेभ्यः किञ्चावक्रयः। एवं तत्सर्गि वैल्लभा घनुक्रमेण न क
 कं यं कार्यं चानुबंधना संस्थापितं प्रवगल्लभत्की वदोडेति भाष्यात्तदर्थं न स्पष्टारिना र्थेन नौत पूर्विकानेकाचामित्यर्थे माना नावान् अनुव
 धाश्च सर्वशान्तिपदिकेभ्य इत्येतेन किंपि अवगल्लभन्तीत्यादि वारणायावश्यकं ह्यते त्वस्मिन्ननेभ्यः किं स्पेनना प्राप्तिन्यायेना स्यात्तदा धकत्वात्तस
 र्वग्रहणं त्ववगल्लभेति वार्तिके पेक्षया बहुविषयत्वबोधनापेक्षाः अत्रेदं बोध्यं। प्रत्ययग्रहणाय न पनवादिनोपेकाचुभ्य आचार क्लिपो न
 मिधनमावश्यकं अथ पारंभप्रत्याख्यानयोः फलनेदः स्यात् शनिहरदतोदाहृतानि सस्वौ चकावित्यादीति चिंसायेवेति। अनोलोपः। आध

धनुर्के किं वृत्तस्य व्युत्पत्तिवृत्ते सप्रत्याय उपदेशो कारांतः। ध्रुणध्रुणी। अस्य दीर्घपाठः प्रक्रियात्वा घवार्थः। अन्ये तु ह्रस्वे मेव पठन्ति। स्तुता विलेखेनेति। यद्य
 पिष्टयप्रदेशो यथा मर्यादामित्यर्थ इत्यपि वक्तुं शक्यं तथापि संप्रदायानुरोधेन देवमुक्तं। स्तुता वनुबंधस्येति। आर्धधनुकविषये आचारानां वैकल्पिक
 तेन न दभावेभावे चारिना र्थमिति भावः। चत्तसे इति। अनुनासिकस्येति दीर्घस्तुन किं स्याद्वचनेति डः। भिन्नस्यैव श्लाघादेयग्रहणान्। कामपनि इ
 ति। अनिष्टलक्षणत्वाच्चोपध्वनिनिषेधः। आयापं। लोपापवाद इति। णिलोपापवाद इत्यर्थः वस्तुतो यदनुवादोपनदनुवादवलाच्च णिलोपबाधः
 ध्वनितं चेदं प्रक्षनसूत्रे भाष्ये इति उणादय इति सूत्रे निरूपयिष्यामः। ननु परत्वादियडादिषु णिलोपो न स्यादत आह एषोपाविनि। किं ज्ञं न मि
 ति किञ्च दुर्लभोः प्रत्ययादित्यनेन बाधन्। एवं ज्ञाप्सतीत्यप्यवकाश इदं भावेऽकोऽलिति किं त्वान्। यन्नु यदि पुनः प्रसंग आश्रीयते स्था निवशा
 वेन च णिलेन दणिलोपांशे वार्तिकमनावश्यकं अत एव सप्रमशेषेण नाणौ परत्वात् वृद्धिर्दृष्टौ ह्यनायासं स्तत्रा लोपांगमिति भाष्ये उक्तमिति न
 च। अगिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्येनाह नायां वृद्धौ लोप इत्यस्य लोचडीति सूत्रभाष्येः वीरदत्तपक्रमेणैव सिद्धांतित्वेन एष लोपाविनि पूर्व
 विप्रतिषेधे परभाष्यविरोधेन च परत्वात् वृद्धिरित्यत्र त्रभाष्यस्य एकदेशमुक्तित्वान्। किंच वृद्धौ णिलोपोऽपि दुर्लभः शोरभावान्। न च स्थानिवशा

वः वृद्धिस्थानीकाररूपाल्लुचिनिधर्मणिताश्रयेलोपस्यास्विधित्वेन नत्रस्थानिवत्ताप्रवृत्तेः स्पष्टत्वेयं। निर्भोभगोऽनिसूत्रे भाष्ये। एषानात्र
 एणववीवददित्यादावित्त्वदीर्घलोप भद्रस्वत्वसिद्धये। एणिचुपसंख्यानमेवकार्यं। सन्वन्सूत्रेणोणिचुपसंख्यानमिनिवचनाभावेन सिद्धे
 निणचाव्यहिनत्वादोपित्वाच्चेत्तेवसिद्धंतुक्तिरग्निमं भाष्यत्वेकदेश्युक्तिः। एवमनोलोपऽनिसूत्रेण्यलोपावनि पूर्वविप्रतिषेधमुक्ता
 नवक्तव्यः। एषुविधिषु कनेषु स्थानिवद्भावावान् एतत्तेनलोपो भविष्यति नैवं शक्यं इयडादेशं त्योपापने रितुक्तं भाष्येनदप्येकदेश्युक्ति
 रेवभोभगोऽनिसूत्रस्यन्यायसिद्धभाष्यविशेषात् किंच एरनिटीत्यनणं नांगस्य निदिश्यमानो योस्तस्यलोप इत्यर्थः। इति एकाचोऽहं इति
 सूत्रभाष्याल्लभ्यते। नत्रदिस्थानेर्हिर्वचने आदिटदित्यादौ एलोपो न स्यादित्यापादिनं। एवं यस्तु स्य निदिश्यमानधर्माविधिन्नत्वाभावात्
 पुदायस्य चात्याल्लरूपत्वाभावाद्धोपाप्मानस्यैकदेश्युक्तित्वावश्यकत्वात्। सामर्थ्यादिनि। परत्वागुणादीनां एलोपावाधकत्वे इडादावपि
 गुणेन बाधसिद्धिरिति भावः। तेनकारणादिसिद्धिः परत्वेवमनेकवचनकल्पनयान्नत्सामर्थ्येन न तदाधकत्वापेक्षया पूर्वविप्रतिषेध
 कल्पकनाया एव निटीत्यस्यैचित्यमित्याहुः। एौचडि। एिनांगस्याव्यवहितपरत्वं च डानुसामर्थ्याद्वावहितपरत्वं तत्फलिनमाह। च

णि

३४ए

इ. परेणाविति। एणवितिकिंचडः परोपक्षया ह्रस्वभाविन्या असंभवेन सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः नचलूइज्जइतिङ्कारस्य संभवः तत्राप्यंतरगतत्वा
 ह्रस्वावादेशयोः क्षतयोस्तदसंभवान्। नचलूस्वोवृद्धेरपवादः ह्रस्वप्रवृत्तिकालेवृद्धेर्निष्यन्नत्वेन तस्य तदाधकत्वासंभवान्। पदसंस्कारप
 क्षेपिनिमित्तिनिमित्तेभावापन्नशाल्त्रकार्याणामेवज्ञानेन धनुसंज्ञातिङ्ः सतिचडः सति समये एव वृद्धावो निष्यन्नत्वज्ञानेन चडः तरका
 त्विकह्रस्वेन न दध्मयोगान्। नचसामर्थ्येन चडिः प्रत्ययस्मिन्नुपक्षयाऽति नित्यर्थो भविष्यतीति वाच्यं। तदपेक्षया सकलबोधे बोधद
 मत्वेन एणवित्यस्यैव लघुत्वान्। चडिः किंकारयति। उपक्षयाऽति किंच अचकाहत्। प्रत्ययस्यांगशेडस्थिताकांक्षत्वात् एणवित्यंगस्यैव विशेष
 धर्माणानां च इति बोध्यं न दुक्तं रापूर्वाऽनिसूत्रे कैयटेश्च नित्यत्वेपि उपायानामवश्याश्रयणीयोतरंगवहिरंगभाव इति। नित्यराष्टोवाक्यप
 दरूपस्मदन्वाख्यानेपीत्यर्थः अवश्येति अन्यथान्वारब्धानविलय इति नदर्थः बहुव्रीहिरिति। परग्रहणसामर्थ्यादिनिभावः नप्यचणरे
 वनलघुजगत्स्येसावत्संगसंज्ञानिमित्तिव्याख्यानादन एव श्रिप्रवृत्तीनां नत्त्वत्वं तदादंगसंगेत्यादि। तत्पर्यव्यधिनि। सनिधनाच
 इ. परेणावितिलघोरेव विशेषणमिति भावः। अनएवेदकस्मान्न भवति अज्जगारल्लघुनिचडः परइत्यचनेव बहिनंचात्रलघुचडः

परं प्रतिभाष्यसंग्रहे चडपरेणौ यत्प्रुनदभ्यासस्य व्यवहितमित्यर्थः एवं च चकासदित्यादौ नैव सन्तत्वात् अदिदित्यादौ च नैव दीर्घत्वं
 औएनवदित्यत्र च न वसेव सन्तत्वं अविहपदचित्वाणदित्यत्रास्मृद्वत्त्वेनेनेत्वबाधनार्थेन संयोगाव्यवधाने प्रवृत्तिज्ञापनादोषः
 अंगस्येति। अवयव इत्यर्थः अस्मिन् पक्षे चित्यंतत्परं लघुपराभ्यासस्येतेव सिद्धेः माधवानुरोधेन नुमूलक्षतोक्तं नन्मनेफलं त्वग्रेस्फु
 टं। एणविनि। चडपरे इत्यस्यावृत्तेरिति भावः। अथवेति। चडपरे इत्यस्यांगविशेषणत्वेऽंगत्वस्य प्रत्ययनिमित्तत्वेनैव णिरूपविशेष्य
 लाभ इति भावः। अयं पक्ष उक्तभाष्यविरुद्धः औदिदित्यादौ दीर्घापि निश्चात्र पक्षे। चडपरेणौ यदा औदिदिनि न दीयोभ्यासचडमा
 दायणिलोपस्यस्या निवत्वेन णिमादाय वा लघुपर इति बोध्यं। ननु मीमादीनां नुज्ज्यासस्ये लोपः प्राप्नोति अमी यपन् सिद्धं नुशानियोद
 शमभ्यासरूपं दृष्टं नादशस्येवात्रातिदृशो ननु कार्यस्य न च मीमादीनां सभ्यासरूपमस्ति लोपश्चन रूपमित्यत्कांगान्यत्वा सिद्धिपिनि
 भाष्ये उक्तं। नत्र कैयटः मीमादीनामंगानामभ्यासस्ये लोपो विहितो यं त्वभ्यासो एष तानां अन्ये तु चडपरेणौ यदंगं तदभ्यासस्य सन्तत्वं
 लोममीमादीन्येवांगानि तस्मादंगान्यत्वादित्यस्यामर्थः येषां मंगानामचा इत्यादिविबिधीयते तेषां भत्र प्रदणोपोनत्विसादिरहिताना

ममीमयदित्यादौ धनाः सन्तत्वाभावादभ्यासस्यैव खनेन सत्वमिति। एवं च कैयटेनाप्ययं पक्ष उक्त इति चेन्न। अंगस्याभ्यास इत्यत्रांगं किं निरूपितं ग्राह्यं च
 द्विरूपितं णि निरूपितं वा तत्रोपास्विनत्वात्प्राध्याय्य णि निरूपितं मेव गृह्यते इत्येवं परतया पूर्वभाष्यविरोधेन न स्य योऽपि तु शक्यत्वात्। अन्यथा
 एकस्यैव प्रयोगस्य स्पष्टसूत्रव्याख्याननेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरापत्तौ न वेति सूत्रस्य भाष्यविरोध इति दिक्। सत्यतः। अतः कडुघुह्नि। न परत्वं स्पष्टा
 र्थं। अभ्यासं वध्यकारस्येत्यर्थ इति दीर्घोक्तिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अत एव चिच्छादयिषतीत्यादावंतरगतानुक्तापि इति सिद्धिः सत्यराभ्यासस्येत्य
 र्थः हि प्रयोगत्वादि वचनस्याधीषिषतीत्यादासम्यक्त्वमभ्यासस्य। यदोहोपस्यस्या निवत्वात्पापविधन इत्यादौ न दोषः ध्वनितं चेदं सौतिरापोरि
 तिसूत्रे भाष्ये न त्रय्यभ्यासादित्यस्य सनियोभ्यासस्तस्माद्याप्राप्तिनस्यानियमो यथास्यान्यद्विपोभ्यास्तस्माद्याप्राप्तिस्तत्र नियमो यादूतसोपुप
 नेः सनुसोपुपिपने धनोश्च याप्राप्तिस्तस्याश्च नियमो यादूतसोपुपिपने अधीषिषतीत्यर्थः प्रयोजनमुक्तं। संज्ञायाः कार्येति। न तस्य हेतु इति बोध्यं। अतः च इति चनेन सप्तानाधिकरण
 नुवृत्तिसिद्धिर्न संकार्यदोषनिधानं अंगं च तत्र संनिहितं तत्रांगस्येति कर्मणि षष्ठीकारकविभक्त्याप्यत्वात् एकाच इति चनेन सप्तानाधिकरण
 येषां चांगसंज्ञाकैकैकाज्जकर्मसिद्धि उच्चारणेन योः पूर्वाभ्याससंज्ञकस्तस्य च सन्तत्वादित्यर्थ इत्येकाचैव प्रवृत्तिरेतदर्थमेवांगस्येत्यस्यावृत्तिरिति भा

कः रं वा जगदित्यदौ सन्वत्तवापादनपरभाष्यविरुद्धमित्यरुचेराह। वस्तुनश्चादि। अत्र पदे गत्येत्युपरं कनया कथं चित्रेयं। ऊर्णदी
 र्घरिति। स्यादित्यपह्नव्यते सन्वत्तन्नोपने पुन्यते। अथापयानाविति। अर्थशब्दतुल्यविप्रहनेरापुगिति नावः वस्तुनश्चापुदागपरतिभाष्यो
 दक्तपदां नरेण कलाभेदाय बुद्धिः अस्मान्निधानमेवोचिनं मूलं तुल्यत्वाचिनायायेनेतिदिक्। नस्यादिनिनस्यावैवेत्यर्थः व्यवयस्योति। अप
 वेत्याघर्षीवर्चिनेनोक्तपदेणेत्यर्थः। कैपटेनैवेति। एतन्निघर्षश्चोक्तः। अगितामिति। कमिप्रभृतीनामित्यर्थः। **मेविभाषा**। जनसनेनिसूत्रेजनप्र
 हणेनयबाहुदेत्यादिदिवाघोर्ग्रहणं तथा सन्प्रहणेनापि सनेः सनोनेग्रहणं। अतएव सनोनेरनुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेनेतिवार्ति
 कव्याख्यावसरं आत्वेसनोनेग्रहणस्यकोवकाशः सनिचयेविभाषात्। आत्वस्यावकाशोऽप्येजनादयश्चोक्तंभाष्ये। अन्यथाययोजनवनो
 र्धमोरेवसत्वेनजनादयश्चिवद्वचनसंगतिः स्यात्तुममत्वेनं सनमादापनदुपपत्तिः स्पष्टैव। एतेनभाष्येसनोनेरित्युक्तपास्यननत्रग्रहण
 मित्यपास्तं नचाजोपीतिवन्निर्देशोकार्ये। कारोच्चारणेनयमादावेवास्पृष्टनिर्वाहः। यासुडादावितिवाच्यं। अजहिआणामजस्याणमित्य
 त्रयणियेविभाषेत्वात्प्रापनोतीत्यचः परस्मिन्निस्त्रशेषसभाष्याविरोधपतेः तस्मादकारोदृष्टार्थएव। कामत्विनि। उक्तामस्य

त्रहेचुकिदीर्घोभवत्सेवक्रमंशनिस्त्रेनुरतां **परस्मैपद** परस्मिन्निरूपितस्यैवग्रहणेनहेलुकापनचैत्रिरूपितांगस्यकार्यभावेन
 नलुमनेत्यस्याप्रवृत्तेः प्रत्यासत्तिन्यायेननलुमजातुमेप्रत्ययेयदंगंतस्यकार्यरावनिषेधप्रवृत्तेः। **स्तुक्रमोर**। स्तुक्रमोरितिप्रथमायंषष्ठी
 अनात्मनेपदमिन्नश्चिप्रसजप्रतिषेधः स्तुक्रमीयन्नात्मनेपदनिमित्तेभवत्तत्रप्रत्यासत्त्यात्ताभ्यांपरस्यार्धध्वजुकस्येदित्यर्थः उदा
 तत्तादिरितिहेनियमोयंनदाहउत्तरेवेति। प्रस्तुतश्चादौनुश्रुकः किनीतिनिषेधएवपुरस्तात्प्रतिषेधकाडारंभसामर्थ्यात्निमित्तत्वात्त्र
 फलोपहितंनयोग्यतामात्रं। तेनप्रस्तविनेत्यादाविट्भवत्सेस्तुक्रमोरनात्मनेपदेशनिनसूत्रितं। तत्रहिपरस्मैपदेशदित्यर्थेचिक्रिमिषिष्य
 तीत्यसिद्धिः स्पेनव्यवधानान्। आत्मनेपदेनेदित्यर्थेनुप्रचिक्रं शिष्यतइत्यसिद्धिरतोनिमित्तपदोपादानमितिदिक्। **नतः परेषामिति**।
 यषपीठः पीध्वमवपवत्त्वानस्यनतः परत्वंदुरूपपादंतथापिश्रुतिष्ठनानांनर्यमत्रिणासामर्थ्याध्यास्त्रप्रवृत्तिर्बोध्या। अन्येनुश्रुः परस्यैयां
 धस्येत्यर्थः। पीकारव्यवधानेनुसामर्थ्याप्रवृत्तिरित्याहुः। अत्रागादिनिनिवृत्तंअनएवोपदिदीपिदेइत्यत्रविकल्पः। अन्यथापुनः परादित्वा
 त्रस्यानुश्रयंचप्राप्तिभिभाषालुड्यपिषेचेनिसलोपेशवर्णांतमंगध्वमिजातमितीणः पीध्वमित्यस्यप्राप्तेः। परस्योपसर्गस्येति। श्रुतत्वा

रस्यतावित्युपसर्गविशेषणं अनएव निलपते ज्ञापने यस्य यने रसादौ सर्वत्र लक्ष्यसिद्धिः रेकविशेषणत्वेन ज्ञापने निलयने रस्यत्र श्रुतिस्तत्ताव्यव
 धने एव स्यादिति भावः। **स्वायत्तरिति**। अचः परस्मिनि निस्थानिवत्वाद्यप्यवर्ग इति स्पष्टं भाष्ये। **रणो रूपमिति**। अत्यय इति नाना निधनादि
 निकेयः। **कथमुदयतीति**। गानस्यादिति प्रश्नः। **अनित्यमिति**। इदं भाष्ये न दृश्यते। इदं किं ते सत्रप्रक्षेपाभाववादिनां मने स्वयंप्रयोगोऽसा
 धुरेवेति बोध्यं। उदः। **क्रेदनं पुनः प्रसंगेति**। हिते हते पिसावकार इत्यभिधानं। **लिटीति** विषयसम्प्रमीनि परे। **दीपजने**। बुधेति बुध्यते रेवग्र
 हणं तस्यैवात्मनेपदित्वात्। **चिणो लुक्**। अकारित एमिसादौ नरयो न लुक्। प्रनिलक्ष्णलक्षणभेदेन पूर्वचिणो लुक् उत्तरचिणो लुक् सिद्धत्वा
 न्। **अतो ह्यं**। कश्चिन्नायेतौ च निस्थेति पाठो दृश्यते। **आंगं नुनाकारेण निर्देशः**। **संकोच इति**। नेत्रसंकोच इत्यर्थः तत्रैव प्रचुरप्रयोगान् गतिचा
 नुर्यमश्रीयं बोध्यं। **अस्य गतिः**। कय रतिः। **इध्नं**। कौटिल्यं। **सन्निवेशिनमिति**। सन्निवेशि रिति सम्प्रमी अभ्यासविशेषणं चेति भावः सन्
 निवेशि परोयोऽभ्यास इति वक्तुं चिन्। **उत्प्रसयश्चेति**। संनियोगशिष्टत्वेनोभयोपदेशकालस्यैकत्वादार्धधनकोपदेशकालेदं नत्वाद नो लोप इ
 ति भावः। **नित्यत्वा निवन्भाव इति**। एतेन वस्य लोपा एव विधीयतामित्यपास्तं धिन्वंतीत्यादौ वस्यस्या निवत्तेनार्ध-नुकत्वादिएन उक्ता

रद्व्यार्धधनकत्वस्या ल्यर्थत्वेनानल्लिख्यविति निषेधनस्य शचेयं रीतिर्भोभगो इति सूत्रे भाष्ये। अचपरस्मिनि निस्थानिवत्त्वाभावेन भूकेत्यस्या नि
 वत्ते पंचमी समासेन परिहृतमेकदेशिनेति बोध्यं। **प्रत्ययोकार इति**। असंयोगपूर्वादित्यनेनावध्यवधिमतोऽसात्तादुकार एव विशेष्य। इति भा
 वः। असंयोगपूर्वो यत्कारस्तदं नोयः प्रत्यय इति वक्तुं पुचितं। **अमवीदिति**। यत्किं गुणेति सूत्रभाष्येऽतोऽत्रेति सूत्रे वकारोऽप्रस्यमुक्तमा भवानवी
 न्मवीदित्यत्र दोषमाशङ्क्यते तत्राविमर्शेनेति उक्तेरत्र नित्यनिषेध एव लभ्यते इति। नन्वमध्यपवादस्यायेनास्य निषेधस्यातोऽतोऽस्येन न्या
 त्रवाधकत्वात्। **ज्ञागर्तोः** नुक्तस्यानुरोधमाध्यामाय चिन्नाया एवांगीकारात् न ह्ययं नारिविषये नु सामर्थ्यादिकस्यैव निषेधनं अनएव सू
 त्रभाष्येन निरोधक इति सूत्रस्य भाष्यं पूर्वपक्ष्युक्तिरिति परे इति दिक्। **दीह्योऽद्यादयः** पंचार्थाः र्विगति। सने चिति पाठं नरं। परिभाषितं एव
 नूननाषणं। **आघ इति** अनएव वेद नृगर्भोपघातिनीत्यादिसंग्रहे। **गठेति**। लोपेष्टत्वा सिद्धत्वेन लोपविधानसामर्थ्यात्। **शल इगु**। अनिर
 श्वेरिति। **अनुविशेषणत्वेन** गुह्यस्य सत्त्वादघुक्तदित्यादौ कहे न स्यात्। **पादिके** उभावेमाशया निरुत्वेन नित्यमेव स्यात् चत्वार्यभवादि
 सूत्रमने इदमनिर इति विशेषणं च क्त्वा स्य नोदिन इति रीः। नच गुहादेश्ववस्थायां गुणः स्यात् इगुपधत्वा भावोपि क्तविधानं भूतपूर्वगत्वा च

रणं न भवत्येवेति भाष्यानुसारिणः स्वापिर्न नाम धनुर्धुतिसाहचर्यात् । न च भाष्यस्य प्रकृतिर्न - न धुनि स्वाप्योः प्रत्यासत्या भासनिमित्तप्रस
 यानयोः संप्रसारणमित्यर्थेनोक्तदोषाप्रतिः स्पष्टा चेपरीतिर्दुः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये रसंगाधिकारपाठो व्यर्थ इति वाच्यं अभासस्य संप्रसा
 रणत्वाभावापत्तेः अभासस्येत्यनुवृत्त्यर्थेन तत्र पाठाच्चाशोकवर्निकान्यायाच्च एतेनाभासास्ति प्रत्ययस्य प्रकृत्या कांक्षाया मुपायधनोरेव प्र
 णेनाभासनिमित्तप्रसयप्रकृतिवृत्तधूतेः संप्रसारणमित्यर्थेनोंगाधिकारेण तत्सूत्रपाठफलमिति परास्तं ॥ किंच भासस्योत्पन्नो प्रत्ययोपेक्ष
 त्वेपिज्ञानेन तदपेक्षत्वाभावेन न दाक्षेपमानाभावो न एवाभिषेचनीयिषनीत्यत्र स्यादिति निषत्वं भवत्येवेति दिक् । धुयोऽनुदिः । वदवचनादा
 यथावगतिः पश्यर्थेऽनुदीति सप्रमीतदाह । धुदादिभ्यश्च । वृद्धः स्य । प्रतिप्रसवविधिरयं । अंतरंगव्यपीति । सकारादिविशेषात् । तत्तत्तादात्म्य
 नेपदनिमित्तत्वाच्च निषेधस्य तद्विरंगत्वमिति अतिमानः । अनुर्गदणसामर्थ्यादिति तेन हि सर्वेषु प्रत्येकं निषेधक्यपारो धन्यते । यथा नृ
 प्रत्येतावतैव सिद्धौ नैव पथ्यं स्पष्टमेव ह्यपि व्यावृत्तिस्तु न फलं तासि चेति चकारेण साधार्यधनुकेन स्यापि निषेधसत्त्वान् । वृत्करणेन
 धुतादेरि । भववृत्तादेरपि समाप्तिबोधयितुं शक्या । अंतराववृद्धः स्य सनोरिति सूत्रं गच्छते । न वृद्धश्चेति वचनं नुपेनना प्राप्तिन्यायेनार्थधनुक

लक्षणे द्वायेन चरितार्थरूपेस्तु तासि चेति सूत्रारंभसामर्थ्यादिव विकल्योने निभावः । वस्तुनश्चतुर्भ्यश्च निवर्त्य निषेधश्च वलीयां स इति न्यायेनांत
 रंगाणामपि बाधसिद्धेः वृत्तादिभ्योपघत्नामंतत्वेति वचनव्यक्त्या सर्वे रंगपेक्षश्च । अनएव चतुर्भ्यश्च स्य प्रसारव्याने भाष्योक्तसंगच्छते । किंच वद
 र्धनराहनिमित्तकस्यैव बहिरंगत्वमिति परत्वेनापि न दाक्षेनेनेति दिक् । उश्चिधेदश्च । स्पष्टं चेदं प्रत्याह । द्विके भाष्ये । न चेति । ह्येति
 पदमित्यर्थः । सूत्रमित्यर्थः । आदृति फलं वाक्यभेदः । वृद्धेति । वृत्तेः कर्तरि क्प्रि । धितश्चेति । अतिदेशोऽयं । फलं नुपि द्विदादिभ्यश्च । तत्र येन
 विकरणं अनुधनेपांतत्तत्प्रयुक्ता एव विकरणः येन नृत्वादिस्वारावाऽनुधनेस्त्वनं त्रोवापरयनेतेषां यशवेव । न च तस्यैवेति । एवं च विधरयती
 त्यादौ मित्वं न स्यादिति भावः । नान्ये मित्ति इति । अनुवाद न सामर्थ्येन न दाक्षकल्पनापेक्षया स्यात्तत्र कल्पनस्यैवोचित्यादिति भावः । न च वित्ता
 र्थमयचुरादेरनुवादः । तत्रैव धिपिनिपटितुं पुक्तत्वात् एपासभ्रं धेति पुच एव प्राप्त्यापित्वे फलाभावाच्च । हत्वादिः शेषापवाद इति । यस्यानि
 कदत्वादिः शेषापवाद इत्यर्थः । न च भाष्यस्य विकारे बाधवापकभावाभावेन दमसंगतमजीगणदित्यादौ हत्वादिः शेषे इत्वस्य शाप्यार्थप्रयोजन
 भाष्ये उपन्यासात् शेषस्यपि तत्र विकारग्रहणेन ग्रहणादेव च वस्यैव संप्रसारणापत्तिरिति वाच्यं ॥ लिघभासस्येत्यत्रोभयेषां ग्रहणेन सा

मान्यनएवाभ्यासलोपाभ्याससंप्रसारणविषयेन न्यायाप्रवृत्तेर्ज्ञापनेनादोषान्। संप्रसारणं तदाश्रयं च वचनवदिनिभूयैषां ग्रहणवैयर्थ्या
पत्तालिषाभ्यासस्येति सूत्रेभाष्ये एव प्रत्याख्यातमिति न दुपन्यासः। केषांचिदपुक्तएवेति दिक्। मित्वसामर्थ्यादिनि। अयं ज्ञानविरोधन्याये
नेति भावः। असंज्ञीनि। एयं तादृशितशब्दस्य युक्। हाजं हाजमिति। रापंतादिभिस्तैदाभीक्ष्ण्येण मुञ्च। क्रियासमनिहारेदित्वं। एतत्त
वेदत्तादिष्वपि बोध्यं। मित्वार्थ इति। पित्वस्याप्युपलक्षणं। गुणेश्वहल इत्यप्रत्ययापि तिष्ठेः पित्वे फलाभाव इति कश्चिन्। मित्वार्थमात्म
नेपदापश्चेति। चेन पित्वमपि उपलक्ष्यमिति दित्वादे इति तादे तुल्यं जिवन्। उत्सृष्टानुबंध इति। त्यक्तानुबंध इत्यर्थः। उकारेः क्वरमुदान
उच्चारणार्थः। अनुवादस्त्वेत्याद्येनान्यएवेति नोक्तमिति भावः। अत्र गणेश्वरपठितानां सति संभवेः अनुवाद एवेति। श्रुतं पाक इति सूत्रे
भाष्ये कैयटे च ध्वनितं। तत्र हि आश्रयोः शृभावो निपात्यत इति भाष्यमुपादाय आक इत्यादादौ श्रैपाक इति आदौ घटादिषु मत्वार्थश्रा
पाक इति पाषाते इति कैयटः। अत एव। भाष्ये आश्रयिनामिति नोक्तं। प्रागेवेति। त्वरतेरग्रे इत्यर्थः। पित्वं त्रयोदशानामेवानुदानेत्वं
त्वत्वेर्षामप्यस्त्विति भावः। परस्मैपदमिति। न चैनदर्थपाठस्य चारितार्थ्ये कथमर्थविशेषनियमलाभ इति वाच्यं। घटादिषु पाठेन तत्

पुक्तकार्यस्याप्यावश्यकत्वेन विज्ञातीयार्थपाठेन च न स्यापिलाभान्। एवं च मित्वं परस्मैपदेन वेष्टन एवेति वाच्यं। अहि डि अही डि नि। च
स्ममुलोरिति दीर्घः एतदर्थः। तत्र दुस्वस एव न विकल्पिनः परे तु दुस्वविकल्पेनैव सिद्धे चिस्ममुलोरित्यत्र दीर्घग्रहणं व्यर्थमित्याशंकरामे
एयं तास्मिचिञ्जशमीत्यादौ लोपस्य स्थानिवत्त्वात् स्वनस्यादीर्घग्रहणे तु दीर्घस्यानिवत्त्वानिषेधान्न दोष इति कर्मणि। सूत्रेभाष्ये उ
क्तं तदनुपपन्नं प्रकृतोदाहरणार्थं दीर्घविधानस्यावश्यकत्वेन शंको नरयो रुभयोरपि निर्दलत्वापत्तेर्न स्मादस्यात्रासांप्रदायिकः पाठः
कैयटादयस्तु चिंत्वा एव काल इति सूत्रेभाष्ये पि ध्वनिनामिति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं हिर्वचनादीनि न वक्तव्यानि वरेपलोपस्वरव
र्जमिति न पदानां सूत्रभाष्ये वर्ज्यकौरोदीर्घोप्युपलक्षणीयः। किंच यदापि पाठस्तदापि उत्सृष्टानुबंधे स्याद्यसंगतं अष्टवत्त्वे वा धकाभावात्
अथ विशेषे इत्यत्रापि न मानं किंच सर्वेषामनेका र्थत्वेन मान एव चोपातार्थ एव मित्वमिति तत्र फलाभाव एव मन्यत्राप्यनेकार्थत्वेन निष्प
यकाभावे किंच चेधस्य धेनि धनुषादस्य भूवादि सूत्रभाष्योक्तेरर्थस्वल्पिजाचापश्चित्रयानि कचिदर्थानां दिशानि कचित्रेति न मोवरिव इति
सूत्रभाष्योक्तेश्चास्यार्थनिर्देशस्य पालिनीयत्वेमेवेत्यत्र न दृढनरमानं। एवं च नियमकथापि निर्मूला अनिप्रसंगपरिहारस्त्वनपि धनान् प्रयुक्ता

३०

पूर्व

नामेवाचार्यानाञ्च किञ्च ज्वरादिभ्यः प्रागग्रेवापाठेन किञ्चिन् गौरवं लाघवं वा एवंच तत्रानुवादमात्रेण परस्मैपदकत्वेनापि निमित्तत्वाद्
हुः ननु विशेषानालिङ्ग तसामान्यस्याभावेन क्रियासामान्यार्थत्वमपुक्तमनञादनेकार्थत्वादिति। निपात्यतश्च निनत्राणि प्रकृतानि क्षतोरेव
प्रहणं घञं तस्य व्याख्यानात् पूर्वोत्तरसादृश्यञ्चेति भावः। अतुपाठे ह्रस्वोच्चारणं नदीर्घाणि चोभे चरितार्थं। नचत्र पाठवैयर्थ्यमनञा
ह। मित्वंत्विति। निपातनंच चिण्णमूलरिति क्तविषये चरितार्थं तदभावेपि नदीर्घः फलविशेषाभावेन दीर्घेण बाधस्य वैयर्थ्यापत्तेन
स्तद्धात्वस्य तदभावेपि तात्पर्यादिति भावः। उदित्करणसामर्थ्यादिति। नदनुवादेन नादेरुदित्वेन पुनरत्र नत्करणस्यार्थमित्यर्थः। विशि
ष्टार्थो नोच्यत इत्युक्त्या नियमस्य क्तुमशक्यत्वेन तदर्थमित्यर्थः। अतएव पूर्वपठितवनोपि नानुवादः उक्तरीत्या नियमासंभवे
नैव वनपाठस्य वैयर्थ्यापत्तात्तदनुवादासंभवात्। उदित्फलं ननु णिजभावे। परंतु पूर्वपाठः संभक्तौ शब्दे च वनोतीति रूपनिवृत्त्यर्थः। अन्यथा
ऽनेनैव वनोतीत्यादिसिध्या तत्रापि तदर्थं नदवस्थमेव। तनादौ वनुयाचने इति पाठः अत्र वनशब्देन णसंभक्ताविति। उदित्वमस्य नुना
तानादिकस्यैवाञ्चानुवाद इत्यर्थबोधनाय तेन पूर्वपठितस्य प्रवानयति इत्येव तानादिकस्योदित्वेन पूर्वपठितस्यानुदित्वेन निष्ठायां रूपद

३५६

यं नवापीष्टमेवेत्याहुः। विकत्यौवक्ष्यत इति। ज्ञास्तावनुवमांचेत्यनेनेति भावः। आदेरिति। दिवादेरित्यपि बोध्यं ताद्रीलिकप्रकरणेऽनेस्य
दिवादिनाया अपि भाष्यसंमतत्वात्। अएपंतत्वेदणति दीर्घनिवा। इति मने इति। इदमेव युक्तमिति स्येकादयत्रेत्याद्यपि चित्यर्थो नरेव नोमा
नाभावान्। परिभाषाभ्यामिति। विरोधेऽनित्यत्वादुभयोरप्यप्रवृत्तिरिति भावः। मारणेत्यादि। मारणे संपूर्वकस्यैव प्रयोग इति पुरुषकृतेण उक्तं। कपमि
निमाधवायमने आक्षेपस्तद्वनयत्राह। माधवेति। अत्र माधवमनं त्यायः। कंपने च लिरिति। कंपने च लक्ष्मिचतुरित्यर्थः। एवमत्रान्यपि। स्वार्थे णिज
भाव इति। आधृषादेति वैकल्पिकत्वादित्यर्थः। स्वार्थे णिचित्त्विति। ज्ञान्ये मित इत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः। जिह्वामिति। नाज्ञापयतीत्यर्थः। जिह्वे
ति। तया ज्ञापयतीत्यर्थः। लडयति शत्रुमिति। गालयतीत्यर्थः। दधीनि। उन्मथ्मनि विबोडयतीत्यर्थः। देवादिकस्येति। अस्यैवानुवाद इत्यर्थबोध
नार्थमीदित्वमिति भावः। घञं तादिति। लौटि लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वात्तमिजाह्रस्व इति भावः। वृजिह्रदिनि। नाप्येव नदस्य ते इति भावः। प्राप्ते
इति वनः पूर्वपाठघ्नो मतत्वादिति भावः। अत्र वनोत्तानादिकस्यापि ग्रहणमित्यर्थः। यमोपा। परिवेषणं भोजनानुकूलः पात्रेऽत्रस्थापनादिरुपो व्या
पार इति बोध्यः। नियमवक्ष्यादिति। नचमनुपुलोपेदेरित्यस्याप्राप्तौ ह्रस्वपुगापत्तिः। नियमवदित्यर्थकार्श आघञं न नियमशब्दादित्यर्थेनादोषात्।

उपेक्षमिति। नियमयन्तित्यादेः सामंजस्येनात्र मने उपपत्तेस्तावेवोपेत्यावितिकश्चिन्। असंभवादिनि। प्राप्तिं विना निषेधसंभवादित्यर्थः। फलि
 प्रागेवेति। योव्यतिरिक्तं फलं यत्पुक्तामुपदाश्रुषेत्त्यादि। श्रौतप्रयोगेनानुकूलशक्तिरिति। बोध्यं। नत्रदीति। यत्तद्विधिवित्यर्थः। नल्लक्ष्यैकव्य
 भयादिनितोरेगः। नद्यापारशति। वंधुत्वानुकूलो व्यापार इत्यर्थः। अकषीदिनि। गदित्वान्नृदिः। सुधकरशति। अस्यैवमर्थसहितस्य
 लिनिनापाठे प्रमाणभाव इति अत्रारुचिः। नद्याप्यादाविनि। वेमुरित्यादयस्त्वसाधनेतिभावः। मर्षणंरुपा। साचापराधेनसपिकोपोनावि
 फरणं। ठलोपशति। बहुव्रीहिपक्षे निमित्तत्वेनाश्रयणादेवष्टुत्वादीनामसिद्धत्वं। यद्वा शब्दाधिकारात्पक्षीतस्युरुषत्वेन ठलोपशतिविषयसम्प
 मी। नत्रक्तप्रत्ययवितातृषयज्ञानाभावाद्दृश्यादौ तत्र नृते संप्रसारणेत्वयोः प्राप्तिपरत्वादेत्वे संप्रसारणपूर्वत्वे नृते लक्ष्ये लक्षणस्येति
 न्यायेन पुनस्तत्ताप्रवृत्त्या अवर्णस्येति भाष्ये प्रसारव्याते। रलोपस्यत्वसंभवानिच्छतिः। सोः। नरपरेत्यतोनेतिवर्तते। सोः किं। परिषदने। सि
 वादीनां। सिबुसहसुट्स्तुत्वंजः सिवादयः। विशिर्णतायामिति। विशरणे इत्यर्थः। ननु शांतं न तदनुकूलो व्यापार एवंचनेनार्थकथनमसंगतं
 सकर्मकत्वापत्तेरत आह। शांतं न त्विति। विषयतयेति। विषयतात्रजनकतारुपा एवंचनजन्यविषरणमर्थ इतिभावः। शब्देः शितः। सिदेस्तिडुः

सनेः पूर्वशितोः संभवाधित इत्यस्य शिद्धिपयेलक्षणनिर्दाहः। इच्छाचित इति। शिद्धिशिष्टलक्षणायां नुशितः शब्दादेः सार्वधनुकाश्रयत्वेन पर
 स्पेपदेजाने भुक्तवत्तमिति न्यायेनास्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरितिभावः। बोधितेति। बुध्यरेनेवानिद्वत्त्वमितिभावः। इदिनि। परेनुज्वलितिति
 कसंनेभ्य इति सूत्रादत्र दृक्करणमनार्थमन्यथाज्वलादिभ्योण इत्येव सूत्रयेश्साहुः। अनुददिति। इरप्रत्वेपिशदित्वाभावाच्चनुमरुधेश्सादौ
 स्वरितेव प्रयुक्तमात्मनेपदं नुभवत्येव स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यात्। प्रत्येकमिरोरित्वमितिपक्षेपिननुषू। कर्मधारयेणांसेदित एवतद्विध
 नात्। अनदिनामित्यस्यापीत्संज्ञेकाशं नमिन्नांगानामित्यर्थ इति नलोपोभवत्येवेतिबोध्यं। ऊदुपधया। उपधया इत्युत्तरार्थप्रक्षेपेनलोपस्यत
 जोरित्यनुवृत्तापिसिद्धं। गोदेतिविषयार्थनदाह। गुणहेताविति। नेन जुगुहत्तुरित्यादिसिद्धादंसेनडीति। वर्णग्रहणन्यस्मिचिधिरिति
 न्यायाच्चदंसादौन। डीत्यर्थः। अंतलोपशति। अन एबाधुक्ततामित्यादावानोडिः न इतिपादेशेन। स्तूहोः। एकाचशतिनिषेधेप्राप्तेः। रिड
 रा। अपडपीत्येतोयीनि अन्तत्सर्वेतिचानुवृत्तं लिङ् एव विशेषणंशेः संभवान्त्यकिवैयर्थ्यात्तदाह। यादाविनि। इगागमेन सिद्धेरेफोच्चारण
 निर्दिश्यमानपरिभाषया सिद्धेः कारोच्चारणचस्पष्टार्थः। उच्चोच्चारणं। स्तनोः। स्तन्यग्रहणं लिङ् चाविति सूत्रचानुवर्ततेनदाह। इष्टव

एणादित्यादि। इत्स्वादि। अंगप्रहणमंगसंज्ञानिमित्तस्य लोपार्थेन च पूर्वापरसाहचर्यासिजे वतदाह। सिचरनि। तेनास्तं द्विष्टमापित्यादौ न।
 यद्यपि इत्स्वात्सिचरसेवसिद्धं अत्राविष्टामित्यादौ नुनदोषः अंगमेकतेन तत्सहितस्यैव प्रत्ययत्ववत्सिद्धमिति स्वावयवेन पौर्वापर्याभावात्
 थापिपदेत्वाद्यभावादेवमेवोक्तं। आदेच उपदे। उपदेशे इति पृथगर्थे तत्तमपीतेनैजंतस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थः कर्मव्युत्पन्नोपदेशपदेना
 धोच्चारणविषय उच्यते। तेनैव किं तेत्यादौ न दोषः समुदायस्योपदिश्यमानत्वं ननु तदवयवस्य ननु उपदेशेनात्यर्थाभावान् उपदेशोक्तिं। गो
 भ्यां उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः कः। उणादीनामव्यत्यक्तात्वाच्चोद्देशादीनामुपदिश्यमानैजंतत्वमिति नवाच्यं। तादृशश्च प्रायेण घा
 तुरेवेत्यनोधातोरित्युक्तं। मेडादौ डकारसत्वेन न स्प्यैजंतत्वाभावेनोदीचां माडः इति निर्देशस्य नानुबंधस्तमनेजंतत्वमित्यर्थज्ञापकता सु
 स्था। मेडादौ डकारलोपे जंतसत्वेन धनुसंज्ञादिकार्यार्थेतावतोप्युपदेशेतात्पर्याच्चोपदिश्यमानकेजंतत्वसत्वेन भवसेवात्वं। धनो
 रित्यनुवृत्तौ त्वनुबंधलोपो नरं न हि निर्मुक्तस्यैव धनुतायानधनुलोपसूत्रेभाष्ये उक्तत्वेनोदीचां माडः इत्यादावात्त्वानापत्तिः धनोरि ३५८
 त्येतत्संबंधविनापितदंतविधिरनेति अणि ओरिति सूत्रेभाष्ये धनितं न च हि अवश्यमात्वार्यं धनुग्रहणं कर्तव्यमिदमाभूत्तगोभ्यामिति।

उपदेशोपदेतंतस्य चेतात्वमिष्यते उद्देशो ह्युद्दिष्टाद्यानां तथागोर्न भविष्यतीत्युक्तं। न च श्रेष्ठप्रभृतीनामुपदेशो राजंतत्वादात्वव्यावृत्तये धनो
 रित्यावश्यकः। शितिनेकत्वाशित्यस्य पञ्चत्वयोग्यस्यैवैजंतस्य ग्रहणेनादोषात्। एवं चोपदेशोऽस्य स्ववर्णग्रहणे लक्षणाप्रतिपदोक्तपरि
 भाषाः प्रवृत्तिज्ञापकतापि चिंत्यते दिक्। ननु शिनीति। शिनीति कर्मधरया तत्तमपी पूर्वोत्तरसूत्राणां प्रत्यये चैव प्रवृत्तेस्तत्साहचर्या
 दत्र शितिप्रत्ययेऽत्येन दको कदेराः एवं च नदादिविधावित्संज्ञकशकारादौ नेत्यर्थः तेन जग्रेऽस्य सतिद्धिः विषयसमप्रतीचयं तेन द्वाय
 तीत्यादौ शबाधुसत्तेः प्रागपि नात्वमित्यत्वं। आनोचोप। दीडेगुडित्यनोचिद्धिनीतिवर्तनेन दाह। अजोघोरिति। उद्देशमणवात्स्यसंभवान्
 जग्रेऽस्यादौ त्वज्जादिकित्वादेव सिद्धं। इह आर्धधनुकत्वं न दवयवत्वाद्दोषः। किं नीतिचेरो न विशेषणमेद्ग्रहणसामर्थ्यात्। दारुपा इति
 प्रयोगे इति शेषः प्रयोगस्तदा धनुरुपाणां मेव सूत्रेऽनुकरणान् प्रयोगस्थानां मेव सूत्रेऽनुकरणमित्यर्थस्य नडादेशानां देरेत्वेनेत्यर्थे आ
 नपीति वक्तव्ये आनेपुगिति सूत्रनिर्देशस्य ज्ञापकता भाष्यज्ञानासूचनाच्च। यद्यपि तादृशकत्वाद्दोदेऽधेरां कृतात्त्वानां न प्राप्नोति न चापि ग
 मादाग्रहणे च विशेष इति परिभाषयानदोषः अस्यांचदेषः पितृज्ञापकतत्वादाविनिनिषेधे स्यापि ग्रहणाय। धनुरुपा इति। प्रयोगबाहुल्येन

वदुवचनं। प्रतिक्षर्यतीत्यादावनर्पकत्वात् तत्वेनैव धुनिरूपितोपसर्गत्वाभावाच्च न एतत्प्रणिदापयतीत्यादौ यदागमाश्रित्यापेन न दोषः
रेफत्वाकारागमोनदास्तस्यादाहसाहचर्यात् धूपद्वारेण धेयोपि ग्रहणं अनएव दोदनुधोरित्यत्र दधाने हि विधानसत्त्वान्धेरीनवृत्त्यर्थं
दाग्रहणं चरितार्थं। एत्तिङि। घुमास्थेयादिवर्तने किंतीति च। विभाषा धेट्। एत्तिङि। ततः कर्त्तरीति च वर्तने। विभाषा घा। गानि स्थेसनः सि
चः परस्मैपदेष्विति लुगिति च वर्तने। यपरम। अनयोः सगिद्धिभनमयंसीदित्यादौ वृद्धेरभावायायं सिष्टा मित्या घर्षे च। आतोप्यभासिष्टा मि
त्यादौ फलं। वाच्यम्। अन्यस्येति स्याधनोपरत्वादेन हि कल्पवारणाय। किंति लिङीति। यद्यपि किंतीत्यानुवर्तते तथापि आर्धधनतुकेऽस्त
नुवृत्तेर्बिधील्लिङीतीत्यनुवृत्तौ फलाभाव इति भावः। एवमेत्तिङीत्यत्रापि बोध्यं। पिबादेश इति। सचोर्धन आधुदानश्चेति स्पष्टं भाष्ये। ते
न पिबतीत्यादौ गुणाभावः आधुदानत्वं च सिद्धमेवं च हलन्त एव आङ्। वृत्तपरिभाषया गुणाभाव इति भाष्योक्तपक्षान्तरं परिभाषारंभेण गुरु
फलात्तरं च नास्या इति निरूपितं पुष्पान्नकरणे। षागति। अत्र सपदसमाध्यापी स्वकार्यप्रवृत्तियोग्यतायां घृत्ताप्रवृत्त्या सत्वेऽप्यस्य
वश्रवणं बोध्यं प्रतीयतीत्यादौ निष्ठेतेरेव गतिरर्थः प्रशस्तत्वादिकर्मणि इति भूवादिसूत्रे भाष्ये। निष्ठमूत्रयने इत्यादावृद्धदेशसंयोगो

२

३५९

पितिष्ठनेर्यश्रितिसमर्थसूत्रे भाष्ये ध्वनिनं। रुतश्च। न परत्वं स्पष्टार्थं जरैव सिद्धे गुणग्रहणं नृधस्युतामित्यस्य ग्रहणत्वेन किंति चेति नि
षेधयक्तसोः कित्वसामर्थ्यान्निषेधविषयस्यापि न स्यादुक्तस्य निषेधं गीकारात्। उपधद्विद्विरिति। जाग्रोवीति गुणविधानं नुजागृह्यता
बेबगुणोत्तरं वृद्धभावबोधकमन एव ह्यत्वादौ भावकर्मणोपरत्वाद्गुणे उपदेशग्रहणाच्च एव त्वेकारिष्यत इत्यादावुपधद्विद्विरिति भा
वः। शुकः। एकाचः। एकाचः किं। जागरितः। गिदिनि। चत्वेनायं प्रश्निष्यतेनेन भूम्पुः सिद्धस्यास्तु सिद्धये हि स्तुर्गिदिनिदिक्। परत्वा
दिनि। विकल्पस्तु मध्येपवादस्यायात्रास्य बाधक इति भावः। तद्धत्वात्। रुधनोरिति। वदुवचननिदेशादकारोपि प्रश्निष्यत्वं वर्णान्तधनुमा
त्रस्य नुनग्रहणं रुतश्च संयोगो रित्यस्यैवैयर्थ्यापत्तेः अन्यथा न अनुसिनिस्थिते हित्वे उरदत्वेऽभ्यासलोपे अनआदेशिति दीर्घे उत्तरस्वडे प्राप्ते
यणं बाधित्वा परत्वादाहुणे रतुरिति स्यादिति भावः। इडत्यति। इडग्रहणं स्पष्टार्थं अनीत्युपयोग्यं ग्रहणं व्याख्यानात्। गृष्ट। घृतधर्मघृणा च घृत्तातो ३
न्यत्र न प्रयोग इति तद्वत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। श्रुवः श्रुत्वा। श्रुवः स्वादिपाठः कुतो न रुत इति चित्वा। यनु यडः लुकि श्रणेतीति रूपार्थमिति न च श
वादेशः। सपत्रादयनि भाष्योक्तपक्षान्तरे श्रोः स्थानि बत्वेन सपत्वात्तस्य लुकि सनियोगादिष्ट्यापेनादेशनिवृत्तावुक्तत्वं स्पष्टं भूत्वात्।

२

३५९

तस्मात्पदान्तेष्वस्य साहचर्यान्तु यद्-लुक्प्रवृत्तिश्चकरीतं चेत्सदादौ पाठ्येत्साहुः। **इष्टुवोः**। रारनेकाच इत्यनोसंयोगपूर्वस्येत्सनुवृत्तयो
सुपीत्यनोनुवृत्तस्योरित्यस्य विशेषणं ननु प्रत्ययस्य तेनाधुवन्तीत्यत्र यान। अचिभु इत्यनोचि इत्यनुवर्तने दुभुवोरिति किमप्युवन्तनचानेका
च इत्यनुवृत्त्याः रज्जाभीयासिद्धत्वेन न दोष इति वाच्यं तत्प्रत्यारव्याने दोषवारणाय सत्वात् स्पष्टाचेयं रिति धिविद्यारव्योस्तेनिसूत्रे भाष्ये। तत्र
हिवलोपेन सिद्धेः कारविधनं तद्योपेस्थानिवज्ञावात् गुणभावाय न च वलापेपिन धानुलोप इति निषेधासिद्धिः प्रत्याख्यायने संयोगस्तु
स्मिन्प्रत्यारव्याने गुणः स्यादेवेत्कृतं। असौ रदिति तपरत्त्वबतद नित्यत्वबोधनेन चारितार्थाच्च भाष्ये यद्-लुको भाषायामपि प्रयोग इत्यर्थः
ज्ञापकत्वात्किं त्वेकदेशिन एव अत एव किमेतत्स्य ज्ञापने प्रयोजनं वेदितीति चे छिदीतेत्येन त्तिङ्भवति भाषायामपीति अग्रे भाष्ये उक्तं।
अन्यथा ज्ञापितेष्वस्य सामर्थ्यापत्तवप्यांतेभ्यो। यि यद्-लुक् आवश्यकत्वेनेत्येन दिति भाष्या संगतिः इत्यासिद्धं भवति एवं सिद्धं भवतीति
भावक्तव्यं स्यात् किमेतत्स्येत्सादिप्रश्नस्याप्यनुपपत्तेः स्वलोके उवर्णति प्रकृतिकप्रयोगादर्शनमेवास्य प्रश्नस्य बीजं तत्र न सयोगाप्रदर्शने
नोतरं मेकस्फुक्तिरित्यपि बोध्यं। यडा चिचेति सूत्रे वदुलग्रहणानुवृत्त्यावाक्यभेदेन चलभ्यस्यानैमित्तिक यद्-लुको बाहुल्यकेनैव यथाप्र

गंलोकेपितानेन ज्ञापकानुपयोगाच्चेति सुक्ष्मो विचारयिनु। इडाशस्यैवेति व्याख्यानादिनिभावः स्पष्टं चेदंगादि लटीत्यत्र भाष्ये। फलेनूनभेद इति।
गाञ्जाने इत्यत्र वर्णपरिभाषया सर्वार्थदीर्घबाधित्वात्तोडिः त इति यादेशः स्यादिति नेदस्तु। तस्याः स्थान्येकत्वे एव प्रवृत्तेः। **इतिरिति**। रिति। रदमु
पलक्षणं भाष्यस्यापि। **मावध**। अस्यासविकारे जाभ्यासः सचेत्त्वमेव व्याख्यानात्स्यष्टाचेदगुणो यद्-लुको रित्यत्र भाष्ये। गुपेर्निदायामिति। गोप
नाघर्थकानां निमिदादौ वृत्तिरनेकार्थत्वा बोध्या। जिज्ञासामिति। तदप्रयोज्ये विचारे इत्यर्थः। अत एव मानेर्विवारे इति वृत्तिग्रंथेन विरोधः। सनंतस्येति।
अत एव सन्यङ्घ्रितिनस्त्रिनं। अत एव यद्-लुकि प्रत्ययलक्षणेन यदंतत्वाहित्वांति ध्यति परसप्रम्यानुनलुमनेति निषेधश्च स्यात्। गुपि प्रवृत्त
येति। गुप्तिन्मानवक्ष इत्यर्थः किन्निचा इति। एव विद्यच्चिचिक्त्सिन् इत्यादिप्रयोगात्सपरस्मैपदीति भावः पद्यपि भाष्ये गुप्तिज्जकिन्माना अनु
दानेन इत्युक्तं तथापि वृत्त्यनुसारादेव मुक्तं। गुपादिष्वनुबंधकरणमिति भाष्येण ध्वनितोपपत्त्यर्थः। अन्यथा गुपादिष्वनुदानेत्वमित्येव वदेत्। परेतुप
याश्रुतनाप्यस्वरसात्किं निगुदाने हि धिः परस्मैपदीविचिकित्सीतीति नुधांदसमित्याहुः अर्थांतरत्वननुबंधका इति। अत एव गुपादिष्वनुबंध
करणसामर्थ्यात्सनंतादात्मनेपदमिति भाष्योक्तं संगच्छते। अन्यथा सनोभिन्नस्वभावादर्थविशेष एव साधुत्वेनार्थान्तरेसनभावे आत्मनेपदार्थत

स्वचारितार्थेन सामर्थ्याक्तिरसंगता स्यादिति भावः। चुरादय इति। एतच्च दृश्यनुरोधेन। परेनुदाधर्तितिसूत्रेनेति के। इति किं निपासतेति ज्ञय
 ड्चुतादात्मनेपदमिति भाष्याद्वादेशपूर्विकरणेन अनेन अन्यथापि ज्ञता घड्। एतौ पयोरपि निपासना स्यादेनेन। न्वादेशोपनाधर्षेणुगु
 पादेरनुदानपाठे व्यर्थ इत्यपास्तं। गुपादिघनुबंधकरणसामर्थ्यादित्यस्य संप्रत्ययनिभूतेष्वेव विशेषविशिष्टे धित्यर्थः। भाष्यद्वयप्रामाण्यात्
 द्विशिष्टेष्वपि अनुदानपाठः। पाणिनेरिति ज्ञायत इत्याहुः। भाष्यादाहुरणदिति आधमनकेति सूत्रे इत्यं सदेः परस्य खिरीति सूत्रे इति बोध्यं।
 असेवेदमिति। परत्वत्रनभाष्यानुग्रहः। अतएवानुविपरिभ्य इति सूत्रे इवात्र भगवता पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधोः। फलभेदविचारो न च तत्
 तस्मादिपूर्वस्यास्य तिङ्प्रयोगे वा सप्तत्वे वा प्रयोग इत्याहुः। भाष्यमिति। संप्रसारणच्चेत्यादिसूत्रे धिनिशेषः। मनां नरेत्वेति। इदमेव सार
 मिति वक्ष्यते। अत्रास्तु चिबोजं तु नैपादिके नरंगे परिभाष्य पायाभाष्यनयेः प्रवृत्तिरिति नस्मादत्रापि पक्षेण त्वं भवसेवान एवात्रिषिषेणयि
 यति अभिप्राय इति भाष्यप्रयोगः। संग धत्ते। इषगतिरिति। अत्र मंडूकासु साचीति वननितस्य च शिनीति विशेषणनेनाज्जपे शिनीत्यर्थादिस्त्वानी ३६९
 यत्सोनोति प्रसंगः। एवं चान्न सूत्रेनुदासौ चोदित्वा षेनार्थ इति बोध्यं। इकानिदेशेऽपि सौत्रत्वात्त्रोपधात्वात्। गमेदि। अत्र परस्मैपदपदमात्मने

पदाभावेत्वात्। एकेन नृघ्नश्च निवत्तु अतएव नृचिसंज्ञिगमिधनेत्यत्रेदं सिद्धिः। अनुदानस्य च। आदेच इत्यनुपदेश इति सूत्रिदशोरित्यतो अत्यम
 किर्जातिववर्तने। अतो कार्यमुच्यमिति परभाषया संनिधौ पित्तस्य प्रत्ययस्य अकिर्तीत्यस्य वा अलीति विशेषणं। अनुनासिकस्योपश्रुति। सच
 दंष्ट्रा व्यापारार्थके एव ननु वर्मदंशपेन मित्यमरस्वरसान्। आधुनिकत्वादिति। सर्वधनुश्च धनिदेशस्य पाणिनीयत्वाभावादित्यर्थः। यज्ञ।
 देवभूजे हृदेवतातो देशानहव्यत्यागः। लिघ्याभ्या। वचिस्त्वपि ग्रहिजेति सूत्रोपात्तयो रुभयेषां ग्रहणेन ग्रहणमित्याहुः। वच्चादीनामिति
 । वचिस्त्वपि। इकानिदेशे सौत्रमसंप्रसारणं। आदिशब्दे वचिस्त्वपि अंनसंबध्यते स्वपि ग्रहणान् चुरादौ संप्रसारणवच्चादेरभावाच्च। यज्ञा
 दिः श्वपत्यनः परत्वात् संप्रसारणेन सप्तज्ञानियायेन हित्वा प्राप्तेराहुः। पुनरिति। विकिरणमिति। कुप्रत्ययः अतएव वपिः प्रकिर्णार्थ इ
 ति। सन्यजे रित्यत्र भाष्यां। शासिवसि। आदेशप्रत्ययोभावादप्राप्तिविधिरयं। शासिद्वयमप्यत्र गृह्यते आशिषि लिङ्ः सादिनिर्देशात्। अवा
 नामि। सिञ्चोपस्थाः सिद्धत्वात्सः सीतिसत्त्वे सिञ्चोपः। इकार इति। इत्संज्ञकत्वेन मस्यादित्यभिमानः। परेनुवाये रित्यादौ स्यानिबन्धने
 न नाव्यानिदेशकधनुत्वं गृहीत्वा धनुश्चानुशिनिर्देशकः सत्त्वेन नुमित्याहुः। उवायेति। लिटि वयोपश्रुतिपस्य निषेधस्य संप्रसारणं।

अत्रग्रहादिसाहचर्यात्परस्मैपदिनोबयेग्रहणंनत्वयवयेतिदंडकपठितस्यात्मनेपदिनः।उबजुरिति।बकारेठनेतस्यसंप्रसारणंनुन।
उभ्रास्येसैवसिद्धेबादेशविधनसामर्थ्यात्उपदेशेजंतत्वादत्तत्वाच्चलथलिनिषेधमाशंक्याह।वयस्तासाविति।यस्तासावस्तिनित्यानिर्द्वे
तिनाप्योक्तेः।उदितासौसनस्थानिवद्भावसहस्रेणाप्यतिदेष्टुंशक्वेतिभावः।वेमः।अत्रकिंतीतिनानुवर्ततेनदादाववाविति।सामर्थ्या
दिति।तत्सामर्थ्यात्पुनर्विधनतेनविध्यंतराणांबाधइतिभावः।इदमेवचसामान्यतोदापयतिअभ्यासचोपाभ्याससंप्रसारणविषयेः।आ
सविकारेबाध्यबाधकभावोनेतिनप्रवर्ततइतिबोध्यं।तेनोबयोखिरीत्यस्यापियतोपंबाधित्वाप्रवृत्तिः।संप्रसारणंनदाश्रयंचकार्यंवल
वदितिनुनभयेषांग्रहणवैयर्थ्यापत्त्याभाष्येप्रत्याख्यातमितिदिक्।इत्यतीति।अन्यथाश्रुतोभारदृजस्येतिविकल्पस्यादिनिभावः।वीया
दिति।संप्रसारणेहत्सार्वेतिदीर्घः।अभ्यस्तस्यचाननुहित्वेभ्यस्तसंज्ञायापुनरवडस्यसंप्रसारणेभ्यासस्यनसंप्रसारणइतिनिषेधस्या
दनन्ताह।अभ्यास्तीभविष्यतइति।नचजिह्वायकीयिषनीत्यादावपिसंप्रसारणेभ्यासस्यनसंप्रसारणइतिनिषेधःस्यादनापत्तिः।अ
भ्यस्तीभविष्यतोक्तेजसस्याभ्यस्तप्रवृत्तिर्ननस्यद्वेजस्येनादोषात्।अत्रहिक्वजंतःसननोवात्प्रवृत्तिःयज्जन्तमनुत्वंनिमिती

इत्यावयवस्यैकाचोदितंसाहितस्यप्रवृत्तिर्ह्येतेअनएवद्वःसंप्रसारणमिति।सन्वडपरेणोसंप्रसारणविधायकंचरितार्थः।नत्रह्यायनेर।
भ्यस्तप्रवृत्तित्वात्स्यष्टचेदेभाष्येयतुकैयटेनाभ्यस्तास्तिप्रत्ययेनंतरस्यकृत्यतेग्रहणेननात्रदोषस्तुक्तंनत्रधुतिस्वाप्योरितिसूत्रोक्त
रीत्याःसंगतमितिस्पष्टमेव।जुहुवजुरिति।ह्राअतुस्यसत्राचोपापेक्षयानैमित्तिकत्वेनानंतरंगत्वात्संप्रसारणवार्णपरिभाषाअनिस
त्वाश्रयणेनानंतरंगत्वात्पूर्वरूपेनतोहित्वेउवडःउवडिःपूर्वरूपस्यनस्थानित्वंउवरणंनधनोरुवडिःधनेनाकारात्पूर्ववृत्तिधर्माविधि
जोदेश्यकत्वाभावान्।आकारैकादेशस्याकारांतरभूतनिमित्तकत्वाभावाच्च।प्रसासत्याचःपरस्मिन्स्यत्राकादेशस्यानापेक्षपरत्वावधि
चत्रिभित्तकस्यैवग्रहणान्।अध्ववदनीति।अध्वगस्यर्थवदेधितिगनित्वं।विभाषाभ्येः।उभयत्रविभाषेयं।शुशावेति।अत्रनितत्वात्संप्र
सारणेनंतरंगत्वात्पूर्वरूपेहित्वेदुध्यावावितिभावः।नचेनदभावेविध्यासस्ये।निदुर्वारंनयाचशिश्नापेत्ससिद्धिरनन्ताह।अयनेतिर्वीति।
वाचनिकमेवेदंगतत्सामर्थ्याध्वयसभ्यासविषयलेखणानुपपन्नवएवेतिभावः।यत्त्वेनपरत्वान्नस्यबाधइतिननअस्यपरत्वेनहिर्वचनात्
र्वंआप्याविध्यासस्येत्यस्यचहित्वोतरंप्राप्यापुगपत्प्राप्यभावेनप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तःतदभावपक्षेनेनबाधस्यमराकत्वाच्च।पररूपमिति।

आर्धभक्तकोपदेशेदंताभावान्नानोलोपः। अश्वपीदिति। नत्वंतरंगत्वाङ्गुणे। इकतत्वाभावाद्घप्रप्राप्ताः। न्यादेशेयान्तत्वादेवत्वंतलक्षणया
 निषेधेतिहकिं ह्यनेन सत्रणिश्चिग्रहणेनेति चेन्न। नेति चेन्नसिचिचुर्ध्वेननाप्राप्तिन्यायेनान्तरंगत्वापवादत्वादिनिदिक्। इति आदयः। सौत्र
 ति। कर्मेणिङि। निसाहचयानां नशकानिर्दिष्टेनत्विकारान्तः। ड्यप्रत्ययेऽतस्मावेतिदीर्घेणसिद्धेपङ्करणान्। एकेऽति। नति यने स्यात्तृ
 एणपोरित्तिकोशादर्थद्वयमपि। तत्र घृणयोरिति तस्य जुगुप्सुण कर्तृणयोरित्यर्थः॥ ५ नित्यमिडिनि। अन्यथाभारद्वाज्ज नियमादिकल्पः स्यादिति
 भावः। इह सत्त्वो। रुदिहीत्सादौ ननु निर्दिश्यमानस्य व्यवहिनत्वादिनिर्दिष्टसहितस्य चानिर्दिश्यमानत्वात्। आनादित्यत्र धित्वात्परत्वात्तानि डि
 स्यानि वत्त्वेन पुनर्धित्वं नुन सच्छ्रुता विनित्यायात्पुगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्याभावरूपा संभवस्य सत्त्वेन परत्वप्रवृत्तेः तादृशा संभव
 एव च विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तुपयोगी स्थानिवद्भावस्तु कार्यप्रवृत्तत्वरं प्रवृत्तिकावेति। पुगपद संभवः स्पष्ट एवेति दिक्। अदः सर्वेषां।
 आः। इहार्पोत्सतोडिनिवर्तते। प्रसिद्धंतीति। नेर्गदेति एत्वं। सुप्तपट्टिकमिति। असमस्तसौत्रत्वात्पुनर्विभक्ति किमित्यर्थः नेन मुचादौ न दो
 षः। अनुदात्तोपदेशोऽति। अनुनासिकांता इति शेषः। उपदेशेति किंयतिः। किं निमित्तेनाघुदानत्वेपि न दोषः। अघनिधेसादौ ज्ञातिपरत्वा

भावादाह। अभ्यासाच्चेति। इदं चान्यासांगनिमित्तप्रत्ययेकाएवनेन जिह्वनी विपरीत्यादौ न। अदन्त इति। नेनावधीदित्यादौ न रुहिः। अलिङ्गनति।
 राख इति क्तः। लुप्ते निवा लुक। अलिङ्गनामिति। क्तस्याचि इत्यन्तलोपः। युज्यर्थ इति। अनुदानेन श्रद्धादेरिति युचुर्विचक्षणोत्तोरसतः। आप
 नार्थ इति। अनेदित्वावधानकत्वेन च चारितार्थात्कथं शपकत्वं। भाष्यानुक्तं च शपकत्वमन इदमाधवानुरोधेन। स्थायनिसधसाधवेति
 बोध्यं। असिद्धकांडे इति। नेन सुप्रख्येन निवृत्तं सौ प्रख्यं तत्र भावः सौ प्रख्याय इत्यत्र धन्वयोपधादिति बुद्धिं किंतु धाव। तच्च वचनं एतत्प्र
 करणानन्तरं बोध्यं। नेन पर्याख्यानमित्यत्र न च इति एत्वं न। अस्मिन्निवक्तिः। अस्मिन्नेषु धादित्वा सिद्धेन ड्यप्रत्यये वक्ता। निवच्यादेशस्वतंत्रयो
 रूपेभयोरपि ग्रहणस्थारव्यातीति प्रयोगस्तु स्थानामनुकरणं दाधेति वत्। वैचित्र्यार्थ इति। ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः से इत्यस्योत्तरानुवृत्तिरिति
 वैचित्र्यं। इरोर्ध्वे इदं भावार्थयोगविभाग इति न युक्तं भाष्यविरोधेन। ईडज्जोसध्वे चेति भाष्यं संमतः पाठः। आडशसु। अपंधात्तुर्वेदीः नन्तरं पि
 निजसित्वादि सूत्रस्य भाष्यस्वरसः। नमो वाकमिति। वचेर्ध्वज्जिवाकः नम इति वचनमित्यर्थः नमस्कारमिति यावत् प्रणम्य देकुर्महे इत्यर्थः
 अनूनामनेकापत्वात्। शिभिः। अयं दंसादिरपि। राडोरु। शोत इत्यनो स इति अदभ्यस्तादिनिचवर्तते तच्च षस्याविपरिणम्यते तदाह। अ

नरति। सस्यैवरुदित्वादेशे दुर्लभः। उतोह। अचिन्त्येन इदितं नाभ्यास्येनिसूत्रमनुवर्तनेन दाह। पिन्निनि। भाष्ये पिन्नेनि। इदं च ह
 लः। अचिन्त्येनिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं सार्वधनुकमपिदिस्स्यारुत्सेदं लभ्यते ननु पूर्ववाक्येन द्वित्वमपि दुर्लभमनञ्जाह। विशेषेति। यथादिनि। आर्ध
 धनुकत्वाच्चद्विः। स्मरंतीति। अवबहिततिडः। इद्विधनमत्रबीजं राभ्यमोबहुलं धंदसीति। कुकिरणवेदविकरणत्वेदेउदाहरणं।
 उणेति। उतोह। इति सतोहृदिरित्यनुवर्तने। आम्नेतीति। उणेनेति। नुवप्रावेनेजादिरित्यनेकाचइति चामोः। भावस्यानिदेशादिनिभावः। न
 म्नाः। अजादेरितिकर्मधारयास्त्वमीतदाह। अचः पराशति। आदिभूतादचः पराशत्यर्थः। ननूनरखंडेपिणश्रवणं स्यादतञ्जाह। नुगष्टस्येति।
 एतत्त्वस्यासिद्धतया नुबुध्यैवदित्वकरणत्पहुध्याशास्त्रप्रवृत्तिस्तदीयद्वितीयप्रयोगस्यैवसाधुत्वान्वाख्यानात्रोनरखंडेण श्रवणपूर्वो
 चारणेन व्यवधानाच्चनसास्त्रेण तत्संगतिर्भावः। पूर्वत्रासिद्धीयमिति। पूर्वत्रासिद्धिमित्याधिकारेभावस्यर्थः। गदादित्वाधः पत्सुवत्रा
 सिद्धीयतयादित्वेत्कपतिष्ठते इत्यर्थस्तत्र पूर्वत्रेत्सनेनान्वेति एवं चदित्वमिन्ने पूर्वत्रेदमसिद्धमित्यर्थः। दित्वस्यत्वम्यत्रासिद्धत्वं भवत्येव। ३६४
 अत्रदित्वराष्ट्रेन पाठमाष्टमिकंचादिशेषान्। लिंगादिनि। अन्यथा अनितेरित्यनेन हत एतत्त्वस्यदित्वे प्राणिनादित्यादेः सिद्धबुनाविति

त्रयर्थस्यादेवं चणत्वविधिवस्यानुपस्थानमिति भावः। विभाषोर्लोः। गाडुकुरादिभ्यश्चनोदिदिनिवज्जइदित्यतइदिनिचानुवर्तनेन तत्रेडागमरावविज्ञइ
 दित्यत्र तस्यैव संभवेनायोधिकारान्न अतः प्रौणवीत्यत्रनायं विकल्पः। अन्यथा परमपि सार्वधनुकमपिदिनिबाधित्वानिषेधश्रवणीयांसशतिदिदमेवस्य
 दिनिदिक्। गुणेष्टके। नाभ्यस्यैस्त्वस्येतनः पतीत्याधनुवर्तनेन उतोहृदिरित्यनोहृत्वीतिचज्जणोतिविभाषासिचिहृदिरितिसूत्रेनेटीतिचवर्तनेनि
 षेधाविकल्पेविधिविकल्पस्य फलितत्वात्नेनिनिवृत्तेर्वाहृदिवेति। ब्रुवः पंचानां। आधंब्रुवश्चिपंचम्यंतद्वितीयं पष्ट्यंतं विरोदे सतोसरोवेति
 वर्तने। चर्त्तमिति। मदाप्राणदेशप्रकरणदाहस्तइतिनोक्तं। ह्लादेः पितइति। नाभ्यस्तस्येतनः पतीत्याधनुवर्तने सार्वधनुकस्येत्सपिबोध्यातेन
 उववधेत्यत्रनञ्जृक्तइतिनुनानुवर्तनेब्रवीतीत्यासिध्यापतेः। चर्त्तीत्यदिनि। प्रयोगस्यानुकरणेः स्यस्वनंत्रस्यचविनिगमनाविरहानुकरणशनिभा
 वः। दीर्घइणः। अत्रलोपइत्यनोभ्यासस्येवयोर्लिटीत्यनोर्लिटीतिचानुवर्तनेकितीति किंश्याय। नचपरत्वादीर्घेभ्यसाविकारेबाध्यवाधकभा
 वाभावेन पुनः प्रसंगविज्ञानेन चेयद्विः रूपसिद्धिरितिवाच्यं। अभ्यासविकारेबाध्यवाधकभावाभावेन परत्वाप्रवृत्ताविपदः तरदीर्घेनिष्ठस्याप
 तेः। इयनुरिति। ननुइहानुसितिस्थितेभ्यासदीर्घयणपविस्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घभासदीर्घविधनसामर्थ्यात्पुनर्पणभवेइहानुसितिप्राप्नोति

अनंतरस्येति न्यायेन तत्सामर्थ्येन यण एव बाधेन तु दीर्घस्येति चेन्न पूर्वस्यैव विधेः स्थानिवत्त्वेन यणो दीर्घा प्रवृत्तेः। आयनिनि। यण आनीयासि
इत्वादात्तदसिद्धत्वप्रत्याख्यानं तु तावत्स्थायामडेव कर्तव्यः आड्यादिनामिति चनकार्यं आरभ्येति सूत्रमदभ्येति कार्येण एव न स्यादौ न दोषः
इति विधेः भेदावित्यपकर्षेण स्वयं हसतीत्यादौ न। इतिः अतो गुणेऽस्तु न रं नाद इति कर्तव्यं नेनादीदित्यादौ न पररूपं आयुन गित्यादौ वेदेनुधादसौ
दीर्घः आयनितत्रचान्तरंगत्वाद्वावायादेशः। इत्येकतायाभिप्योपणिनि तु नत्रपरित्यक्त्यपकर्षणेन कार्यरूपस्येणेपणित्यर्थात् इदं चासिद्धवत्त्वं
त्रनमाद्योग इति सूत्रमोर्भाष्य स्पष्टं। इणोण इति। प्रसिद्धत्वात्सैवात्र ग्रहणमिति भावः। पुनरुपन इति। पूर्वपरशब्दाभ्यामंतादिशब्दाभ्यां च विरोधस्य पु
रस्मृतिरुक्तत्वाद्दिरुक्तानि देशरूपस्य युगपदसंभवः यथा ह्योरेकः प्रेष्यस्ताभ्यां युगपदिन्द्रदेशकार्ये प्रेरितोऽविरोधार्थी कस्यापि कार्यं न करोतीति ह
दिनिभावः। एतद्विषये स्थानिवत्त्वं तु न। अनुमानिके स्थान्यादेशभावे विरिष्टस्य स्थानित्वेऽपि प्रत्येकं तयोः स्थानित्वे मानाभावान् श्रौतस्तुवर्णयोरे
वेति बोध्यं स्पष्टाचेयं। तिरुपसर्गादस्य तूत्योरित्यस्य प्रोक्त्यनंतरस्यादौ गुणे कृते प्रवृत्तिवारणपरभाष्येन च भान्त्यैकदेशविह्वलन्यायेनोपसर्गत्वा
दीकारस्य परादिवशावनेनैरात्मात्त्वोदुर्वारः स्पष्टाचेयं। तिरुदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्रयोजनं गुणोदकमिति भाष्यमुपादायाना

दिवस्तेति सूत्रकैयट इति वाच्यं। येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये सर्वके इत्यत्र जसः शीकथं। न च यथा गंगा प्रविष्टा नद्या गंगा ग्रहणेन ग्रहणं तथा तदंतः प्रविष्टा
कस्यापि तदग्रहणेन ग्रहणमिति वाच्यं। यथा पश्चिन्नपरिमाणार्थवाचकानां ह्यादिप्रोक्तो दिशद्वानां ह्यादिशब्दानां मूनाधिकपोर्न प्रवृत्तिस्तथा सर्वाधु
पादानेन क्रियमाणसंज्ञाया विनाशाल्पे व्यापारं न्यूनैर्धिके वा प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य नेदमदसौ रितिज्ञापकान्समाहितं च त्रुस्यत्रायादत्रापि दीर्घविशिष्टे
भान्ते च लौकिकन्यायेनोपसर्गत्वाभावान् उपसर्गसंज्ञायाः परिधिन्नपरिमाणप्रादिगतत्वादिति बोध्यं। कस्यानुसारात्कविन्यायानां श्रयणमिति
न दोष इत्यनेपरे तु वनिघटितशास्त्रस्याप्येव बोधकत्वेन न स्य च विरुद्धविषयस्यापि युगपत्संभवेन लौकिकन्यायेनोक्तेन न स्यात्सिद्धिः। किंतु तत्रांत
दिवस्तेपि व्यपवर्गभावेनोपसर्गात्परत्वस्यैव भावेनानीयादित्यादिसिद्धिः। न चोपसर्गस्येति सूत्रेऽयतिपरस्योपसर्गस्येत्यर्थे ज्ञापने इत्यादौ वेकादे
शकृतेन व्यपवर्गभावादपताविनित्यत्वं न स्यादित्याशङ्कानादिवशावेन व्यपवर्ग इति भाष्या संगतिस्तस्मात्पूर्वपरांतादिवशावेनार्थसमाजप्रस्तः स
इति वाच्यं। तद्वशावेपि बाल्यभेदाभावेनायतिपरत्वस्यानुपपादेन न स्यैकदेश्युक्तित्वात् न हि तेनानिदेशेन वाच्यवृत्त्या तदारोपबोधनं शक्यं कर्तुं। न
स्यादेकदेशिनोक्तेन स्मिन्नर्थपरैरेकदेशिनो नयन आश्रयणेनानादिवदिसुक्ते च परस्मिन्निनिस्थानिवशाव्यपवर्ग इति सिद्धातिनोक्तं। अन एवो मे

अस्य स्तमिनि सूत्रे ईस्ति नित्यादौ नुप्रतिषेध एकदेशे हनेवयवर्गाभावात्वारितः॥ किंचाभीयादित्यादौ चार्णदंगमिति न्यायेन हस्वे हने लस्ये लरु
 एत्वेति न्यायेन पुनर्हस्वाप्राप्तेन स्यात्तिषेधस्योपयोगः इदमुपसर्गादिसतीति सूत्रकैयटे स्पष्टं। यन्नुवाश्रयत्वादत्र तन्माया प्रवृत्तिरिति नोक्तं तन्नुश्यायेत्ता
 यसिष्मः संगतमिति स्पष्टमेव। यदपि प्रोक्तं इत्यत्रैकादेशे हनेवयवर्गाभावात्तद्वत्स्वइति न तत्त्वे भाष्ये उक्तं न स्य अंतादिव प्रवेपि उपसर्गात्परत्वा
 भावादित्यर्थः सापेकदेश्युक्तिरेव। वर्णपरिभाषया सिद्धेः आकृत्यते समो ह्यने इत्येन हारणयत्तत्र समेयादित्येत हारणायात्र चाणस्तनुवर्तने इति
 भाष्यमप्येकदेश्युक्तिरेव। आडोपुपसर्गत्वेन तेन न्यायेन पूर्वहस्वस्यैव प्रवृत्तेः। अन एवांतादिवत्स्वत्वेऽभ्यासादयः अभ्यासो ह्यं चार्थनदीनपुंसकोपदं स
 न हस्वत्वानि उपपाजप्रोक्तं अंतात्रेयाधुराहृत्यनवावहिरंगलक्षणत्वात् अंतरहस्वत्वं बहिरंग एते विधयस्तुक्तं। न च ऊहे हस्वत्वं नांतरंगमुपसर्गसि
 बंधे नरमेव प्रवृत्तेर्वर्णश्रयत्वादेकादेश एवांतरंग इति वाच्यं न दपवादवर्णपरिभाषया अप्यनेनोपलक्षणत्वात् एवं चोभयत इत्यादेर एग्रहणानुवृत्तेः
 कदेश्युक्तित्वं स्पष्टमेवोक्तं॥ किंचोद्देशे विवर्णमभ्यासादिष्वगणयताभीयादित्यादेरनभिधानं सूचितं। यदप्यंतादिवच्चेति सूत्रे प्राटितेत्यादावेकादेशादुत्तरप
 रप्रकृतिस्वरोविप्रतिषेधेन सचावश्यविप्रतिषेधजाश्रयिन्यः नत्येकादेशे उत्तरपदं परं भवतीति व्यपवर्गावाभिप्रायेण सिद्धंति नोक्तेन नुवांतादिव प्र

३४०
३५६

दिव प्रवेन परमिति पूर्ववत्पेकादेशिना शंकिने उभयत आश्रये वांतादिवदित्युक्तं सापेकदेश्युक्तिरेव एवं न पदान्ते सूत्रस्थे गोस्त्रियोरिति सूत्रस्येयत्र च भा
 येः स्यो ह्येव एकदेश्युक्तिरेव निरूपितं च तत्र भाष्यप्रदीपोद्योतेन स्यतत्वं। अन एवांतादिवच्चेति सूत्रे उभयत आश्रयेत्यर्थं न्यायसिद्धमुक्तान् स्यादाह
 रणं न दत्तं। हन ह्यताचसोर्थो नोक्त इत्याहुः। समेयादिति। आडः प्रश्नेषैर्बोधः। भौवादिकस्येति। इटकिटेत्यत्र प्रश्नेषु स्याशीर्लिङीति भावः इदार्थश्च
 चक इति स्वरूपकषणं किंति लिङीत्येतावन्नैव सिद्धेः। निसमधिपूर्व इति। धनु संज्ञानुपाठापक्षणादधिरहितस्यैव। क्रियावाचकत्वं तु कात्स्न्येन
 कंतस्यात्त्वे वाचिरूपपरिभावे उपरिभावश्च पठने नियमपूर्वकत्वमिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। ननु हिर्वचने चीति निषेधादिना एव हिते उ
 त्तरबंडस्य गदेशः धीगो इति स्यादत आह। खावभ्यायामित्यादि। एवं च हित्व निमिना जनिमिनत्वाभावेन द्विवचने चीत्यस्या प्रवृत्तिरिति भावः गुणा
 यादेशयोरिति। पूर्वधनुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण तिसुक्तात् पूर्व इति सूत्रे भाष्ये सिद्धंतादिति भावः साधनेनेत्यस्य कारकेणेत्यर्थः उप
 सर्गेण तत्संज्ञकेन गेहेन। इति दर्शनं इति। अनेनारुचिवो धितान् ईजं नुनत्रैव भाष्ये एवमुपक्रम्येन तत्सारमित्युक्तं। निर्देशान्नेति। अनेन हि
 निर्देशेन हवं धनुः साधनेन त्युक्तन्यायोक्त्यने। उपसर्गादिननु पूर्वयोगः तेन पूर्वयोगादेवानुभूयते निवेशे तस्यादौ कर्मलकारात्त्वने पदयोः

सिद्धिः नेर्विशयादेनेः परत्वायोग्यादित्यादिक्रमेणार्थात्पूर्वमेव निडः। संष्टचानुरुधेसादेरपि संपूर्वत्वयोग्यादृचेरित्यादिक्रमेणार्थः अनएव न
 तत्र भन्तूपसंगयोः समासः निडिअतिनिडि निषेधत्त। ध्वनिनेचेमुपपदमिति निडिनिस्त्रेभाष्ये। गोसंदापइत्यादावपि संघोत्तार्थविशिष्टाद्यानोः
 कर्मण्युपपदेणिततः संशययोगनिसमासे उपपदसमासो बोधः। साध्यत्वेन प्रतीतये च पूर्वसाधनसंबधस्तत्पिंश्चनमपुक्तकार्यमपि पूर्वा
 नरंगत्वात्। एवं च निडुः सत्यनंतरमधिसंबधे बाणदांगमिति न्यायेन गुणादौ छनेषण। घञल्युडादयोप्युयसर्गाद्यविशेषे सिद्धत्वप्रतिपादना
 यपूर्वपूर्वनदर्थसंबधे नरंगत्वात् सदृश्यनिमित्तसमासात् पूर्वमेव। एवं नावार्थतिडोपि ध्वनिनेचेदं सुहात्पूर्वागतिगनौ उपपदमिति निडिसा
 दिभाष्येषु। निन्नपदवाच्यकारकबोधकपदसंबधस्तु उपसर्गसंज्ञकशब्दयोगो नरमेव। अतएवाधजाऊठाअघोरेत्यत्र पूर्वमंतरंगत्वादाहुणे
 पररूपमिति संप्रसारणाच्चेति सूत्रेभाष्ये। परत्वादियडिनि। आउपेक्षयेत्यादि। अत्र वदंति लावस्यायामडिति पक्षे नरंगत्वाद्गुहावेन प्रुपासि
 दिः। कपंचिहारणादांगमित्याश्रयणेपि अनेकाचूत्ताघणापतिः। नचादो सिद्धत्वान्नयणअत्र पक्षे सिद्धवत्सूत्रस्य भाष्ये प्रसारव्यानात्। नच ए
 नेकाचूरतिप्रयोगविभज्यश्लेषणित्सनुवृत्त्यां गदिसहितानेकाचश्चेधणनहीवर्णनेनाएवेति नियमान्न दोष इति वाच्यं। शब्दमर्पादया

नात्। उक्तरीत्यः डादिसहितानेकाजिणेषण एवाभावान्। भाष्येत्वसिद्धवत्सूत्रप्रसाख्यानेः स्ययोगविभागस्य विध्यर्थनामाश्रित्येन त्तामर्थादाय
 मित्यत्र पूर्वमादित्युक्तं। तस्मादीदृशे विषये पक्षयोः फलाभेदायेडः अतोर्लोकेन भिन्नमेव। संप्रसारणाच्चेति सूत्रेदाहृतमधेषात्तामित्यादिनुधादसंन
 त्रहिबहुलं धंदस्यमाद्योगेपी कवर्णानरेण निमित्तविधनेनिसत्वागीकारादिनि। केचित्तु। लावस्यायामडिति पक्षे बाणदांगमिति न्यायेनांगस्य ननि
 तिबहुलप्रदणदादेशोनरं परत्वादियडितन आरिद्धिः नचाशिनसः इयडोपितत्वान् अंतरंगं रथाबाधेपित्तमिति भूतादेशानां च पूर्वप्रवृत्त्याच
 दोषः यथां नरंगानपी नित्यार्येत्तु कतत्र योजकसमासादीनां च प्रबल्यबोधकः अतिप्रसंगस्त्वनिसत्वाक्षारणीयइत्याहुः। गांगादेशादिनि। व्याख्या
 नमत्र गरणं। घुमास्याज्जहानीति दाकोग्रहणं नहाडो व्याख्यानात् दीडोपुडित्यनः किनीति वनती अर्धक्षनुकर्षति चाधिष्ठनं। इधतीत्यनरदिति च
 वनते। इकस्मरणे। रावविकइत्यादौ विशेषणार्थः ककारः। किंचित्तिनि। अतएव भाष्ये श्लोकाखुड्डीत्येतत्प्रकरणे इदं पठितं। अधीयनिनि। इयडि
 सवर्णदीर्घः राघवयो रित्यधीगर्थेति पष्टी। केचिदिनि। अत्रारुचिबीजमरजाभीयतपासिद्धत्वेनानेकाचूत्ताभावः लावस्यायामडिति पक्षे पित्तडादि
 निमित्तादः समानाश्रयत्वेन स्यानिनमादायवासमानाश्रयत्वेनासिद्धत्वं सूत्रपादं ईदृशागर्थमसिद्धवत्सूत्रमावश्यकमेवान एव तत्सूत्रेभाष्ये

वार्तिकोक्तफलानामन्यथासिद्धिः कृत्वापि आरभमाणेस्मिन्नेत्याधुक्तं। सवधाप्रत्याख्यानेन तु जस्य लङ् प्रथमपुरुषबहुवचनेनाभिधानं स्वीकृतं।
संज्ञास्यार्धभक्तुकेन प्रयोगस्तज्जधानावक्तुं। कुत्वेति। एवकारस्तु न रत्र पठ्यमाने लिट् चलिङाशिषात्यादावर्थवान्न तथा नित्यं डिः न इत्योडिन इत्यनु
वृत्त्या सिद्धे लङ् ग्रहणं लङ् प्राथमेनैतदप्रवृत्तत्वं विध्याशिषोः स्कारितिसलोपेयायादित्येवरूपमिति विशेषधेननायदिवचनमुदाहरति। यापाना
मिति। लिङ्ः सलोप इति सलोपः। पारत्तणे। गानिस्थाधुमास्येन्नस्यपि बनेरेव ग्रहणचेत्त्वसिद्धयुक्तौ। प्रणिधानानि। ध्रुत्वाभावाधेयेविभाषेति वैवर्त्यिकं
एतत्। सार्वभक्तुकमात्रेति। मात्रशब्दो ज्वधारणे। सस्थानत्वमिति। रव्याजादशस्य स्वशादित्प्रयोजनकयनावसरे वार्तिकमिदं सस्थानत्वं सस्थानशब्देनेत्ये
वाच्यो जिह्वा मूलीयो बोध्यते। यद्वा सस्थानशब्दः शब्दपरस्तद्भावश्च न दर्शयति एवमदाह। सस्थानो जिह्वा मूलीय इति। अन्यथास्मान्न चिन्तयितुं न तावत्संभवेति दिक्। संसर्गस्येति। सार्वभक्तुकपिनेति
प्रमाणानां सामान्ये पक्षपाताच्चार्धभक्तुकमात्रे प्रयोगाभाव इति भावः। नटः रव्यानीत्यादौ नु जिह्वा मूलीयो भवत्येवेति दिक्। संसर्गस्येति। सार्वभक्तुकपिनेति
भावः संसर्गस्येति प्रयोगस्तु च लिङ् एव नास्येति। ध्रुप्रकृतिमाडिः निभाये पाठादिति भावः। अपमंतीति। शिष्टैरिति शेषः। अत्रार्थेन भाष्यानुग्रहः। विद इति। पंच
मीविकरणवचने लट् स्तनः परत्वा संभवादाह विनेति। अकारांत निपातनादिनि। आप्सनियोगेति नैशेषः। न दुक्तं भाष्ये निपातनारगुणत्वमिति वि

संकुर्वन्ति नि। इति राष्ट्रप्रकारे। एवं ज्ञानीयकमिसर्पस्तदाह। पुरुषवचने इति। न यो नानिरीयकमुच्चारणमिति भावः। कर्तृत्वपरस्मैपदे तु विवक्षिते एव
लोकविवक्षानुसारके निराहृतस्येके। तद्व्यवहितेनानिरीयकत्वादेवेत्ये। सोऽनूच्चारणसामर्थ्याद्विवक्षित एवानेवो व विदेत्याम्बिधानं नत्रापि
बाह्यानाम् उधजापृसाद्वर्षाच्चास्येव परस्मैपदि नो ग्रहणं। गणकार्यमिति। ननादिसोऽहचर्येणानुगुणस्थस्यैव ह्यजोत्रग्रहणं। क्रियासामान्यवाचित्वेन
अन्वययोग्यनयानस्यैवात्राप्तुप्रयोग इति भावः। भाष्ये ह्यग्रहणस्यात्र प्रत्याख्यानादत्रार्थेन स्पन्तास्यर्मयुक्तं न विश्वसेदिसाधार्यमेव ज्ञापितेपिनच्चारि
नार्थ्याभावाच्चेत्ये। ज्ञानउत्तागमद्वेसनः कितीति निसं करोतेरित्यनः करोतेरिति उत्तश्च प्रत्ययादिसनउत्तशनेचानुवर्तते। तपरत्तसामर्थ्यादिनि।
इदं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये भाष्ये स्पष्टं। उदबोद्यमित्यत्र हृद्विध्वत्तेल्लक्षणस्येति मायेनाप्येन शरपितुं शक्यं विकारभेदश्च न स्वस्वभेदानाश्रयणादिनिकेचि
त्। तत्स्थानिक इव तत्स्थानिकेपि लोकन्यायेन तत्त्वबुद्धेः स्वस्थानिकादेशं स्थाकादेशश्च न स्वस्वभेदानाश्रयणेपि स्वस्थानिकादेशवयवस्थानिक्यदेश
श्च न स्वस्वभेदानाश्रयणोपानाभाव इति स्थानिवत्सूत्रस्य भाष्याशयं। परे कुर्वन्ति तत्र हृदि चेति दीर्घस्कननभकुर्धरा मिति निषेधश्च। लुको सिद्धत्वा
दिनि। सार्वर्धनिक इत्यस्याभावेऽपि उकारांतां गवयवकरोतेरनउदित्यर्थान्जंगसंज्ञायाश्च लुक्पि प्रत्ययवत्त्वात् एनपुबोरनाकावित्तादिसूत्रभाष्ये स्ती।

कारेण सार्वभानुकप्रदणं स्पष्टार्थेन तत्त्वज्ञेयस्य भिन्नदिप्रयोजनं सार्वभानुके भूतपूर्ववात्रे पि यथास्मान् कुर्वन्तीति भाष्ये तदेकदेशुक्तिरिति बोध्यम् ।
 अत्रापि भानोरित्युपपत्त्येति चानुवर्तने पदान्तस्येति किं वेत्ति च त्वस्यासिद्धत्वात् तत्र । असौ रिति शकं ध्यात्वा तत्पररूपं । अत्र सार्वभानुके इति निष्कर्षः
 आर्धभानुकेन सार्वभानुभावात् । इहामासेत्यादौ ज्ञानादेरिति दीर्घपरस्य लोपेऽपि ह्यस्य भावान् । अस्य सार्वभानुके एव सत्त्वाच्च । आसन्नित्याप्यनिनिवन् ।
 उपसर्गः । परस्येति सस्य विशेषणं तेन प्रादुरासीदित्यत्र न पत्वं । अस्ते किं । अनुसूते । नुस्त्वन्त्यापसमानुसे पश्यत्तु न्नादित्वात् किं लोपे सकारनि
 रूपितोपसर्गत्वसर्वेष्वप्युत्पत्तये । मृजेर्ह । अत्रस्याष्टौप्यस्य च भाषावधमर्थमाह । भानुप्रसयेति । तेन परिमृडयामित्यादौ न । अत्राश्विनि । आध
 शेषस्मिन्निधिरिति परिभाषा च भाषायां नुवादः । मृड्ढीति दीर्घः पत्वष्ट्वजस्तानि । परत्वादिति । युगपत्प्रवृत्तौ द्वयोः स्वस्वनिमित्तान्नयान्नवस्त
 पोविरोक्षेस्तीति नावः । रूढश्च पदद्वारेः किं व्यतरुदि । पंचाभ्यः किमजागः पितृशनिस्वरूपकथनं च्युत्कापितोत्तं नवान्नुरुक्तस्यैव न चिद्वने
 श्वसार्वभानुकस्यैव । अरुदिनामिति । नामादिविधौ भानोरित्यस्य विहितविशेषणत्वेन निर्दिष्टपरिभाषानपेक्षणादनरंगत्वात् नामादयस्तत्त
 द्दर्शनादः पदिनिस्त्रेभाष्ये स्पष्टं । प्रकृतीति । प्रसयविशेषपेक्षया सुडपेक्षानरंगत्वादिनश्चेति लोपेया सुडिदोः प्राप्तयोरनरंगत्वाया सुडित्यर्थः

३६७

सामान्यधर्मापरुषाकश्चिद्विशेषधर्माधिको निमित्तकोटौ यत्र विशेषापेक्षणास्त्रेस्ति । तेन नो बहिरंगमिति न दर्शयः यथारुदादित्वं सार्वभानुकत्वं
 सार्वभानुकत्वं च नया सार्वभानुकत्वं ज्ञानाय प्रकृतेर्धनुत्वज्ञानं प्रसयस्य प्रसयत्वज्ञानं चावश्यकमिति सामान्यधर्मनिमित्तकत्वमप्यत्रास्तीति
 बोध्यम् । वस्तुनश्चिद्वहिरंगत्वं भाष्ये कापिनाश्रितमिति परिभाषा रत्नौ निरूपितस्मान्निस्त्वादत्र या सुदिक्षनेष्टकत्वाभावेनाडीदोः प्राप्तया
 वेनानयोरनित्यत्वात् । इत्यन्यो सुविनिर्दुर्गः । सुपीसागं नुनेकारेण ज्ञानसंप्रसारणस्य प्रदणं । सूतीति किं न न समेति पचाधनं तस्य दृष्ट्येण
 नस्यापि दंतस्यैव प्रदणत्वं । पूर्वभानुरूपेति । हित्वा पूर्वपत्वादयं । पत्वेष्टने इति । पुपिभूतोदिरुच्यते इति भाष्यादिनिभावः । यदि नुपुपि संबंधिस
 स्त्रार्थो न्यासोऽपि सुपि संबंधी न वत्सेवनदीयदिनी यद्वतीयप्रयोगसंबंधीत्वादिसुच्यते । तदापत्तात्पूर्वद्वित्वेऽपि दोषः । इदमेव युक्तं । पूर्वभा
 नुः साधनेन सिद्धांतो । अनप्यभाष्ये सुपिभूतोदिरुच्यते प्रचुरः पाठः । अन्यथा अन्यथा सस्यानर्थक्यात्तत्संबंधिनः पत्वमेव न स्यादिति निरूपितं
 स्वादिष्टिनिस्त्रे । नित्यत्वाच्च । अभ्युच्चयोगं । सुपिरूपाभावादिति । अर्थवत्सुपिरूपाभावादित्यर्थः । अन्यथैकदेशाविकृतन्यायेन तत्तदुर्वार
 मेव अन्यथा सत्यनार्थवत्त्वं नापि सुदायस्यैव तत्रैव सूत्रे दयनेर्दिगीत्यत्र सुट्कादित्यत्र च भाष्ये स्पष्टं । अनित्येः । उपसर्गादसमास इत्यन उपस

गादिनिवर्तनेनोणइतिचउत्रसमीपार्थकमनपदमपठ्यसप्रम्याविपरिणम्यानिनेः समीपेरेफत्तस्मान्नस्यणत्वमित्यर्थः समीप्यवाव
 दिनमेवव्याख्यानात्प्राणितीत्यत्रैकादेशस्यपरादिवत्तेनानिसव्यदिनत्वंरेफस्यास्ति। स्यानिवत्तुनपंचमीसमासस्यानिसत्वानुपर्यनि
 तीत्यादौयकारेणव्यवधानान्नान्यथाडादिववायेपित्यादिनिनाथेस्पष्टं। अंतरनिस्त्रेदेप्राणित्यत्रपरोनस्येनिप्रतिषेधवाध
 नार्थः। अंतपवादइति। यद्यप्यंतरंगोद्वस्वत्तथापवादविषयंप्रकृत्योत्तर्गाणांप्रवृत्तेर्नग्राभेयोकुलायेसादौप्रवृत्तनइतिनृतीया
 दिष्टिनिसूत्रकैयरोक्तरीत्याप्रकृत्यवापवादविषयमुत्सर्गाणिनिशानइतिभाष्योक्तम्यायमूलकैर्नोपजनिष्यमाणेष्वपवादइतिन्या
 येददतीत्यासवनरंगोप्यंतादेशेन। ईसंतीत्यादौनायं। अनतरस्यपकर्षात्। अतएवप्रतीषितीत्यादौन। जगौ। चिण्यस्यसुसंनृद्विविधमस्याडिः सुसुसं
 सेनप्रतिषेधविषयस्यग्रहणं। विस्त्रैर्नध्यात्प्रकृत्योविज्जागृविःदविरित्याद्यस्यनंग्रानिप्रदिकं। उणादिपुपाणिनेर्युत्यतिपक्षस्यैवसत्वादत्रजाणा
 दिकोविनिनिचितं। एतच्चोणादयइतिस्त्रेनिरूपयिष्यते। विग्रहणसामर्थ्याज्जागृवोत्तराणांपिगुणेन। किमुनश्रुत्तेभुदेकारपरस्यात्रगृह
 णात्किंप्रकृतानुनासिकइतिभाष्येस्पष्टं। निषिध्यतइतिजागरकस्त्रगुणोदनेउपधाद्विस्तुनचिण्यप्रतिषेधवैयर्थ्यापत्त्याजागर्तेगुणोउपधा

बुध्यभावकत्वनान्। यत्तुगुणेनरंरुहिमात्राभाएतत्तापकभाष्यमाश्रित्यहमनेनिसूत्रेज्जाग्रदृणंसाज्यामितिचैत्रैसजातीयापेक्षतैवज्ञापकस्या
 चित्तैसर्पस्यज्जाग्रदृणंज्ञापनादित्याहुः। जाग्रइति। सूत्रस्यभाष्यस्यनुसामाज्ञापेक्षज्ञापकत्वएवस्वरसोदृश्यते। इदरिप्रस्य। सौत्रोद्वस्वःइद्वस्वो
 तस्यापवादः। आर्धधनुकेलोपविधानात्सार्वधनुकएवेदं। अनतरत्यनुवृत्त्यालोपोनरंनास्यप्रवृत्तिः। अनयोएतइति। श्नासाहचर्येणाभ्यस्तैषसस्यैवग्रहा
 ज्जाग्रतीत्यत्रनदोषः। नत्साहचर्येणाभ्यस्तस्यापिसार्वधनुकेएवलोपइत्याहसार्वधनुकेइतिज्ञामिनि। कास्त्रत्यापादिनिसूत्रेभाष्येस्पष्टमिदं। ओइ
 स्तेवेति। ओकारस्यविवृत्तनरत्वेनयत्तापवादिनिभावः। आलोपेइति। आर्धधनुकेविवृत्तिनेलोपेपिऔविधानसामर्थ्यादिवृत्तपूर्वगसाकारांतत्त्वमा
 श्रित्यण्यज्जादेशइतिभावः। आशेति। पक्षेइतिभावः। इदंमनंस्वेकाज्जादिनिसूत्रेभाष्येध्वनितंकेयदेनस्पष्टमेवेत्तं। सनिएवलीति। अनंतरस्येतिन्यायेन
 वार्तिकप्राप्तस्यैवनिषेधः। नेनदिदरिप्रवृत्तीत्यादौत्रातोलोपोभवत्सेवदिदरिप्रवृत्तीत्येकेदिदरिप्रासतीतिवेतिभाष्यात्। अदरिप्रासीदिति। अ
 यंप्रयोगइदरिप्रस्येनिसूत्रेभाष्ये। इत्येकेइति। धिचेसत्रसिचोग्रहणंकर्तव्यमितिवार्तिकदिनिभावः। भाष्यमिति। इदमेवैतच्चकाधीतिभाष्योक्तः
 सिचोनुवृत्तेरभावेपूर्वकरणंचानिष्टावदमितिज्ञावः। निष्यनस्तेः। अनस्तेः। किंसखिलंसर्वमाइदंआइतिचइतिपक्षेत्तरूपंवहुत्वंइदसीतिश्रान।

सिपिभा॥ सिपिवेत्तेवदत्तविकल्पेसामान्यसूत्रेणैवकृतेसिद्धेभनोरुशनिदश्वेत्युनरार्थ॥ शासश॥ आडोग्यस्यैशासेर्ग्रहणादाशासेइत्यादौनेनिभाष्ये
 स्पष्टं॥ शाहो॥ इत्तापवादः यद्यपिपूर्वसूत्रेणसर्वस्ववयवषष्टीनथापीहोपधपदनिवृत्तास्थानपक्षेवापचेति॥ अनएवदीर्धविवीनिस्त्रेदीर्धवे
 व्याव्योस्यदसत्वादिनिभाष्यजस्तिसादयइतिस्त्रेषसिवशी॥ धांदसाविनिभाष्यं॥ योवर्ण्यदी॥ नासस्योरित्यतोलोपइत्यनुवर्ततेपिश्चरवण
 श्वेतिइहः पीत्यनेकारज्ज्वारणार्थस्तदाह॥ यकारेति॥ निसत्तादितरंगत्वस्यापुपलक्षणं॥ देरेत्वमिति॥ अचःपस्मिनिनिस्त्रेआदीधेशनिभाष्य
 प्रयोगादिनि॥ भावः॥ आदीधयतेएषुतिअंतरंगत्वेनणिलोपान्पूर्वविवर्णयोरितिस्त्रेपेआदीधकइतिसिद्धं॥ यनुनालोपीनिस्त्रेनाप्यवर्णग्रहणा
 सामर्थ्याल्लुप्तेपीत्वमित्युक्तं॥ ननुअंतरंगत्वमनालोच्य॥ एवंचांतरंगपरिभाषायाअनिसत्त्वेनननुज्ञापकमितिबोध्यं॥ एतेनवर्णग्रहणात्तामध्यधि
 यमाणेश्वर्णेएवलोपइतिहरदत्तायुक्तमपस्तं॥ वेवीडोनेतरमाड॥ तास्विनिपठयनइतिजस्तिसादयइतिस्त्रस्यभाष्यस्वरसापिससस्ति॥ जह
 रपइतिस्त्रस्यभाष्यस्वरसानुसक्तिकानुस्त्रनास्तीतिप्रतीयते॥ नत्रैवकेयटेषसशास्तिस्वमेइत्येकेपठन्तिनत्ररितिपानिर्देशेनणसरावार्थने
 दाएतुनः॥ पाठइत्यनेरुक्तं॥ माधवानुरोधीनुमूलपाठः॥ ननुसारेणैवपंचानां धांदसत्वोक्तिः॥ असःभसदिनि॥ सिपिभनोरितिबाहुः॥ संनीति॥

इदितानुमित्वोरितिसलोपेहरोहरीति॥ पक्षेनलोपः॥ इत्येकेइति॥ अत्रारुचिबीजंनुहलोपंतराइतिस्त्रस्यभाष्यविरोधः॥ नत्रसभाष्यादप्यमप्रामा
 णिकः॥ अन्यथाबहूनांसंनिक्षेपेबहूनामेवेतिपक्षेयंसंज्ञक्षणाविवात्रापिदोषानदनुक्तोबीजानापनिः॥ वशकान्तौ॥ अस्यभाषायांप्रयोगोःसाधुरेवाउ
 उदीनि॥ संप्रसारणधित्वपत्वजस्त्वष्ट्वानि॥ अवट्टिनि॥ खडीहृल्ल्यादिलोपेषत्वजश्चत्त्वानि॥ औष्णाम्॥ संप्रसारणेज्ञादित्वादाप॥ त्वघपिजावस्थाव
 यामदितिपक्षेआह्नप्राप्तेनिनथापिभाष्यजादेरपिनेनाद्विधनान्नदोषः॥ नत्यक्षेरेज्यनेत्यादिसिद्धयेः॥ रमेवाश्रितारः॥ प्रसारव्यानानुचकारीतंचेनिचक
 रीतमिनिपडः॥ लुकः॥ संज्ञानेननदंनग्रहणमायर्थान्किरतिचकरीनानमिति॥ सप्तमेभाष्योक्तेः॥ अरादाविनिनेनयडः॥ लुगंनाध्वेवनवुनतहुणप्रयु
 क्तः॥ स्पनादिः॥ शपोलुकच॥ परस्मैपदिनउपक्रम्यास्यपाठदस्यपरस्मैपदित्वमेवेतिबोध्यं॥ इत्यस्यदयः॥ भाष्यमिति॥ नृतीयाचहोरित्यत्रादानप्रसिद्धं
 हिप्रायमुहोतीत्यपिस्पादनआह॥ पक्षेइति॥ वेधेआहवनीयाग्यादिरूपे॥ नत्रप्रज्वालनायप्रक्षिप्यमाणकाष्टादावतिप्रसंगनिवृत्तपेआह॥ विषयश्चे
 ति॥ नुहुनइति॥ श्लोः॥ परनिमित्तताभावेनशपत्वेनस्यानिवज्ञावेनशब्दमाश्रित्यनगुणः॥ परत्वादिति॥ दुश्रुवोरित्येनदपेक्षयेतिभावः॥ विषयः॥ गिमद
 नेसनः॥ कुनीतिवर्तने॥ अथस्तस्येसनवत्यासार्वभानुकइत्यनुवृत्त्यावाभीतइत्यादौनदोषः॥ पृदीर्घाचारणमुत्ताप॥ उक्तेय॥ अंगावयवौष्टेति॥ क

४६

स्त ३

गनावितिच्चादेः केसमीर्णश्चियथास्यादितितत्। **श्रुत्वा** इत्स्वविभक्त्यस्य कित्वेव फलमिति सूचयितुं। किनीति। गुणभावे वाणादिगमिनियणं वाधि
 लोत्वापत्तागुणावनविकल्पिकैः नः। **भृजामि**। बहुवचनाशयार्थवर्गतिर्निजामित्यनस्त्रयाणामित्यनुवर्तते। **श्रुत्वा**। आसाहचर्यादिभ्यस्तोरोपिसार्व
 धानुकएवेदं। **जज्ञते**। अन्यैस्तेत्यनुवृत्त्याः स्य लोपोपीत्यस्य सार्वधानुकेणवप्रवृत्तिः। **इति** अर्थोऽरिति प्रनिषेधदीत्वानावेत्यान्यस्तेत्यालोपः।
असा। गतिस्थेति सितो लुक्। **वधस्ता**। रूपं न स्य बश इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादिरुक्तप्रदणेन धरत्वेव सिद्धेदध इति स्पष्टार्थः। रूपं न स्य किं दधनि। न
 ताहोपस्य स्थानिवत्त्वाद् न इत्यादावपिन स्यादन्तर्भाववचनेति। पूर्वत्रासिद्ध इति एवं च वामनादीनां वचनसामर्थ्याश्रयणं दयेति भावः निजान्न श्रावि
 तिकिं निजे कपिं जलाधिकरणन्यायस्यान्न शास्त्रेणाश्रयणबोधनाय त्रयाणामिति भृजामिदित्युत्तरार्थं अत्र नुनोपयोगः गणानेपो न त्रयाणामेव।
 निजादित्यस्य वक्तुं शक्यत्वात्। **ना**। अन्यस्तस्या। अन्यस्तस्य किं। इषाणि अचिकिं नेनेक्तिपितीत्युत्तरार्थः। अत्र। यत्तीदृशेति। अत्र विज्ञातस्येवेति। नौदादिक
 त्वस्य रोक्षदिकस्येव च तत्र प्रदणं व्याख्यानादिति भावः। अभिहितं नीति। अत्रापि धादसत्तादित्वं। इति नीति। यलोचः परस्मिन्निनिस्थानिवत्त्वा
 लोपो व्योरिति यलोपो नः यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधस्तलोपरूपाज्जादेशस्येति निदिक्। रोय इति। हित्वेभ्यासस्येत्वे इति उतरखंडे गुणोपरत्वे

३३२

इत्युच्चादिलोपे विसर्गे आरवृद्धिः लावस्थापामडिति पक्षेपे बहुलं धंदस्य माडि। निबहुलं प्रदणं तदुत्तरमत्राट्। बहुलं धंदसीति सिद्धेर्निपिपस्योश्चेत्य
 त्रानिर्प्रदणं नृजापका लोके प्रयोगे पिध्वां दस प्रकरणे पाठा कचिदेव लोके साधुन सवत्रेति बोध्यं। अन एव त्रक सूत्रे भाष्ये उक्तं अत्रिप्रवृत्तिश्चैव
 लोके सत्प न इति। प्रकारान्तरमपीड् धाता वक्तुं केचित् तिसादिना। दधं न इति। चत्सेरश्चि वन्न दीर्घः। ज्ञायादिति विभाषेसात्वं जिगीत इति बहुलं धं
 दसीत्यन्यास्य सस्येत्वं। **श्रुत्वा**। रोर्नितीत्वं। **इति** मुहोत्तादयः दिवु उदित्वमुदितो वेति त्कायामिहिकस्यार्थः। सेसिचि। सरसकारोऽविवक्षितः अमि
 चीति पुरुदासानुसादेरित्यर्थत्वाभोयथानयातीषेत्तत्र निरूपितं। तृप्तिरिति। यद्यपि प्रनीधानोपि च व्यर्थस्तथापि प्रवृत्ते नृप्रेरेव प्रदणं प्ररणगुणेति
 सूत्रे स्मृतिर्यथा नृप्रेरेव प्रदणं स्यात् करे उक्तत्वादिनिभावः। जेरनुरिति। सधस्युतामिति गणेषां ज्ञातृभित्येव विकल्पः। दीजो उभयनिर्देशपंचमी
 निर्देशो वलोयनित्यचीति पक्षार्थे सप्तमी नदादिविधयेत्याशयेनाह जादेरिति। उत्तरार्थचि सप्तमीत्यपि बोध्यं। युटि उतेपितस्यासिद्धत्वेन यए
 प्राणिमांशकह। बुभुराविति। मीनानि। अत्रैव इति उपदेशश्चि ववर्तने। उपदेशं दंचदुत्तरकालपरं एव इत्यस्य विषये सतीति शेषः एवं चैवौ वि
 षये सति उपदेशान्नरकाले एव जातमित्यर्थः स्पष्टं चेदं भाष्ये। एवं चाशित्तीत्यनुवृत्तेः। फलं चित्यविषये मिति परे। लीलीमेरिति त्त्वादिशब्देषां

यश्चनिरनुबंधः परस्मैपदः। स्वादयश्चिगणसूत्रमेतत्पूर्वः सारभूतं तदुक्तं। ओदितइत्यनिदेशः सम्यक्कं कश्चि। अत्रमानं तु चित्सां पौनः।
 अंतकर्मनाशप। पनेति। अत्रपाठे प्रमाणं प्रयोगमाह। घुनधामेति। पक्षान्तरे इति। परेतु नित्येषु। शब्देषु स्थान्यादेशत्वानुपपत्तिमाशंस्य बुद्धिपरिण
 मेनपरित्यक्तत्वात्तर्हि अपवादोत्सर्गक्षतं प्राप्नोतीत्याशंक्यनापवादे उत्सर्गक्षतं भवति यदयं स्यनादीनां श्विधितः करोतीति स्यनः शित्वस्य
 शापकनोक्तस्यानिवत्सूत्रे भाष्येन च पित्तनिवृत्तये नियमार्थं शित्वेनित्वसामर्थ्यादेव न त्तिष्ठेः तस्यास्युदानार्थं स्यनः पित्तेन पित्वादेवानुदानत्वे
 ससार्वभूतकानुदानत्वे च धनुस्वरेणैव सिद्धे किं तेनेति न दशशयः न चनाधिर्त्यादिविषये चानशि प्रक्षते राधुदानार्थं नित्वमिति वाच्यं। अन्य
 त्रविकरणेभ्यस्तु क्त्वात्तत्र स्यनस्वराप्राप्तेः न च तस्यापित्तसामर्थ्यादधः तदा धकल्पनापेक्षया निदेशप्राप्तिपित्त्वबाधस्यैवोचित्यात्वावश
 त्पत्त्यानेकाचः सत्वेन त्रधनुस्वरेण निहर्ति त्वस्यावश्यकतया तत्सामर्थ्याभावेन पित्तनिवृत्तये शित्वस्यावश्यकत्वात् भाष्यासंगतिः स्पष्ट
 वनदिप्रयोगेन वा शब्दस्यैवार्थतया कामयमानेन ननु तथा किं तु धनार्थमागते सार्थान्न दोषः दृत्तेन दृत्तवा दृत्ता विनिकोशोक्तवा दृत्तग
 शब्दस्तु प्रयोदरादित्वात्। पित्तनित्वयोरविशेषमुक्त्वा चानशि विशेषं प्रदर्शयितः कैयटस्यापि अनेकाचोभयोरत्र गणः नावेव स्वरसः न

३०३

चपकत्वाच्चियमार्थत्वेन स्वाधवं। सर्वथानुपपन्नस्यैव शापकतया नियमाथत्वे शापकत्वे स्यैवासंभवात्। किंच नियमार्थत्वे एकत्रैवानिदेशवाधे शापकत्वे
 तु अनेकत्रेति नियमएव युक्त इत्याहुः। हेतुदशनि। अतएव क्तित्रे शुक्लमिति प्रयोगः। नरादेशनि। स चात्रात्मनेपदप्रथमैकवचनपदेन सैव संभवात्। अ
 बोधीति। दीपजने निचिणा। पुस्तमिधनीति। व्यत्ययो वहुत्वमिति सूत्रभाष्येन प्रतीयमन्यजर्मिर्बुध्यतीत्यत्र व्यत्ययेन परस्मै परमित्युक्तं एतज्जायं विरोधात्
 तुदानप्रयुक्तात्मनेपदानित्यत्वमपि चित्समेव। अकर्मकश्चि। अकर्मकोपीत्यर्थः। अतः सृजिपुन्योसकर्मकयोः कर्मवशावशतिकर्मवत्सूत्रस्य वातिके
 ननविरोधः। त्तिष्ठेति। सृजिदत्तोरित्यमएवकारादर्थान्तरे राधस्य त्रस्य दत्तत्वाद्। मित्रेति। अतएव कर्मकादितिसार्थकं। उदाहरणमिति। तथा च दृष्टा
 वित्यपक्षदणः। अतएव राध्यसोदनः स्वयमेवेति कर्मवत्सूत्रस्य भाष्यप्रयोगोपपत्तिरिति भावः। हिंसार्थस्येति। रात्रुपपत्ताधोतीत्यादौ दिनस्तीत्यर्थदर्शन
 त्। चुरादिश्चेति। हेतुदशनिशेषः तथा प्रयोगदर्शनादिनिभावः। श्लिषश्चि। प्रतिप्रसवविधिस्तदाह। अडोपवादश्चि। पुषाद्यडः स्तन्येषु पादयोवकाणाः
 सहावक्ष्यमाणानियमपर्यालोचनयानां लिङ्गने च रितापस्याडोपमपवादश्चि। सिच्युत्वं दर्शयत्यस्मिन्नस्तिष्ठाश्चि। अत्रादादेशात्तज्जोस्यतीति
 स्तोपयोः सिद्धिरिति भावः। ररं धनु रिति। परत्वात्तु मिसत्यकित्वाच्चनलोपः। नरोपः। नभाभूत्सतोनेति वनने। भूतपूर्वेति। स्पष्टं चेदभाष्येन तत्रापि न

तुनस्त्रित्वं। द्विप्रयोगपक्षेदुरुपपादत्वादनेनतन्मध्यपतितन्यायेनतत्रप्राप्तिशंकाउपदेशस्तनुवत्परीकारेफस्यवरीभृज्यनेरस्यादौरमागमन्यावृ
 त्तिरित्येतत्परभाष्योक्तिस्तु। एकदशिनः दयनेर्दिगीतिसूत्रसंमतपान्यायासिद्धयोक्तरीत्याप्राप्तेरेवाभावात्। रम्पकारउकारणार्थः रोपधेत्यत्रचरोप
 धयोः स्थानेप्रसंगेप्रयुज्येतेरस्यर्थः। बन्धजानुरिति। संयोगात्परत्वात्किंत्वाभावः नन्वाशीर्लिङीसंप्रसारणं बाधित्वात्परत्वात्प्रमिसच्छ्रुतिन्या
 येनसंप्रसारणाभावेपुनः प्रसंगेनेनसंप्रसारणप्राप्तेभज्यादिति स्यादतआह। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। संप्रसारणंरमोर्भृज्यतिनर्धेत्यवकाशौ
 कृतास्तनप्रसंगित्वमात्रेणसंप्रसारणनिसपिसुवंचे। नचक्रकारांतरेफमादायमपिनित्यतैः सिद्धनेवर्णग्रहणेवर्णैकादेशाग्रहणादिनिस्पष्टं
 भाष्ये। अचरुतेति। वसादेशेनडेकवचनेसिचक्षेवदुवचनेचानतइत्यदादेशेएतदेवरुपं। अचरुतेति। वसादेशेननश्युक्तेरदादेशेन। अन्त्या
 त्रेति। अवधारणेमात्रशब्दः। अपधत्तुतामिति। अपधत्तिशब्देनक्षनुपाठेसाक्षात्साक्षादस्यैवग्रहणंनक्षधप्रक्षेपेनैवणैवतस्यसिद्धत्वाच्चअत
 एवसूत्रेवदुवदुवचनं। षस्मनुकितस्यचुत्वेनचकारोविदिहित्वेभ्याकार्येकधत्तीतिगुणेन्निहत्वात्वाचुट्नस्यादतआहु। अनेकहसिति।
 वृषत्फ। रोमुचादीनामिति सूत्रभाष्येरोमुपादीनांनन्वाभ्यः वृषत्तित्फ। तीनिपाठदर्शनादाद्योपिसनकारइतिप्रतीतेयमूलंनुभनुरुन्य

नुसारिनिबोधे। अंगपवादत्वादिति। उत्समानदेशाअपवादइतिन्यायादितिभावः। किंचनत्रानयोर्ग्रहणेपक्षेसिजभावेस्त्रैवश्रवणपत्तौजिःकापि
 नश्यनइतिभाष्यविरोधः। वृणुच। यत्तुरुधादिभ्यश्चिह्नसूत्रेभाष्येपृणनीत्यादौघादिनामितिहत्वायस्नमः शित्वंनवाधत्तत्वात्तृष्टणिपृणीतौदादिकौध
 त्वंनरमित्युक्तायनरहिनधत्तंनरंरुणसेइति। ननुतद्योग्यं धत्तंनरंनेत्यभिप्रायकमस्यपरस्मैपदित्वात्। परेनुव्यत्ययेनसत्त्वत्तेनैवात्मनेपदसं
 नवान्तज्ञाप्यप्राप्तायेनास्याप्राप्ताणिकत्वमेवादुः। करोतेरेवोदिति। व्याख्यानादितिभावः। विरवा। विविमुमिस्यादिप्रामादिकमेवाकडमदोअस्यकुयादि
 त्वसामर्थ्यानिग्वहणवृद्धेरपिनिषेधइतिकश्चिन्। अशोकविनिकान्यायेनत्रपाठइतिपरेनडिः स्थानस्याप्युपलक्षणं। अंतरंगत्वादिति। नाजानंनय
 इतिनून। समकावप्रवृत्तिकत्वान्नस्यास्तत्वाच्च। अंडभ्यासेत्यादि। अत्रयद्वक्तव्यंतननादौवत्यते। गिरनेरिति। व्याख्यानात्प्रोपडीसत्रास्यैवप्र
 हणमितिभावः। अज्जराविनि। अतोः कार्यमुच्यमानमितिपरिभाषायासंनिधापितस्यप्रत्यस्याचीतिविशेषणमितिभावः। अतएवगिरावित्यादौभाष्ये
 स्पष्टमेतत्। आद्रियतइति। रिड्। इयड्। प्रष्टेति। व्रश्चेतिपः नचषत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वनुकिधस्यपत्तेप्रष्टेनिस्यादितिवाच्यं। अत्रापिसनुकनिर्देशा
 त्। पञ्जनीति। सस्यश्रुत्वजस्त्वै। अंसात्पूर्वइति। एतत्फलंनुमप्रशत्यादौनलोपस्तनः संयोगादित्योपः। ममडः। कोति। जस्यकुत्वेनस्यानुस्वारेपर

सवर्णेगिस्वचत्विध्यां। मन्त्यनीति। सः सस्वपत्वं विशेषः। तडः र्यशति। पूर्वपाठस्तु कर्त्रेभिप्रायेषि परस्मैपदार्थः। विदुः। विज्ञो भागेति सूत्रस्यैकैयदे
विदित्वा भेदति पद्यने। इति नुदादयः। जशत्वंष्टुत्वमित्यादि। अत्र प्रक्रियाप्रदर्शनमात्रेणात्यर्थननुक्रमेण शिंघीति। सानुस्वार एव पाठः। अनुस्वारस्यारिष्ट
दचः पूर्वत्वेन स्यानिवत्ता प्रवृत्तावपि दीर्घासिचार्पाणामित्युत्तरमनुस्वारस्यपि वापदान्तस्यातोर्त्ति। उदस्या। कुयो होः। शरछोटीति पटसूत्रीपाठेन
रं क्त्वांजशरुशि अभ्यासे चर्चवर्ती च वावसानेः। एणो प्रष्टुत्यस्येति पंचसूत्रीपाठ इति भाष्यसंमतानां प्राध्यायीपक्षे परसवर्णदृष्ट्या क्त्वांजशित्यस्य क
रोजरीत्यस्य चासिद्धत्वेन ययपरत्वाभावात् परसवर्णाप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। नृणां ह। र्न्मिच्छने इत्यस्यास्यादिति र्न्मो निर्देशोः। न्यथा येन नाप्राप्तिन्या
येने र्न्मो बाधकः स्यात्तदा ह। र्न्मिच्छने इति अंजेः। सिचू। उदिहृत्तणविकल्पापवादः। इति र्न्मो र्न्मः। तत्त्व इति। लोपश्चास्यापिति बालोपः। अत्र
पाठ इति। अत्रा रुचिस्तदन्ति त्वेभाष्यानुक्तत्वं। सिणु इत्यादिप्रयोगस्तु बहुलमेतत्तु निदर्शनमिति रीत्याह्निभक्तुं स्वादावप्यंगीकृत्य निर्वर्त्या
इत्यनेन त्रपठित एव भाषायामपीत्येके। समवायः संबंधः समूहश्च। उपात्ता। पद्यप्यत्र सूत्रे चोक्तौ न पलनेन तथापि सपुंयेत्यशति वृत्त्युक्तपाठः।
त्यस्य भाष्यमते साधनार्थेन दावश्यकत्वेत्ताहुः। केचित्तु भूषणसंघयोरुपात्तरस्य सुटने ध्वनिचंचनं पठंति। सूटकात्पूर्वः। अत्राधसूत्रमसंबन्धितं

३७६

अभ्यासस्यानर्थक्यत्वेनोत्तरखंडस्यैवार्थवत्तया करोतीत्येव न च तस्य च समो अभ्यासेन व्यवधानादङ्गविषये विकरणान्तभक्तनयाः। र्न्मेन व्यवधानात्सुटो
प्राप्तौ अंत्यमारब्धं। अङ्गभ्यासव्यापेपिसुटं नवनि सचकात्पूर्व इत्यर्थः। भाष्यास्तानु अत्र कोत्पूर्वग्रहणं कात्यावधारणार्थं। तदा सुटं नवनि वदाह
तः कात्पूर्वो नवनि तिनी। तं रंगमपि गेणि। तस्य न दर्शनेत्यर्थः। अत एवानुभूयत इति कर्मणि लकारः। सर्वचान्तरंगार्थक्येयस्य निमित्तकत्वादित्या
द्येत्तया सुटं तं रंग इत्याशयः। लावस्यायामडिति पक्षे तु सपरिष्ठां परत्वयोग्यस्य करोतेः सुडित्यर्थात्सर्वतः पूर्वसुडिति न दोषः सुडित्यंशस्तु सप
रिभ्यामित्येवैवया इति न दाशयः। कनश्च ननु हित्वे समुदायस्यैवांगत्वेन संयोगादित्वं दुरुपपादनित्यत्वेन गुणात् पूर्वशर्युर्वंशप्रवीः। स्वयं स्वस्य प्र
वृत्तेर्नैवाभ्यासस्यैवैव नोत्तरखंडस्यैवार्थवत्त्वेनांगत्वमिति न दोषः। अभ्यासस्यैवैव चलोके केवलाभ्यासतो या बोधत्वात्। उत्तरखंडस्य तु
प्रत्यया व्यवहितप्राग्वर्तिनः केवलस्याप्यन्यत्रार्थबोधकतायाः। हित्वेनार्थवत्त्वमेव। पेचतुरित्यादौ तदभावेप्यर्थबोधेन तस्यार्थवत्त्वाच्चाभ्यासप्रती
गस्तरेयोपधुतीति वत्ताधुत्तार्थ एव याति रित्यादौ शिष्यमाणां सुप्यमानायां भिक्षयां नित्यायेन शिष्यमाणाभ्यासस्यैवोत्तरखंडाभावादर्थबो
धजनकत्वमिदं केवलस्यानर्थकत्वं समुदायस्यार्थवत्त्वमिति वदनीयावश्यकं। अत एव दयते दिगीति सूत्रेः। स्ते हित्वे हने परस्वभूभावे पूर्वश्च

वर्णप्रोतीत्याशंकार्थधनकस्यस्यविषयसम्पत्तेनप्ररुद्धंनसमुदायेऽस्ति त्वंनुदिप्रयोगपक्षेदुरूपपादंनित्रानुपूर्वीकत्वादेवंचधनत्वमपु
नरखंडेएवेतिवाच्यंदिप्रयोगाद्विचनमिति सिद्धंनेनापेप्रत्ययविधनाविधित्वप्रत्ययिज्ञानदादिप्ररुणसत्त्वेनसमुदायेएवांगत्वस्यैकाचोदिति
सूत्रेभाष्येउक्तत्वात्। अंगसंज्ञायाविकरणविशिष्टेसमुदायेनिरर्थकेपंगीकारेणासमर्थसमाप्तेनिरर्थकस्यापंगोत्वादरनिनंगसंज्ञायामर्थवन्परि
भाषायाप्रवृत्तेः। यस्मादित्यनेनोद्देश्यतावधेदकशदानुपूर्वीमात्रावधिन्नस्यैवग्रहणात्तद्धनत्वादिकंतुतरखंडेएवेतिबोध्यंनचास्तुक्करीत्या
समुदायस्यांगत्वमुत्तरखंडमात्रस्यापिनुतदुर्वारिदंशेविषयेयेमुख्यतदादित्वाभेनवपदेशिवशावलब्धतदादेरप्रवृत्तेरितिचेन्नप्रत्ययोसन्निवे
त्तायांसंयोगादित्वस्यविवक्षणेनादोषान्जनएवसत्त्वरनुरित्तादौसिद्धिःसूत्रंचसार्थकंसुदुत्तुसंपरिभ्यापरत्वयोग्यस्यसुदुधनत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेः
पूर्वमेवेतिदिक्। नित्यमित्यनुवर्ततइति। इदंमुक्त्वादिनिसूत्रकेयटस्यष्टं। परंतुद्विदंविंशं। नस्यानिदुरात्वाधिन्नत्वाच्च। नस्यनत्सूत्रेविधेयविशेष
एत्वाच्च। किंचसिंनिसंसंयोगादित्वंनप्रयोगमात्रावधेदेनतत्त्वकाप्यभावात्सत्त्वरनुःसत्त्वरिधेयादौनदभावात्। यगादिघटितप्रयोगमात्रा
वधेदेनतत्त्वमित्यपिनअस्त्यतनरीस्तर्थादिसारावभावात्जनएवप्रत्येकंसंयोगसंज्ञापक्षेसत्त्वपीष्टसंक्षिप्यनश्त्यादाविदुगुणापादनपरंरु

दि३

३७७

लोचनंतराधनिसूत्रस्यभाष्यसंग्रहे। एतेनेद्विधवपदेशग्रहणानुवृत्तिरपिपरास्ता। नस्मादिदुगुणयोःप्रतिषेधवचनारंभएवज्यायानूतिपरे
इतिननादयः। इत्यांअपस्येसावर्तनी। तत्रैकंहेलोविशेषणमवयवसंबंधेषष्टीहिनीयंचसंप्रसारणस्यविशेष्यनंदनविधिस्तदाहं। व्यंगावयवादि
नि। तेननिरूपनमित्यादौनदीर्घः। निर्देशेनि। अंगद्वयंपरिभाषानिष्कलेत्यनेनसूचयति। सिद्धोपस्येनि। प्रत्ययत्वत्तणसूत्रंविधार्थमवाचरति
सूत्रेध्वसाहचर्यात्सादिप्रत्ययएवगृह्यतइतिमतेनेदंयदात्विदंनियमार्थस्थानिवत्सूत्रदृष्ट्याचत्रिपादीनासिद्धान्तालुविधित्वात्रस्यानिवत्त
मितिबोध्यं। तत्रमूलमिति। एत्वाभ्यासलोपावत्रेत्यारभ्ययदुक्तंनत्रमूलंमृगमित्यर्थःसंपुक्तद्वयमध्यस्थत्वात्प्रवेरादेशादित्वाच्चसूत्रेणाप्राप्ते
वार्त्तिकादर्शनाच्चेतिभावः। यत्रप्रत्ययादिनिवहुव्रीहि। ग्रहो। इदित्यनुवृत्तस्यग्रहइतिपंचम्यापष्टीकल्पनइत्याह। इदइति। एकाचइत्या
दिहरदत्तानुरोधेनेदमुक्तं। अग्रदीष्टमित्यादौत्वावस्थायामडिति। एकाचोविहितत्वाभावादीधीप्राप्त्याव्यसंगनमिदंहरदत्ततोम्।
इतिप्रवादः। प्रपंचार्थमिति। नचस्वार्थेविधनार्थमस्तु। सत्यस्यकज्ञाप्रतिनिनाप्यविरोधन। नचाप्रतिपाननार्थसत्याप्रदानभावस्यका
अर्थविदार्थमावश्यकै। वार्त्तिकएवसत्सपाठेनसिद्धिरितिभावः। स्वार्थमिति। करणस्यस्यतुनानुवृत्तिर्विधिन्नत्वादितिभावः।

लक्षणेः स्वरिते त्वमनार्पणेन लक्षणेः स्वरिते त्वादिद्वारादौ न प्रवर्तते इति परास्तम् । इति करणमिति लिखितेन सत्वे हि न न च वक्ष्यमानं लोपः
प्रशक्त्या किं नैनेति भावः न च एज्जात्किं पि न लोपाभावात् न च रितार्थे स्थानिवत्तु को विधे निषिधमिति वाच्यम् । असिद्धवद्वेति लिखितो
पस्यासिद्धत्वात् को विधिमित्यस्य किं शब्दमुच्चार्य विहितविधिविषयत्वाच्च । कोचुममित्याश्रयणोक्त्यापकतौचित्येन च चित्तेति पाठे धर्मात्राणि
रवेण च लिखितं वाधेन मानं भाष्यानुक्तत्वाच्च न स्वभावेण एरणविनिस्तृत्तस्थकैयदासंमतश्चेत्तादृः । सामान्यापेक्षमिति चुरादित्वापेक्षमि
त्यर्थः । जगण्णुरिति । मन्त्रत्वादाप्तेति न दाशयः । नित्यत्वेन त्वेपि लिखितेनेष्टसिद्धये यद्वृत्तिर्न साधिका । गणेरनित्यत्वेन त्वेण एरणविनिस्तृत्त
स्वभाष्यासंगतिश्च । न त्रहि गणयनिगणः स्वयमेवेत्यादौ लौकिकमणौ कर्तृत्वात्पदेन पदानावाय एरणविनिस्तृत्तमित्याश्रयणोक्त्या न एवा
त्रात्मनेपदं चुरादि एतानां नित्यत्वेन तत्पाके वलायां नाना चुरादीनां प्रयोगाभावात् अणौ कर्मणो संभवात् अत्र सूत्रे हेतुमन्तणो रवग्रहण
मित्यहेतुमन्तणो गणस्य कर्मत्वं हेतुमन्तणौ कर्तृत्वमिति सूत्रविषय एवायमिति भाष्यकैयटयोरुक्तम् । किंच ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वे
धुषिरविशदने इति सूत्रस्य भाष्यविरोधः । न त्रहि विशदनाप्यस्य चुरादित्वेन नित्यत्वेन एज्जन्तनपाच्चादेश्वाविशदने एव वृत्तेः सूत्रे विशदने

इति व्यर्थमित्याशंकेत देवज्ञापयति धुषे विशनेष्टविभाषाणि चूनेन जुधुषुरिति सिद्धमित्युक्तमन एव चुरादावित्त्वमपि सार्थकमिति बोध्यम् ।
विशेषेति असंयोगोपधकारान्नरुपाविशत्यर्थः । न च्वित्यमिति । तस्योपधत्वाभावेन न लोपाप्रसक्त्या ज्ञापिते पि चारितार्थाभावादि
भावः । परितेत्यादीनि । आदिना क्रकारान्तत्वं प्रयुक्तकार्यविशिष्टरूपग्रहणम् । फलमिति । एवं च पनेति रूपवारणाय दीर्घाच्चारणमिति
भावः । वस्तुतस्तद्मपि ज्ञापकं चित्समेव दीर्घपाठस्तु स्य संदिग्धत्वादित्याहुः । पातु साम । केचित् तत्र द्यामसां त्वप्रयोगा इति पठन्ति । ए
ज्जन्तान्ति । चित्र उपवृत्तस्यापस्य कृमत्वाश्चात्र बाधस्यान्याय्यत्वाच्च लिखिते वै कस्य कत्वं नोक्तम् । ज्ञापने चेति । चान्मारणादाव
पीत्यन्ये । वेष्टनमिति । ज्ञाप्यतः परिवेषणं हि निभावः । न त्वे एतन्तत्प्रकृतिकल्युडेतेनादनीयवस्तुनो भोजनार्थं भोजनपात्रे
नित्ये पोष्यते न त्राह । ननु भोजने नि । उक्तं रूपे सार्थः । भुज्यर्थयमक्षतो हेतुमन्तणवमन्तत्वेन मित्यसिद्धेः न तु एतन्तत्स्युदिवेष्टनापि परि
वेष्टणशब्देनोच्यते न त्रापि मित्यस्य दत्त आह । नापि वेष्टने नि । अमन्तत्वेन सिद्धेः न क मिति निषेधप्रकरणस्य यमोपरिवेष्टण इति निषेधमिति
निषेधकैयटाधनर्गणसूत्रे भोजनावदेष्टनापि गृह्यते विनिगमना विरहात् इति भावः । घटादिपठितवचने वेष्टनं तु न परिवेष्टणशब्देन गृह्यते ।

नस्य हेतुमणवेवप्रवृत्तेः फलाभावादिनिभावः केचित्प्रवृत्तेः र्थव्यग्रहणेपि बाधकाभावः विनिमयनाविरहाच्च सर्वग्रहणं घटादिपठितेषु
 रिवेषणश्चिन्तितो हेतुमणौ यामयतीत्येतद्वारणाय। नचैवमात्रार्थव्यग्रहणं व्यर्थं। एकलिङ्गज्ञानेनापि धर्मोत्पत्तिबोधनेन सार्थक्यादित्याहुः।
 चित्सुभो। अत्रलिङ्गशब्देनचुरादिलिङ्गव्यग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात्। अतएव स्वादेश्वरस्य स्फुरश्चात्रनग्रहणं। नचैवमस्य विज्ञोजित्वं व्यर्थं सा
 मान्यग्रहणस्य नवानिष्ठत्वेन सामान्यग्रहणं विधनार्थमपि नेत्यत आह। जित्करणेति। एवं चास्माणि जभावे हेतुमणावपि नात्वमिति बोध्यं। इदं
 माधवाधनुसारेण परेनुजित्वं सामान्यं। ग्रहणाविधानार्थमेव लिङ्गशब्देचिशब्देनचोभयोरपि ग्रहणं एवं स्फुरशब्देनापि ईदृशीत्या प्रतिपदोक्तप
 रिभावे पासावत्रिकीचुरादिशब्दमुच्चार्य विहितत्वेपि चित्सुरावुच्चार्य विहितत्वाच्च एवं च स्वादेश्वरहेतुमन्त्रणावात् नवत्येवोत्तरत्र विनेने हेतुम
 न्प्रसादोणावित्स्यशब्दाधिकारश्चैवेत्याहुः। आकुस्मादिनिगणसूत्रमात्मनेपदविधायकं न दाहाकर्तुं गति। णिच्यं निनैव निचाभजज्ञानं
 डने। आलंबनश्चिन्तितो नोभोवेसंशयाचष्टे। अथवेति। धत्तर्थेति। करोत्यर्थे आचष्टे इत्यर्थे वत्यर्थः। शब्दउपसर्गादिति घेषेपि शब्दशब्दात्
 तत्करोतीति णिचि शब्देति प्रतिशब्दयतीत्यादिसिद्धं। तथापि शब्देवैरैति कपडाबाधभावाय विशिष्टे र्थसाधुत्वाय चेदमुक्तं। नान्ये मिनश्चिन्तितान

दे४
 योगे३
 ३१५

वे

कम्पमातिनिषेधस्तच्चमिसाहचर्यात्स्वेनिरसाहचर्याच्च हेतुमणवेति निभावः। नस्मादेति निनकमीनिनिषेधादृष्टिर्नवत्येवेति निभावः। हंत्यथा
 श्वेति। नेपां न नरुणेपाठसामर्थ्यात्। णिज्जा एवं चोपरपि। अतएव द्वापकाचिद्वृत्तप्रेरणारित्यसर्वत्रिकं। यन्ता। तालव्यां न स्यादिः। असिचददि
 ति। पोपदेशलक्षणेस्त्वं जित्साहचर्येण चादेर्निरनुबंधकपरिभाषया स्य च ग्रहादिति निभावः। श्यास्वरीयाः। अचापूजायामिति। अयमनुदानेदिति
 शाकटापनः। अस्य चादौ पाठोऽनार्षः अनेनैव सिद्धेः न स्यात्प्राप्तेनेपदपठितायाः शाकटापनमते माधवेनोक्तेः एवमन्येषामपि परस्मैपदिनां भवादि
 पाठो बोध्यः। लायपतीति। लीखोरिति नुक्नुन। लासाहचर्यादितुमणवेचनस्य प्रवृत्ते। लेनेति। विभाषा लीयते रित्यात्वं नुनखिनानि लीयत्यो यका
 निर्देशाभावात्। नुकमाहुरिति। साध्वंशेति सूत्रे नाप्येस्य पाठान्ताहचर्येण हेतुमन्मावेवास्पप्रवृत्तिर्वापुर्विधूनयती चेदनुमुसपंतस्यैव रूपमि
 तितुपरे। इदमेति। अनेन नाप्यासंमनत्वं सूचितं। स्यानिवत्वादिनि। अवः परस्मिच्चित्स्येति निभावः। गणसं। अयं संख्या निमित्तज्ञानविशेष रूपप
 रिधेदेनागशो बस्यापनेचेति लोरणावित्सत्राकरः। ईचगणः। णिचः प्राग्बत्तिनो नुकरणं एतेन नित्यणिजं नत्वा कृणुत्यसंगनमित्यपास्तं। तिनस्वा र्थे एष
 नाच्चपि प्रवृत्तिः। गणेरिति एयं ता नुकरणे नु एयं ता सौ चो वस्यात्तुणौ च डपो इत्यनुवृत्तेरिति बोध्यं। यद्यपि गणरूपाभ्यासां तस्य गणस्य ईदृश्याहत्वा

दिः शेषेणाप्येतासौ। त्वनिवृत्तावस्थाप्राप्त्या नवकाशत्वेनेदंतद्वयकं प्राप्नोति तथाप्यसविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन पूर्वद्वयादिः शेषेव सि
 द्धांतस्य स्येकारः एकदेशविद्यतन्यायेन चावशिष्टस्य गणरूपत्वं। स्पष्टं चेदंगुणोपपत्तिः। अत्र कोरित्यत्र भाष्ये। स्तनगदी। शृंगतादिवचनप्रकरणेन चान्त
 त्वे। अत्र। अस्मा एणौ चटिः न शब्दे स्पष्टं द्वित्वं दर्शयति। त्वत्वात्त एतादृशोपात्तुं चोदित्वनिमित्तत्वाभावाद् द्विचने चीति दुर्लभमत्र आह। ओः पुप
 णिनि। अयं भावः। विभावपिषतीत्यादावंत एतादृशवावादेशे सन्यत इत्यवसिद्धं। शृङ्गायौ ते श्वसनि वने मीटि द्विचने चीति सूत्रप्रवृत्त्याभ्यासे
 उकारसत्त्वेपि न दर्शययोरित्येव वाच्यं। नचपिपविषते इत्यादौ गुणावादेशे योरचः परस्मिनि निस्थानिति वत्त्वेनावर्णपरयकारादिपरत्वाभावः।
 तत्सूत्रारंभसामर्थ्येनैव तदभावात् एवं च वगादिप्रद्वेगव्यर्थसन्निचोदित्वनिमित्तत्वाभावेपि न निमित्तैकादेशस्य द्वित्वकर्मव्येति धेधं शाप
 यतीति। चिचीति। निमित्तक इत्यर्थः। चिचिस्त इत्यर्थेन पुष्फोरपिषतीत्यादौ रेफेण व्यवधानात् स्यात्प्रापनफलं तु तावपिषते अत्र
 तवत्कृत्तुनावपिषति औननत्पुष्फोरपिषत्पुष्फुरादिति नच। चिचीत्यस्य सूत्रेऽभावेन कर्त्तव्यं न द्याभ इति वाच्यं। यतो नानेनापूर्वो निषेधो
 ष्यते किं तु द्विचने चीत्यस्य द्वित्वनिमित्ते जादौ प्रत्यये परे जादेशेनेत्यर्थकस्य पननाव्यवधानमिति तापेनैकं व्यवधाने प्रवृत्तिरनस्तत्त्वानः तेन

दिदवनी। पिपत्त्यादौ नानि प्रसंगः। एतत्सूत्रकमेवाव इति स्वरूपकथनं एव च द्विचने चीत्यस्य द्वित्वनिमित्ते जादौ प्रत्यये एकप्रत्ययानि स्ति। व्यवहिते प
 रेन दन्यतरनिमित्तकादेशेनेति सूत्रार्थः। इति ती। इत्यत्र वगादिप्रद्वेगव्यर्थमिति पूर्वोक्तं। यत्रेति। यद्यप्यच कीर्तयित्वा न इत्यवर्णपरत्वमस्ति तथापि
 न दोषः च उः सहितस्योत्तरखंडत्वाभावात् आधोऽजिति स्पष्टार्थं। नत्रावर्णपरत्वं किं द्वित्वप्रवृत्तिवैलायापुनपरिनिष्ठिते रूपेणाधः। चुरावपिषतीत्याध
 सिध्यापत्तेः नांतः औननदिसाधसिद्धेन आह। प्रक्रियायामिति। नन्वमुक्तत्रैवेत्याग्रह इति भावः। नन्वेवं सति हलिकल्पोदितत्वं निपातनं छत्ता
 यादृशैरित्योपज्ञापकमिति भाष्यासंगतिः। एतन्मात्रमात्रां चटिः यथेष्टं नाम धातुचित्यनेन द्वितीया द्वित्वे हललदिसादावसेभ्याकारश्रवणेन चारि
 ताभ्यादिति चेन्न। एतन्मात्रप्राप्तायेन कंदादेस्तृतीयस्येत्पुनरंतस्यापेन च ओकाचामेव नत्रभाष्ये उदाहृतत्वेन चोदित्वप्रवृत्तियोग्येकाचत्रय
 संनिधने एवं यथेष्टमित्यस्य प्रवृत्तेरदोषात्त न नूनपत्राह। औननदिदि। यत्त्वदंतत्वं सामर्थ्यादिसोपविकल्प इति नत्रशास्त्रबाधस्याप्यपत्ता
 त्वापमनुनकस्यापिशस्त्रस्य बाधः। एतेन एतद्विकल्पार्थं नदित्यप्यस्मिन्। किंचास्मादंतत्वं मंगलोपित्वसंपादनेन ह्रस्वाभावार्थं तत्तत्त्वनयत्ना
 द्वाभावात् नूनदिनि। परेनुभाष्ये ओः पुपण्डिषु वचनं शापकं एणौ स्थानि वद्भावावस्य यधेन रूपं ष्यते चि कीर्तयित्वापि प्राप्नोति तुल्य

कल्पनस्य सर्वसंमतत्वात् वार्तिके रोनीति क्षत्वर्थोपलक्षणं। नष्टवत्त्वविधायके प्रातिपदिकस्येकत्वात् प्रातिपदिकदेवनदुत्पत्तिनाभादन ए
वधयो जायते न र्सर्वे घटपचतीत्यर्थे च घटयतीत्यादिनेत्याहुः तत्र वार्तिकेणा विसुपमेपेसप्तमीदर्शनात् सप्तम्यन्ताह निरित्याह। श्चयेयेनि। अन
एवभावयतीत्यादाविष्टस्यपिटवेति पिडागमो न। पस्येत्यादि। आदिना स कलपाष्टदेशाः पांचमिकः कन्चगृह्यते। अन एव भारद्वाजीयैःणा
विष्टवत्प्रातिपदिकस्य पुंस्त्रोवरभावटिलोपयणादिपरप्रादिविभक्तौ लुक्त्रविध्यर्थमिति पांचमिकः कनेवापापानोननुनत्रादिपदमु
पातनापि प्रथमोपस्थितस्योपादानमिति केचिन्माधवादपस्तकन्ग्रहणमुपलक्षणं मत्वा सर्वपांचमिकादेशान्यत्वने यथापि न संज्ञाभाष्य
नदस्पतेन धाप्पुदाहरणमेतन्नपरिगणनमिति भाष्यात् तस्या अपि ग्रहणं तेन स्तम्बिणमाचष्टे स्तजयतीत्यादौ न कुत्वा एयनात्किं पितृगित्या
दौ बहिर्भूतसुप्निमित्तवहिरंगपदत्वस्यानरंगेण भवेन वा धायोगात्कुत्वं भवेव। पुंवद्भावोदाहरणमिदु विडमाचष्टे रोडविडयतीति। श्चनि
दृष्टस्यैवान्तिदेशश्चिदादिदृष्टेनीतिदेशश्चिदिदिक्। परत्वाद्दृष्टाविति। अन एव मुंडमिश्रे सत्रहलकले निहलिकल्योरदंतत्वं निपातनं भाष्योक्तं सा
र्थकं दृष्टेः पूर्वलोपेत्विकारलोपेप्यग्लोपित्वसत्वेन न द्वयर्थस्यैव लोपस्य शास्त्रान्तरप्राप्त्या दृष्टेः स्वत एवानुत्पत्तेनोभयोरनित्ययोः परत्वाद्

३८३

अवाचारदेशात् पूर्वपरत्वादाहुः त्वाच्चलोप इत्यनग्लोपित्वान् सचत्वं भवत्येवेति भावः नचात्र पक्षे वारिजात्यदवीवदित्वा दौ दृष्टौ छनायां छन
स्यापि टिलोपस्य स्यानि वत्ताद्दृष्टत्वं न प्रोनीति वाच्यं च डपरनिद्रासेन त्रिषेधान् रदंचमुंडमिश्रे नि सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। दृष्टेर्लोपरति। अ
न एव नाप्योपीति सूत्रे लोपीत्यत्राभिनिप्रत्याहारग्रहणं चरितार्थं इदुपधेभ्योणिजनेभ्यो लुङ्-तुन भाष्यप्रामाण्यादिति भावः सप्तमीकमेव ज्ञा
यः मुंडमिश्रे नि सूत्रस्यैव कदेऽपुक्तिः। अचकलदित्यादौ दृष्टेरपि नित्यत्वमाशंक्य शास्त्रान्तरप्राप्त्या अनित्यत्वप्रतिपादकमुंडे नि सूत्रे भाष्य
स्पतत्वावरपकत्वान् लोपस्य स्यानि वत्तावेन अनउपधया इत्यस्या अप्राप्तेः अचोणिनीत्यस्याः स्यान्यभावेनाप्राप्तेः। अनउपधया इत्यस्य
भिन्नलक्षणत्वाद्भिन्नस्यानिकत्वाच्च। अन एव णौचडीति सूत्रे अवीवददित्यत्राणिलोपेग्लोपित्वाद्दृष्टत्वं प्रतिषेधः प्राप्नोति ननु परत्वादौ
छनायां लोप इत्यग्लोपित्वा भावः नाग्लोपीति सूत्रे प्रत्याहारग्रहणे न दृष्टे लोपस्य बलवत्त्वशापनात् आनवाप्यलोपाविति पूर्वविप्रतिषेध
एव लोप इत्याशङ्कणे णिच्युपसंख्यानेन परिहृतं एतदेवाभिप्रेत्य सप्तम्येकैयट्याद्दृष्टनाभिसंज्ञापकमत्वनिपातनमुक्तं शापकाश्च
पणं नुत्यापश्चि किंचदलकलसकारान्तयोरैव सूत्रे ग्रहणदचकलदित्यादिसिद्धलिकलिभ्यां णिजे वनास्तीत्यफलमत्वनिपातनं

३

५७

५१

चतत्करोतीति लिच्वा इकारान्तयोरकारान्तयोश्च पर्यायित्वेन हलकलप्रहणस्य नियमार्थत्वेन न योर्लिज्भावादि स्थितिः एवं च चङ् पर
 निहसिस्थानिवत्तन्निषेधेन कार्यः तत्साध्यावीवदित्वा देहो लिच्वुपसंख्यानसिद्धिः अन्येषां तु न त्साध्यानामननिधनमेवेति नास्त्यो
 षाति सूत्रे कैपटे स्पष्टे। धनुरूपं चेति। गणसूत्रं। वार्तिकमिति। हेतुमति चेति सूत्रे इति शेषः अत्राख्यानशब्देन सर्वेन प्रतिषेधकं सव
 धधेवा। तेन रागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्येव आख्यानवाचकं दत्ता तदा चष्टे इत्यर्थे लिच्वा। लिच्वप्रत्ययवयववृत्तनोक्तत्वेन स्वैव दत्तो
 याप्रत्ययनिर्हन्ति सादिस्तस्य विकारपरित्यागेन स्वेन रूपेणावस्थानमित्यर्थः प्रत्ययनिवृत्तेति। दत्तप्रत्ययनिकलिज्जन्तवदित्यर्थः तदा हेतुमत्ति
 च इत्यादिना। अतएव पुष्पयोगं जानाति पुष्पण्यो जयतीत्यादौ द्वितीया च। द्वितीयां नमित्युपलक्षण
 माख्यानान्तदा चष्टे इति चोपलक्षणं। द्वितीयां नमिति। अन्यथा प्रत्ययलक्षणेन दत्तं न तया दत्तस्य संपर्कत्वेन पृथग्यादिनिर्भावः परंतु प्रत्य
 यनिर्प्रत्यापतिरित्यत्रापि प्रत्ययनिर्प्रत्ययसत्ता दत्तप्रत्ययनिर्प्रत्ययनिकहेतुमत्त्वं तत्प्रत्ययनिर्प्रत्यापतिः प्रत्यभिज्ञानिषया जायति स्थि
 तिः सा चष्टयकृतत्वेन तत्रत्यकार्यसत्त्वेनैव कारकवद्विधिविधेयवधादेशनिवृत्तिः कुलतत्त्वादिकंच योजयतीत्यादौ कुल

३१

३५३

दिनिवृत्तिश्च सिद्धा अतएव रात्रिविवासमाचष्टे रात्रिविवासयतीत्युदाहरणविषये वचने प्रत्ययनिर्प्रत्यापतिरित्युक्तिभाष्ये चरितार्थः। अन्यथा त
 त्रत्तन्प्रत्ययनिर्प्रत्यापतिविकाराभावेन न दुक्ते वैयर्थ्यामिव स्यात्तन्मपनुकारकवद्विधिविधेयवधादेशनिवृत्तिः सार्थिका एवमपिकंसादेः पृथग्याप्रोतीत्यतः प्रत्य
 यनिवृत्तेति। यद्विभक्त्यंतं तत्रकारकं तादृशमत्रापीत्यर्थः एवं च प्रत्ययनिर्प्रत्ययदयोरेकार्थता भवति त्वेकारमूलकं भिन्नं वाच्यं च न कल्प्यं भवतीत्या
 दः। कर्तृकणादिनिर्हन्ते व्याख्यानादित्याशयेनाह। कर्तुं व्यापारार्थमिति चित्रा। चित्रान्तराचाणि चोवाक्षेमाभूदिति पाठः। अदंतेष्विति।
 वेदित्वादिनिर्देशस्तसौ त्रिभुवनः। रागकदायन इति। अत्रारुचिस्तसर्वत्राधोपवाधेमानाभाव इति। संयामेति। पुरुषस्य स्थितिर्बलं नून
 प्रत्ययैव लोकव्युत्पत्त्यानयो धनू अस्पृगणसूत्रत्वादत्र विवक्षित एवार्थः मारणनोषणनिशामनेषु रोत्यादिवत्। अनुदातेति। तत्त्वं च केव
 लसंग्रामराष्ट्रस्य क्रियावाचकत्वाभावेना धनूत्वात् तत्र चरितार्थमिति एषं ने उपकरोतीति बोध्यं। अकारप्रत्यये पादिति। अदंतप्रकरणाने
 नाग्लोपित्वादुपधाहस्वोनेति भावः अस्यानुदातत्वे कैपट्युक्ते दृष्टमानं चित्यं भृशादिसूत्रे भाष्ये अवस्यं संग्रामयनेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्ब
 क्तव्या असंग्रामयनशरस्यर्थेन नियमार्थं अस्मादेव सोपसर्गात्तान्यस्मा सोपसर्गादित्येवोक्तं। तस्यासंभावः। ग्राभत एव पुरुषार्थकः संशय

स्तुतस्मत्तदर्थत्वघोनकः। एवं च प्राणिपदिकादिनिलिचप्रज्ञयतीत्यादौ घोनकस्य प्रादेरिवास्यापि घोनकस्य धातावंत भवोनस्यानवचसम
 समग्रामयने सेवसादतो ग्रामपुष्टे इत्येतावन्नेव युद्धवर्नमानात् ग्रामशब्दोनादित्यर्थकेन संग्रामेति विशिष्टान् लिचिसिद्धे संग्रामेति पाठे नियमा
 कारादिचाप्रेदर्शयिष्यते एवं चास्यानुदानत्वे मानं चिंसाध्यप्रयोगस्य लिचश्चेति पाठिकात् घनेपदेनापि सिद्धेरित्यलं बहुवचमिति। भृवादिस्म
 त्रेषु पाठेन अनुसंज्ञेति भाष्यप्रतीकमुपादाय सपाठेनोपलक्षणार्थे लिचिपतीप्रतिपादनार्थ इति कैयटेनोक्तं नेनेदमनार्थमिति सूचितं नवग
 णीत्यादि। इत्यर्थश्चेत्स संगतेरिदं चिन्मन्। चुरादिभ्य इति। इदमपि चेति धातौ दूषितप्रायं। णिङ्-गात् श्वेताश्वेति च गणसूत्रे। मंगलार्थप्रसंगा
 त्तर्यः सिद्धशब्द इत्यर्थः। इति चुरादयः। तत्प्रयोजको। तच्छब्देन स्वतंत्रः कर्तेत्यत्रोपस्थितः गृह्यते। तेन च हेतुमनिचादे चुरादेनोक्तः अत्रिम
 एवाव्याविक्तित्यनुकुल व्यापारादीनामपि हेतुमत्त्वेनानिप्रसंगात्। हेतुमांश्च प्रेरणादिरेव हेतुकर्तास्येति व्याख्यानात् न दाद। प्रयोजक
 व्यापारे इति। तच्च वाच्य एव घोत्सत्वेन तस्य विशेषणता। पतौ गमितो ग्रामं देवदत्तो यद्गदनेनेत्यादौ प्राधान्येन गत्यर्थत्वात् कतरिक्तस्यापति ३८४
 रिति भाष्ये स्पष्टं। विशेष्यत्वेनोपाचयति देवदत्तो यद्गदनेनेत्यादौ प्राधानीभूत व्यापारानाश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानापत्तिरित्यारा

येनाह। वाच्ये इति। ओः पुयल्लभः परोयस्मादिति बहुव्रीहिर्ननु यस्येति पुयल्लभदीनामकाराद्यवयवत्वाभावात् लोहनादेशस्य स्थानिवत्त्वाप
 नाद्भू इति द्वित्वेन नवप्रवेनेत्वे दीर्घो लघोऽिति दीर्घस्तदाहावीभवदिति। अपर इति वर्तते। तच्च बहुव्रीहिरन्यपदार्थश्च प्रत्यासत्ता धात्वह
 मेवन दाहावर्णपरस्मादि। एकञ्जव्यवधानेन सामर्थ्यात् स्मरति। ओः पुयल्लभस्य नुनव्यवधानेन प्रवृत्तिमानाभावात्। अतएव पुस्कारयिषतीत्य
 रिति सिद्धिः भवर्णपरं किं सुसूचयति। अवीचकासरति। चडः परेणोपदंतस्य योभ्यासः लघुपरः इति व्याख्यातूणां मवर्चिं मन एतत्। मनां नरे इति
 चडः परेणोपलब्धिनिभाष्य संमनपक्ष इत्यर्थः। ह्योरपीति। अवीचददित्यादौ सचत्वस्याप्युपलक्षणमिदं लिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन चडः पराणि
 परोपधयास्तत्परलुघोरभावाच्च नयोरसंभव इत्यपि बोध्यं। एया छतीति। ने प्रागित्यादौ गत्या छतिनिर्देशवदिति भावः एतेन वर्णप्रहणे
 एव जातिप्रहणं नात्रैतत्पास्त एव च चडः पराणित्वज्जात्याश्रये कानेकव्यक्तिपरेत्यर्थ इति बोध्यं। इदं चरत्सु रोधेन परेण जातिनिर्देशो
 युक्तः जानेः पौर्वापर्याभावेन ह्रस्वमचडावविभक्त्यर्थे चडः पूरणविनिविशेषणा संगतेः व्यक्तिधारकं पौर्वापर्यमिति ह्रस्वताच्चेति सूत्रे कै
 यटेनोक्तं नुनयुक्तं द्वितीयाध्यायस्ये आर्धधनुक इति सूत्रे जातिनिर्देशाज्जात्या पौर्वापर्यासंभवेन विषयसप्तमीति भाष्या संगत्या तद्विधारकं

पौरुषपर्यायमित्यस्यासंगत्वात्। किंचणवित्यस्याग्लोपविशेषणत्वेनणित्वज्ञानिनिमित्तकाग्लोपोत्तर्येनएकणिनिमित्तकायणिलोपस्यापि
णित्वज्ञानिनिमित्तकत्वेनाग्लोपित्वदुर्वारणित्वज्ञात्याश्रयानेकनिमित्तकोसर्थोचकयदित्यादौदोषःएकणिजंतेनावन्मात्रविमित्तकस्यैवा
वाग्लोपस्यग्रहणमनेकत्वेनैकनिमित्तकस्यैवतस्यग्रहणमित्यर्थस्यशङ्कापूर्वदियानवानःअनेकणिनिमित्तकाग्लोपस्याप्रसिद्धत्वाच्च।अ
तएवसन्तत्त्वैरेवचडीत्यत्रणैर्विच्युपसंख्यानमेवोक्तं।भाष्येऽस्याहुः।एवंचस।अत्रणैवसंश्रद्धोर्निर्विषयसम्प्रमी।एवंचनयोर्विवक्षित
योरंतरंगत्वाद्भादेःपूर्वसंप्रसारणमन्यथांतरंगत्वाद्भायोःछत्तयोपश्वात्संप्रसारणेप्यशङ्कावदित्याद्यसिद्धिस्तदाह।संप्रसारणंनदा
श्रपंचेति।नत्वयंपरिभाषेतिन्नमित्तव्यंतस्याभाष्येप्रत्याख्यानात्।संभुतिउपसर्गादिनिवक्तव्यमिनिवार्तिकान्ननक्तव्यमुदाहरति।
यसीषहृदिनिअत्रान्यासनिमित्तंयत्नभवत्येवेतिभावः।अदिक्तरणादिनि।अन्यथांनित्वाहित्वेउपधात्वाभावात्प्राप्ताभावेकिंतेना
माभवानति।अत्रइत्तव्यंनदेत्येवतीत्यत्रोक्तं।औदित्तिचडःपरेणौपक्षघुनपराभ्यासाभावान्नदीर्घः।अजोदेरित्येवेति।अजोदेरिति ३८५
चकमेभरपासंचमीत्तादिभूतादचःपरेरित्यर्थःतेनैदिदीपिषतीत्यादौदस्यनदिज्वनिषेधःस्यष्टचेदंसंयोगासूत्रेभाष्येतत्रहिनदाइ

त्यतानादेरितिर्वर्तनस्युक्तं।अदिप्रवदिनि।ननुलावस्थायामडितिपदेजादेरचःपरत्वअस्तेनाकिंचवचरितिह्।त्वात्परत्वादपिप्रथमसह्या
परतिवेन्न०नन्नाइत्यस्याधिकारसूत्रत्वेननत्तत्त्वेउपस्थितौतत्रधनो।रितिसत्त्वेनप्रत्यासत्त्याव्याख्यानेनचधनुसंज्ञाकालिकादादेरचःप
रानागइत्यर्थान्नरोषइत्याहुः।दृशानामभिधनेदृग्मानंचित्संमितिकश्चिन्।द्वाविवाणि।हितीयःपर्वगीयादिः।लोडिजोचयइति।अघष्टव
र्गप्रथमोपधःचोपधेत्यः।वाणिलोठिनि।आघोदंसोष्ट्यादिःहितीयष्टुहितीयोपधःअत्रपूर्वषड्भाष्येइत्युक्तपान्यासादिमतस्याप्रामाणिकत्वं
सचिन्तात्वापेक्षडिचडीतिविषयसम्प्रमी।नेनपूर्वसंप्रसारणेहित्वांशाध्यासा।अत्रपाशदेनालुग्विकरणत्वादलाहणिकत्वाच्चपिबनेरेवप्र
हणमितिकैपरः।द्वःसंप्रसारणं।णैवसंश्रद्धोरित्यनुवर्तनिसाचविषयसम्प्रमी।लोपपि।अप्यासेकारसन्निधोगशिष्टत्वाहित्वेछत्तेउपधा
लोपःअर्थयनीति।वृद्धिवाधित्वानित्वात्सुकिगुणःयलोपइति।लोपोव्योरित्यनेन।पानेणौ।पुकरिति।अजिह्वित्यस्येत्यर्थःअत्रलुगा ३९
मागभरवपाजस्तणेइत्यनेनरूपेसिद्धेप्यासंमानंरनिवृत्तयेवचनं।वोविधु।अत्रवातेरेवग्रहणं।नदेन्नोनापिवैतस्यलाहणिकत्वा
त्सानुबंधकत्वाच्च।केशान्वापयतीति।सुगंधीकरोमीत्यर्थः।जीपनेरिति।जीजीडोरित्यर्थः।लोतेश्वेति।अरादिकस्पष्टतात्त्व

यते श्वेतयः

व्याख्यानादिनिबोध्या विधाननं प्रवीकरणं ननु क्तात्वापि स्थानि
वलेन लीत्वा बुक्त्वा दत्ताह। ली ईति प्रलंभनाभिभवेत्यादि। यद्यपि भाष्ये लाय

६०

तेः प्रलंभनशालीनीकरणयोर्नित्यमित्येव पठितं तथा पितृदात्मनेपदविषयोपलक्षणं नेन पूजायामपीति कैयटः द्वयोरैवेत्यपि मन्तानं रनेनै
वोक्तं रदमेव भाष्ये संमतं विशिष्य द्वयोरैवोपदानात् अशिनीति तु प्रकरणेन अशिक्षात्रिणरेव क्रीडजीनामित्यत्र पाठत भाष्ये सावि
तुक्ते श्व। वियः सं। इहापि द्वयोर्ग्रहणं व्याख्यानात् दाह। लिङः लियोरिति। शालीनीकरणमभिभव। प्रयोजकाप्रयंचेदिनि हेतुसंबंधिभयस्य
व्यावर्तकत्वात् संव्यंतेने समासञ्जाश्रीयत इति भावः। हेतुभयस्तुक्ते भयस्मया वित्यनुपपन्नमन आह। सूत्रे इति। भी ईति। स्थानिवत् सूत्रे भा
ष्ये मेतत्। नित्यं स्मौ हेतुभय इति वर्तते भय इति धत्त्वयोपलक्षणं दाह। हेतौ स्मय इति। भाययतीति द्वितीयोपि तात्व्यात् तस्याः कथं न दिवि
विस्माप य इति। आत्मनस्तत्मात्मनेपदं च नेत्यत्र वीजाभाव इति प्रश्नः उभौ तात्व्यकारावेवेति न दोषस्तु नरं। यदेति। आत्मनेपदं भी स्मी
प्रसक्तिक एतदेव न एतत्ता एरणविति भावः। एौ च सं। अत्राद्यतमार्धधानु क इति एणविति च विषयसप्तमीति स्पष्टमाकारे। नत्रादेशस्यापि

स्य ८३

३८६

बुद्धिनिमित्तकत्वे पिगाडो हित्वे कार्येणावच आदेशो नेति न प्रवर्तते सति हितस्मिन्नज्जादेहिनीयस्येति लिच एव हित्वे उत्तरखंडे वणपित्वा
भावात् ज्ञस्यो वणदिशत्वाभावाच्च। प्रजने वीयतेः। नायं शपन्नादिकत्वात् यका निर्देशस्त्वदृष्टार्थः व्येजो ग्रहणार्थं तु न। न स प्रजने वृ
नौ मानाभावात् तस्य शाश्वतेनियुगपचादमुको विधनेन रूपे विशेषाभावाच्च। वचिस्वपीत्यादिसंप्रसारणयोग्य एते तेन्यः काम्यचस्
त्रस्य योः संप्रसारणविधमपके विहितविशेषणपक्षे न हितरपहयोः फलित्याय किं बभावस्य सत्त्वाच्च एतेन एतेना किं प्यात् पदे व्या
व्यो इत्यादिरूपाणि तदभावपक्षे व्यैव्याया इत्यादिरूपाणीति विशेष इत्यपास्तं। विचो सार्वत्रिकत्वाच्च। अतएव भाष्ये विभाषालीयनेरि
सूत्रे वात्र सामान्यग्रहणार्थत्वं नोक्तमित्यलं। एणविति वर्तते प्राप्तविभाषेयं। तेनेह न चित्तस्य दोषः। जृणते स्विनि। न स पित्वाभावेन मि
त्वाभावादिनि भावः। आरवेट इति। अनेन यस्यास्वेटपिरजयति पक्षिणस्त्येवेति सूचयति अन्येनुरजपांचकारविरजाः सप्तगानित्यादि
प्रयोगान् मृगरमणं पथाश्रुतमेव ज्ञान एव भाष्ये मृगरमण इति किमर्थं रजयति वस्त्राणां प्रसुं दाहृतमित्याहुः। रूपादिरिति। तेन मि
ताह स्वः चिनोने स्तु दिचिस्फुरो निरित्यात्वे पुकिन स्यामित्वा न्नद्रुस्वः पक्षे तात्व्यौघयकारौ। इत्थं रादिति रिते परे तु मने बोध्या अ

पुस्फुरदति। आत्तस्य णौ छतत्वेन स्थानिवत्त्वेन स्फुरितस्य द्वित्वमिति भावः साभ्यासस्येत्यनेने विशेषणं व्याख्यानात्तराद् साभ्यासस्यानेने
 रिति। अनेनोत्तरवन्दे एव तत्तदनुत्तमिति सूचयति। एनेन प्राधान्याच्चकारविशेषणत्वेभ्याससहितनस्येत्यर्थमागेनेनोपधयेति व्यासनि
 रृतानुभौ प्रहृणं तत्त्वेव स्थानेण रूपे प्रणणादिति स्यादित्यपास्तं अतएव प्रहृणसूत्रे भाष्ये उक्तं साभ्यासस्य ह्योरिष्टमिति अनिनेरित्यनेन ननु
 सिद्धिः। अभ्यासस्यानर्थकत्वादुत्तरवन्दस्य व्यवहितत्वान् अतएवेदं सूत्रमभ्यासेनेति अभ्यासस्येति वानोक्तं किं नु साभ्यासस्येत्येव मुक्तमि
 तिनदाशयः परे तु साभ्यासानिति संबंधिनकारणो भौणकारो भवत इति निरुचितान् साभ्यासस्यानेनेरित्यनेन सिद्धिः। तस्य नर्थक्या
 त् अनेनेरवयवस्य तत्संबन्धवयवस्य चेत्यर्थेन ननु वादकमेवेदं तथापि भावेन विधायकमेवेदमुभयोरणकारणोः अतएवैकः पूर्वपर
 योरिति सूत्रे भाष्ये उक्तं उभौ प्रहृणसामर्थ्याद्वादेशो भवत इति कैयटश्च साभ्यासस्यानेनेरुभौणकारो भवत इत्याह एवमेव युक्तं ननु भौ
 नकाराविति नरत्स्य पष्ठान्त्येवाधिकारेण भयोरित्यापत्तेः अतएव स्पष्टेति वत्तु उभौ प्रहृणत्वादेशो ह्यपार्थमुक्तं यथा ज्वरेत्याघृष्टवत्सदृश
 दृश्येवोभयोरिति नृत्तौ स्थान्यभावादेव पुनरप्रहृणावादेशो ह्यपत्त्याभोन स्यादित्याहुः। पूर्वत्रासिद्धयमदित्येव त्रुक्तेः पूर्वणत्वेदित्येन सिद्धावपि

कचित्प्रवृत्तिरुत्पन्नार्थमिदमिति बोध्यं। निमित्ते सतीति। नञोपसर्गरेफः। णौगमि। णाविति विषयसप्तमी। अत्र बोधनं राष्ट्रजन्यानेनादिना
 कथनौमाधवः। र्थ्यनिप्रत्ययान्तधनोरित्यर्थः सच एष नः संननश्च विनिगमनाचिरहान् र्थ्यनेतामः सत्त्वेन लिये भावान् अनुमन्त्रित्वा
 भावाच्चेति दिक्। इति वार्थ इति। नञा इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत्। धकारस्येति। रेफस्य नुनञा इत्यनेन वारितमिति भावः। द्वितीयस्येवेति। अत्रादे
 द्वितीयस्येत्यनेन रेफस्य नुनञा इति निषेध इति भावः। इहोपन्यासस्त्वाध्वारव्याने उपयोगादिति बोध्यं। इति एतत्प्रक्रिया। धनोः क। इति कर्मण इ
 ति। कर्मादिकंचार्थधारकं धनो विशेषणं एवं चेष्टिकर्मवाचकादित्यर्थः ननु कर्तृत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात्समानकर्तृकादित्युक्त्या क्रियावा
 चका धनोरेव भविष्यति किं धनग्रहणेनेत्यत आह। धनोरिति। अतएव कोहलिनिकित्वं सार्थकं। कर्मणः किमिति। प्रत्ययवाचे धायानि
 पतं कर्माकोरुतया तदाकांक्षायां प्रत्यासत्त्या प्रत्ययार्थकर्मिकायागेव विधानं भविष्यतीति प्रश्नः प्रत्यासत्तिः सर्वे दुर्हेयत्तुत्तरं। समानकर्तृका
 किमिति। प्रत्यसत्तिमाश्रित्य प्रश्नः प्राग्बदेवोत्तरं। हृदविदलत्तानुरोधि व्याख्यानात् विदेः सवस्य ग्रहणं पित्वाहुः। सनिग्रह। चकार उगनुक
 र्णार्थः अन्यथा बुभूषतीत्यादौ कित्वात्सरत्वादिदेव स्यात् कित्वाभावेन श्रुक् इत्यस्या प्रवृत्तेः एकाजित्वेव निज्जगदिति। ननपरत्वेन पत्तक

त्वयोः छतयोर्भूभावेन स्यादन्तश्चाह। पत्वस्येति। किंश्चासन्निग्रहेति एकचश्चिन्नेषधे प्राप्तेवचनं। जिगृषितीति। इह सन्निवेत्येनमपवा
दत्वादयं बाधते। अत्रैव रति। इदं वृत्तौ स्पष्टं भाष्ये तु न दृश्यते। हलन्ताच्च। हलिति लुप्तपंचम्यंतं मूर्जनराष्टः समीपवाची रक्तेत्यनुवृत्तिं षष्ठा
विपरिणाम्यते न दाह। रक्तामीपादिनि। पिपकने इति। सति कित्वे यजेः संप्रसारस्यादिनि। भावः। जानिपरमिति। हलत्वज्ञात्याक्रांतैकानेक
व्यक्तिपरमित्यर्थः। सामीप्यमवहित एवेति भावः। अत्रैव रति। ध्ये रिति सूत्रभाष्ये ह्यनुवृत्तेरुक्तत्वादाह। मृत्वा दौ सतीति। जिगृषितीति।
गमेशिडिनीदत्तत्रहिसर्वोपिगमिष्टने व्याख्यानादिनि भावः। रत्नो। नत्केत्यनः सेदिनि वर्तने तच्चत्का संपबंधमपीह नुवर्तमानं सनोपिवि
शेषाणां व्याख्यानात् नोपधेतो वेति वर्तनेनेति निवृत्तं। सनि प्राप्तभावेन निषेधस्य वक्तुमशक्यत्वात् न तदाह। सेयैवेति। सामान्यापेक्षेति। एणो
च इति सूत्रभाष्ये यदपमो लिष्टितं करोति न तदापयदिति र्वचनात् इत्यत्र बलीयश्चिन्नेन सामान्यापेक्षयापकत्वमस्य चित्सं अत्र हला
देरिति नुपित्वे त्यादौ नित्सं किंत्वाभावामकिंचराषिषिषतीत्यत्र नित्यत्वाहित्वेऽभ्यासस्य नैरर्थक्यादिष्ठोनापतौरुपासिद्धिस्तस्माध्वं
तरप्राप्त्यादित्वस्यापनित्यत्वाद्योरनित्ययोः परत्वादित्वाच्च इति ततोपि पूर्वपरत्वाद्गुणेनेष्टसिद्धेरिति दिक्। सनीचं। अत्र सन्ध्यानुस्त

नारिर्वादिश्च विनिगमनाविरहात्। आपृद्ध। सनिमीमेत्यतो चश्चिन्ने सनीति चसः सीत्यनः सीति चानुवर्तते। आवादिमिरचो विशेषणानंत्येसा
वकारापीत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन लिलोपो बाधत इति नान्त्यस्य णिच ईत्वं यदि पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके दीर्घग्रहणेन नेत्वग्रहणं तदानंत्यस्येति
वक्तव्यं। अत्रैव रति। अत्र सनिमीमेत्यादिसूत्रचतुष्टये लोपोभ्यासस्येत्पुनरिति नृत्तस्य रत्नफलितमाह। सनिमीत्यादि। यद्वा सनिमीमेत्यादि
विहिते कार्ये च ने सनियोभ्यासस्तस्येत्यर्थः। अत्र लोत्स्येति नोपनिष्ठनेनानर्थक्य इति निषेधान्। लोपस्याविकारत्वादनभ्यासविकार इ
त्यस्याप्रवृत्तिः। यद्वा सनिमीमेत्याधनुवृत्तैव सिद्धेन ग्रहणद्वयाभ्यासत्वेनयोर्निर्ज्ञातस्तस्य लोप इत्यर्थान्नतदनुपस्थितिः। ईत्वंतीति। पूर्वत्रासि
दीयामहित्वं इति चत्वे च नेत्सराष्ट्रस्य हित्वं च स्तेरिदमागमयोर्विकल्पाच्चत्वारिरूपाणि। उदोष्येति। अत्रैव रति। दीर्घरुते इति भावः। पीयवि
षतीति। हिवचने चीति पुशदस्य हित्वेऽज्ञोः प्रपणिनीत्वं उणोनेरिडभावे कने निदीर्घ इष्टपक्षे विभाषाणोरिति वाडित्वं चौरादिकश्चेति। इ
स्वविशिष्टयोरुभयोरपित्वाक्षणात् कत्वादिनि भावः। कित्वाच्च गुण इति। णिचिश्चि शेषः। णिलोपेन गुणस्य बाध इत्यपि बोध्यं। आशंकायामिति
। आशंकाविषयार्थप्रतिपादकाद्यतोः स्वार्थे सनित्यर्थः। इवामुमूर्धनीति। वर्तमानसामीप्येन आशंकाचप्रयोक्तृगता। सनिमीपासः सीस

नः सात्त्विकवर्तने। मीशदेन क्षतदर्शमानानि मिमोक्षोर्ग्रहणेन च हयोर्ग्रहणं हयोरपि सानुबंधकत्वात्। पुत्रोक्तः। कित्वा जुणा प्राप्नोवचनं। इष्ट
सनिवा। सनिग्रहे स्यापवादः। प्रत्यनिपत्तापत्तिनि। पुष्पयोगं जानाति पुष्पेणाप्युपयतीत्येन साधकं पुष्पयोगे जीतिवचने नाप्यक्षत्वं न
प्रत्यासत्तनुवर्तिनापि कान्तत्रहिचजोरिति धिनिपरतः कुत्वं अन्यथा क्षत्तुकिनिमिनापायपरिभाषयैव कुत्वं निवृत्तौ सिद्धायां किं तदनुवर्त्तयेत्
यत्र विस्तरः वस्तुत एते स्तत्परिभाषाभाव एव बोध्यते। पुष्कारपिपतीति। व्यवधानारोः पुयलितिन। स्तोत्रियायोरव। एवकार इष्टतोवधार
णार्थः अन्यथा षण्येवेति नियमः स्यात्तथा च नुष्टावेति न स्यात्। सानुबंधकषणीति किं सुष्टुष इह। उपसर्गात्त्विति। स्तोत्रिएपोरिति नियमेन
मध्यपवादस्यापवादत्वादेशप्रत्यययोरिति षत्वमेव बाध्यत इति भावः सोऽपुष्पतेः सनि सोऽपुष्पित इत्यादौ नुषत्वं भवत्येव। प्रत्यासत्तासनिपो
भ्यासत्तत्प्राधाप्राप्तिस्तस्या एव नियमेन बाधनेयैः अपंतुयडः निमित्तोभ्यासः। प्रतीषिपतीति। अत्राभ्यासांतस्याङ्गनगमातिनदीर्घः सपेच
सत्रपदादित्ववारणायैकाचोद्देशेति सूत्रनाथोक्तरीत्या हित्व निष्पन्नस्य उन्नरभागस्य प्रत्ययाधिकारस्यत्वाभावेनाप्रत्ययतयाचाभ्यासांतस
मुदायस्यांगत्वाभावात् अतिपातिरूपसत्त्वं त्वत्त्वेवेति इत्वं भवत्येव सन्यत इत्यस्य त्वंगावयवाभ्यासस्यान इत्सनिपरत इत्येवार्थस्य बलं धातू

का पसगेदिशनिध्यत्रे शिनमितमत्राघरवंडेणत्वंनत्वभ्यासेरिनमिन्नंदिप्रयोगत्वादभ्यासस्यषण्यपरत्वंहितीयस्यनुनषण्यपरत्वं। सार्विदिनस्विदीतिवक्तुं
 क्रं। रोषिकादिनि। सन्विध्यकेभभाष्येइदं। रोषाधिकारभवप्रत्ययानात्तदधिकारभावःसरूपोऽन। शास्त्रीयइति। शास्त्रायांभवेइत्यर्थःवाक्यमेवेत्येव
 कारेणधएवव्यावर्तनेनदाह। नस्तिनि। अशानुभवत्येवेतिभावः। अणंतादिनि। भावाधर्याणंतादित्यर्थःअत्रसारूप्यंशद्वनएवनेनज्ञातार्थध्यातो
 प्रवायेपिक्षेनेत्याहुःस्यष्टंवेदंरुतौनचाशास्त्राशास्त्रीययोःपठनिपिपठिष्यौश्रैककाक्षिकोपस्थितभावात्कथंनतत्रत्ययानेभ्यस्तनत्रत्यय
 प्राप्तिरितिनिषो धेव्यर्थइतिवाच्यं। नित्यशदपक्षेक्षनुत्वेनप्राप्तिपदिकत्वेचसर्वानुवादेनविधिसंभवात्अनएवत्वप्रत्ययानात्वप्रत्ययसिद्धेःस
 त्वभिधनेनयात्यार्थेसिद्धसर्वकशदार्थानैरेपुनरकक्षस्यभिधनेइएवअन्यथात्वनभिधनान्ना। सरूपःसनेति। सारूप्यंशद्वनोर्धनोवात्तेन
 समानार्थोविरूपःसरूपश्चनभिन्नार्थःसमानाकारोनेत्यर्थःदंदिमतीत्यत्रणष्टीसप्तम्यर्थान्यनररुतेःषष्टीसप्तमीष्टान्यनरार्थेप्रत्ययेवर्ततःशद्वनश्च
 सरूपत्तानावान्नदोषइमनिमनुस्मृत्येआकरेस्पष्टंनत्रहिमत्वर्थीयान्मनुवादेःप्रतिषेधेवक्तव्यःनंचापिब्रुवतासमानरुतौसरूपइतिचक्तव्य
 मित्युक्तंसनित्वर्थसारूप्यमेवविशेषणसामर्थ्यात्। इति सनंनप्रक्रिया। भृगार्थःकात्स्न्यं। तस्मिन्शोसेइतिवाच्यत्वेनुसनंनेइयाइवनस्पविशेष्यत्वं

स्यादिनिभावः। पुनः पुनरिहादि। धनोः क्रियासमभिहारवृत्तिना घोनकं बोध्यते इति। क्रियासमभिहारे देशेति हित्वं नुन। क्रियासमभिहारे लोणम
 धमपुरुषैकवचनस्य इति क्रियासमभिहारे लोडिनि सूत्रे भाष्ये पठितं न स्पष्टं। द्विषयत्वात् किंच यडः। क्रियासमभिहारातिरिक्तो भावेन यडः वत इधो
 नन संभवाच्च न लोडस्तु सप्तपुञ्जयेपि विभनादस्ति न घोनने हित्वा पेक्षा भृशार्थे यडि नतः पौनः पुन्यविवक्षायां नुभवत्वेन नित्यवीप्सयोरिति हित्वं।
 पापच्यते पापच्यते इति भृशं क्रियासंशयस्तु नः पुनः पचतीत्यर्थसौम्येन पुन्ये यडि नुन नित्यविप्सयोरिति हित्वं। क्रियासमभिहारे देशेति न पौनः पुन्ये
 पिलोडं न हित्व विधेनेन पौनः पुन्यस्य केन विधेनेन सौत्र हित्वा प्रवृत्तेः शापनादन्यथा भृशार्थ इत्येव च देतु इति निरूपितं हिरुक्तप्रक्रियायामिति दि
 क। क्रियासमभिहारे धनोरेव वृत्तिसंभवात् पृथगिति। धनोः किमिति। यडः नेतीति। अनभिधनादिनिभावः यडः हि धनोः कर्मण इत्यतो वेत्तुव
 तते। तेन धनुसंबंधे पते यडो भावनवाद्युनी हित्वा यं नुनातीत्यादे लोडः सिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टं। सूचिसूत्रि। सूत्रे एकाज्जह्लादिग्रहणप्रत्याख्या
 नफलमिदं सूत्रे एकदेशानुवादः भृशं तो भनो चने इत्यादावतिव्याप्तेः सूच्यादावव्याप्तेः श्वनत्प्रत्याख्याने यथा स्थितं सूत्रन्यासे तु ते पामुपसंख्यानं क
 र्त्तव्यं स्यादिति स्यातिदि स्पष्टं भाष्ये यथा न्यासे पितुर्णेति न वक्तव्यः नुवशावेन सिद्धिरिति वक्तव्यं तत्र। अकिं तो। भासस्येति। अकिं न इति बहुव्रीहिः

किं प्रताभ्यासस्येत्यर्थः अनंतरस्येति न्यायेन तत्प्रकरणस्य किंचुतानामेव व्यावृत्तिरिति चाश्रयने इत्यादावंतरंगत्वात् किं दीर्घो भवत्वेनेति माधवादयः। भाष्यो
 दाहरणादिति। एतेन यडो। त्वहित्वं प्रतिकार्यत्वेन दीर्घनिमित्तत्वायोग इत्यपास्तं अनेन भाष्योदाहरणेन यं प्रतिकार्यत्वं न प्रतिनिमित्तत्वाभावस्येव न हि का
 र्यत्वेनेन बोधनादिनिभावः नित्यग्रहणं नावाक्यनिवृत्तये विग्रहेण परं। तत्प्रतिपाद्यविशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणनर्थक्यमिति भाष्यात् न स्मृत्कौटिल्यप
 दान्वप्यवधारणार्थं अदित्याह कौटिल्यावेति। इदं च वृत्त्यनुरोधेन धनोरेकाच इति सूत्रे नाप्यंतू विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणनर्थक्यं क्रियासम
 बिहारे च नैते भो यडा भवितव्यमिति चेन्न विशेषासंप्रत्ययादित्यनुक्षिप्यते। विग्रहेण कुटिलं गधनीत्यनेन चक्रम्यते इत्यसंप्रत्ययान्नित्यग्रहणमाः नर्थकं
 कुटिलं पयानं गधनीत्येव संप्रत्ययासमभिहारे चेत्तेन छुपसदेत्येन द्विषयं। तद्विषयस्यैव भाष्ये उदाहरणात्। न स्मृत्स्येभ्यः क्रियासमभिहा
 रे यडः भवत्वेव जनोपि कल्पमाणं यत्तिस्यादिमतमसंगतं अनगवस्थावरं प्रसिद्धं चार्थकं जंगम इति सिद्धं स्थितिशीला हि स्यावरस्तत्प्रतिहो भृशं गेना हि
 जंगमः योगक्षये नित्यग्रहणाभावेन योगयोरित्यस्यैव मेव व्याख्या चिता। चकारस्वारस्याच्च। यवनस्तने नत्र नत्प्रत्याख्याने उन्नत्वा संबंधस्य सिद्धत्वा
 च्चाभावगर्हापामेवेति। इदमपि वृत्तिरीत्येव। यनुगत्सयादिभ्यः कौटिल्यभावगर्हयोर्विशेषविहिनेन यडा क्रियासमभिहारा र्थं यडः स्तक कौटिल्यान्

येन बाधस्ताभ्यामर्थान्वातदर्थस्य बाधश्च नित्यस्याप्यस्य विधेयविषयत्वादचारितार्थविषयत्वाच्च अत्र क्रियासमभिहारादेर्यदयोत्पन्नयानकृते धर्म
नोरित्यर्थेनाविधेयत्वं। क्रियासमभिहाराविवक्षायां चारितार्थवाना एवादेरेने श्वगस्यर्था क्रियासमभिहारे यदुदात्तनोभाष्ये एकाग्रहलादिप्रह
णं च प्रत्याख्यातं। उत्तरस्या। पराशरसामर्थ्ये दिव्यासस्येत्यनुवर्तमानं पंचम्या विपरिणाम्यते तदाह। अभ्यासात्संस्पृष्टेति। अनश्नितपरत्वं स्पष्टार्थं म
स्येत्युक्तौ लाघवाभावात्। ग्रीयडि। गिरते वात्र प्रहणं व्याख्यानात्। संचेरुक्तीयतश्च। न च सत्तस्य स्यामवस्थापोहित्वनिमित्तयडः पूर्वमंतरंगत्वा
त्सुदितनोपडिहित्वात्परत्वाद्ग्रीयडि। चोश्वापवादत्वाद्ग्रीयडि। वेति गुणः स्यादिति वाच्यं सुद्धात्पूर्वश्च नित्यसूत्रभाष्यध्वनिनेन गुणनिषेधेन संक्रियत इति वददोषा
त्तत्र हि भाष्ये सर्वतोत्तरंगतरकं सुद्धितुक्तं कैयटेन च शडुगुणयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्युक्तं एतच्च तनादिरोधे निरूपितं गपानिर्देशस्य फलमाह।
कौतीत्यादि। न्वादेरेव कुडोत्र प्रहणमिति भावः। नीग्वंचु। कंसधनुश्चादिरेवालुम्बिकरणत्वादिनिकेचिन्विधिसामर्थ्यादेव नदभावसिद्धेः किम
किन्त इत्यनेनेति चेन्न। अभ्यासविकारविधौ वैयधिकरणान्वयज्ञापनार्थत्वात्। तेन ध्वनेः सनिहित्वेन रंगत्वात् तानुकेचिधसतीत्यादावभ्यासस्य
त्वोत्पत्तिरिति न चैवमप्यपवादत्वात् त्रीणादि निर्दीर्घवाधेयमिव नदिति वाच्यं अभ्यासविकारे वाधकानवाधनं इत्यर्थस्यापि ज्ञापनात्। तेषां सति सं

भवेपुणपदेव प्रवृत्तिः पौगपघासं भवेनैकमेव नत्रान्यत्र बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यप्रवृत्त्यभावः प्रवृत्तेन तु तस्मिन् क्षते पिप्राप्तियोग्यं बाध्यं भवत्येवमत्र नु
बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यस्य प्रवृत्त्ययोग्यता न तत्र पूर्वबाध्यस्य प्रवृत्तिरनंतरं बाधकस्य प्रवृत्तिरिति अतएव मीमांसते। चीकरदिसादावित्ते छने दीर्घः।
अनुस्वारश्च। नस्य पदान्तवत्त्वात्सक्रेपरसवर्णः। घीभावश्च। अत्र यडीति विषयसप्तमीति पूर्वघीभावेपि ये इति वदित्वं। यडावोपसंख्यानाय
डरीगृत्वतश्च। एवं चरीगृदुपधस्येत्यक्रदुपधप्रहणं न कार्यं। रुप्रिकौचेत्यत्र कृत्वन् इत्यस्यैवानुवृत्ते कृतश्चेत्यपिन कार्यमिति केचिन्तन्ना। क
दुपधप्रहणप्रत्याख्याने मानाभावात् अतएव न न कर्तव्यमिति भाष्ये नोक्तं रुप्रिकौचेत्यत्र क्रदुपधस्येत्यस्यानुवृत्त्यर्थं न स्यादवश्यकत्वात् एवं च
न न श्वेतस्य स्थावरपकत्वमेव अतएव न रुमृत्तादौ यडुकिन रुगादिरीकृनु अनेन वा न किन भवत्येवेति परे। ईद्या। दीर्घोच्चारणमस्य चावित्युत्तरा
यं। शाशपतश्च। यिकुं नीतस्य विषयसप्तमीत्वादनंतरंगत्वेनायडिहित्वं अन्यथा दिग्यादेशेनैव डित्पडापि हित्वा बाधः स्यादिति बोध्यं। इति यडं
न प्रक्रिया। यडोचि। अच्युत्स्य एव व्याख्यानात् चेन बहुलमित्यनुमन्यते अतएव यो योरो रूप इत्यादौ न। फलान्तरमप्याह। चकारानं विनापीति।
बहुलप्रहणानुवृत्त्या बाधभेदेन तदर्थसिद्धिः स च ध्वं इत्येव प्रयोगदर्शनात् हिषम एव बाहुलकादेव कचिच्छोकेपि वेति दीति चेति दीतीति एतत्प्रयो

गद्यमेवलोकेऽतिशुबोरिति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः। अंतरंगत्वादिति। लुक्त्वाच्चेत्यपि बोध्यं। धातुत्वादिनि। चर्करीनमित्यस्यादादौ पाठान्वादित्ये
नभूभादिस्त्वैणेति भावः। डिस्त्वैति नचापमनुबंधनिर्देश इति भ्रमिन्मित्रमपदीयानुबंधनिर्देशस्तत्रात्रैकिकयडः। लुगंनेनस्याप्रवृत्तिरित्यर्थस्य स्थितिनि
र्देशादिसादृश्येणांगीकारात्स्तिपाशपानुबंधेनेति निषेधस्य भाष्येऽर्शनाच्चेति भावः। यत्रदीनि। तस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वेमेव सिद्धान्त इति भावः।
अनुबंधनिर्देशादीति। परेनुतत्रिषेधभावापेनेति केऽतिनिपातनेनात्रैवात्मनेपदं यद्गुणंनेनान्यत्रेति नियमान्न दोषः। तिजेनतिरापनार्थस्य दं
रूपं तस्य नित्यसंनतत्वेन नतो यडः। भावात्तस्मादर्थान्तरवृत्तेरनुदानेत्सु पिठितस्य न्वादेरिदं रूपं। अर्थान्तरेष्वनुदानेत्सु पाठेनानुदानेत्तमस्येवा। अ
नुबंधकरणसामर्थ्यात्सिन्नं तादात्म्येपदमिति गुणतिजादिसूत्रस्य भाष्यस्य समादिरूपाधी विशेषेष्वनुबंधकरणसामर्थ्यादित्यर्थः। केपुचिदनुध्वर्थ
सहितो धातुपाठः। पालिनीय इति भाष्यसंमतमिति निरूपितं क। अर्थान्तरप्रवृत्तेश्चुरादित्वमेवेति मतं त्वयुक्तमेतद्भाष्यविरोधना। एवं च। अनुदानेत्वा
दात्मनेपदे सिद्धेन दुक्तनियमार्थं अतएवानुदानदिः। नरस्यात्मनेपदं सिद्धमित्युक्तमन्यथा डिः। नरस्यात्मनेपदं सिद्धमित्येव वदेत्तत्तत्तरीत्यादित्वप्रब
धुक्तस्य तत्राप्रोत्त्वा एतन्मूलक एवादादौ चर्करीतं चेत्तस्य परस्मैपदिषु पाठः। एनादयोऽपि न चर्करीतं चेत्तस्य विशिष्यादादौ पाठेन तत्र गणो नरप्र

३७३

युक्तस्याप्राप्तेऽस्ति। यडः तादि लुक्पि प्रत्ययलक्षणेन यडः तात्पर्यं। अंसि निपातनादिति। संकोचे मानाभावेन यडः लुगं न भूभानो रध्वं स्वेव तत्रापि
लोपवगुणाभाव इति नियम इति भावः। तत्र सूत्रे एकजग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकारंभे यडः लुकि भाषायां सर्वत्र गुण एव लभ्यत इति न देक फलत्वापन
त्प्रत्याख्यानप्रकारेऽपि विधिनियमस्यैवोचितं। अतएव वार्तिकारंभेऽनुरेस्य सिद्धि वत्भाषायां यडः लुकि गुणापत्तिर्दिष्टत्वेन भाष्ये नोप्राविनेति दक्
। परेनुलोपेवेत्येव नियमः बोधत्वेत्यस्य अंशे पुपाठस्तु यडः लुक् शब्दसत्त्वादेव। भाषाया मस्य यडः लुगं तस्य प्रयोगसत्त्वेन मानं अतएव भाष्ये बोधत्वे
ति नियमार्थं अत्रैव यडः लुगं तस्य गुणे भावो नान्यत्र बोधवती निलेखितुं दाह्यतमित्याहुः। नचेति। नस्य भूत्वाभावादिनि भावः। प्रहणादिनि। परेनुउत्त
रवंडुस्य भूत्वादिना भूषुबोरित्यस्य नदंगेनोत्प्रेत्यर्थात्प्राप्तस्य निषेधस्य नियमः। हिप्रयोगे त्वेपि विशिष्टानुपूर्वीभेदात्प्रवृत्तिग्रहणेन तत्प्रवृत्तिप
पादनासंभवात्तज्जन एव दयनेरिति सूत्रे भाष्यं अस्तेर्भूज्जदेशे यदि स्थाने हिर्वचनं तत्ते हि त्वेसर्वादेशो भूभावः प्राप्नोति अर्थादिप्रयोगो हिर्वचनतदा
परस्य भूभावेऽने पूर्वस्य प्रवृत्तिप्राप्नोति युक्तमित्याहुः। नित्यत्वादिनि। नृसिचेति गुणापेक्षयेत्यर्थः। अत्रास्मा इति। नचदीर्घसिपिधनोरितिरुत्त
मसिद्धत्वेन पस्येऽग्रहणेन लरासूत्रे अजर्ध इति भाष्ये दाहणेन च पूर्वत्रासिद्धिमिति सूत्रे पूर्वग्रहणेन तत्सूत्राग्रहणबोधनात्। बनीवचीनीति।

नचनीग्वंश्चित्तनुबंधनिदेशनयडलुकिनीगुर्नैलेशतिवाचं। यडलुकोरित्तनुवृत्तिसामर्थ्येनादोषान्। अनएवसनीसंस्त्रोदनीध्वंसश्चिचिचस्त्रभाष्येप्रयुक्तं। नलोपस्तन। यडलुकालोपान्तिपाशयेत्स्थानसत्वाच्च। वनीवक्तृशति। नसोडित्वात्रलोपः इकारेच्चारणसामर्थ्यात्रीगदेनंगुणः। सामान्यापेक्षेति। अन्यपैकाचूनिबंधनस्यैवानित्यंतं स्यादितिभावः। आशिषिनुवध्यादिति। इदं दयनेरिति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमपि माधवानुरोधेनोक्तं। रूपितं चैनन्ननादिशेषे। अतोविशेषणमिति। एतदपि आशास्त्रीयस्याप्यतिदेशे इति मते एतेन सामान्यासत्त्वशास्त्रीयत्वेन तसौ नित्यानि रत्त्ववदतिदेशावभ्यत्वमित्यपास्तं। असिद्धत्वेनेति। त्रिपार्दिस्थत्वेनेतिभावः वहिरंगत्वेन गुणोपसिद्ध इति चित्तं उदाहृत्य सुतेपोपूर्यत इत्यत्राभ्यासेस्य गुणो विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये दृश्यते। न भवन्तीति। एतन्माधवानुसारेण। न विधने किं घस्मिन्निति बहुव्रीहिर्भवद्बुद्धीत्याश्रयणाज्जाहेतीत्यादावकिन्न इति दीर्घनिषेधेन। तत्सामर्थ्यादिवच्यपदेशिवंशवेपिन। उत्तनेति। संप्रसारणेनेत्यर्थः। एतनेति। एतदपि माधवानुरोधेन चाग्नीगुणवर्तन इत्यादा। रीगिति। आववंन इति। इदं माधवानुरोधेन वक्तृतो स्यान्भिधनरात्सस्ये सत्रनकारप्रक्षेपेन लोपस्य प्राप्त्या सूत्रमनेः प्राप्ताफलभेदापत्तेः। वाक्यनीति। यडिनिमित्तीह संनरंगमपि श्रुत इतीत्तन। यडलुकोलुकचुमत्वात् उरदत्वं तु भवत्वेनेति निरूपितं न लुपनेति सूत्रे

नच वाक्यनीत्यत्राभ्यासहृस्वत्वे कृत्यतया रीगत्वात् इति रीगुर्नैलेशतिवाचं। अभ्यासककारमादाय कृत्यतो ग्रहणे कृत्यतरतिनपरत्वेप्यर्थे ननग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात्। नित्यत्वेनोदितस्य प्रवृत्त्या तदभावाच्च। स्यानिबलं तु नापूर्वविधित्वान्वाक्यनीचाकीर्त इत्युपक्रम्य किरतिचकरीतांतं पंचनीत्यत्र योनयेत् प्राप्तिशं नमहं मन्ये प्रारब्धत्वेन संप्रदृशति भाष्योक्तेः पवनी। लटः संज्ञानेनात्रास्याप्रयोगः सूचिनः आरत्नीति। ध्रुवोपशतिदीर्घः नच दीर्घणः स्यानिबलं अभ्यासकार्येन दनवयवधत्त्ववयववादेशस्य न प्रतिबाधकं स्थानिबलं नेत्यर्थस्याभ्यासस्यासवर्ण इति असवर्णग्रहणेन हापितनयाः कृतेः दीर्घविधौ न त्रिषेधश्च। अस्मितीति। यणादेशस्य स्थानिबलत्वात्तरत्वादिना ततः पूर्वमेव वा इपदा एकाच इत्तनुवृत्तेरिति। इदं हरदजानुरोधेन वक्तृतो स्या घडलुकसत्त्वापि दीर्घस्य प्राप्तिरेव नास्ति भाष्यक्षतादित्वे। आसविशिष्टस्यैवांगत्वांगकारवत्प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति न्यायेन विशिष्टस्य यडलुत्वात्तानुत्वांगीकारेन तु तस्य ग्रहित्वमिति इत्योग्यप्रत्ययस्य ग्रहे विहितत्वाभावात्तदनुवृत्तिनिष्कलैवेति ननादिशेषे च निरूपितमेवं च माधवस्य भाष्यविरुद्धमपि सम्यगेवेति चित्तमिति दिक्। अत्रोपधयाश्चेति चकारेण बाध्यभेदादोदेशिभेदेनोदृश्यं न योश्च सवर्णदीर्घेऽरित्यादिसिद्धिः उठेकएबरमागमन्यापेन नूभयोनिवृत्तिरित्यनेन ह्यमपि एकः पूर्वस्य

अभाष्ये स्पष्टं । तद्योप । बलि लोपेनासिद्धे लोपविधानमूढो बाधनार्थं । न धातुलो । धातुलोपश्च निबद्धव्रीहिसिद्धिदह । धातुलोपेत्यादि । सार्वधातुलोप
स्याभावादि त्रिभावं स्पष्टं चेदभाष्ये । पुण्येनेति । संनिहितेकारिभाषानिवेधे तु दीधीवेदीयमित्यसंबद्धस्यादिनिव्याख्यानात् पुण्येन धोरितनिषेधश्च
भावः न चेद्वेदादिः शेषस्यांगाधिकारस्य तेनांगाधिप्रत्ययनिमित्तत्वादिभेदेत्यादावनेन निषेधपतिरिति चेन्न अभ्यासस्य भवत्ववयवत्वादिरचनना
चननादिशेषे निरूपितं किंच युवोरनाकावित्यादि सूत्रभाष्योक्तरीत्यात्स्वप्नस्येवास्याप्यनैमित्तिकत्वात् निरूपितं चैतन्न लुमतेनिसूत्रे सूत्रोदाहरणो
धुबः पोपुवश्चादिभित्ति किं नूविता । न दभावे बद्धव्रीहिस्यात्वाभेन लोपनिमित्त इत्यर्थात् आभातु आर्धधातुक इति किंतो नोर्त्तिकि निचैतसूत्रस्य भा
ष्यात्वे पायडः लुगंतानामभाव एवेति लभ्यते न दार्धधातुकग्रहणं स्पष्टं तथा बद्धव्रीहिलाभार्थं विषयासंभवेनेति । भाविज्ञानस्यैव शर्दाय विषयपदार्थ
त्वादित्याहुः प्रत्ययलक्षणं नूनं लुमतेति निषेधः । इति पाडः लुगंतं प्रक्रिया । सुपुञ्जा । आत्मनः किं । राजः पुत्रमिधति । पदविधित्वेन समर्पपरिभाषा
प्रवृत्तये सुपुञ्जि । मदांतं पुत्रमिधतीत्यादेर्वाच्यत्वाद्भाष्येति चेत्काम्यचिपूर्वस्य पदत्वाय च तत् । अस्य श्रुति । अवर्णानि स्यांगस्येत्यर्थः । नावतीति
। नासमानरु रनातादिति त्वेकदेशि मतेन सिद्धांतः अन एवतः कोशेति सूत्रे वाच्यतीति भाष्ये प्रयुक्तं । नः को । ककारोच्चारणं सामसुपामन्य इत्येतच्चा

दृश्यते न्ययान्तरे विध्यर्थस्यान्त्यस्य ह्रस्वनि लोपमात्रां क्वाह। संनिधाने नि। राज्ञीयनी। नलोपः सुपस्वरे नि नियमादीत्वेन लोपो नासिद्धिः। चिंत्समिति।
पुः शष्पिधर्नात्सर्वेषु प्रत्ययान्वितवदनुकरणमित्यनेन धनुत्त्वमस्येवेति भावः। प्रमादिकश्च नि। ह्रस्वि चेत्यत्र धनो रित्यनुवृत्तेरिति भावः। स्वयं चोच्चेति। आप
त्यलोपोनेन कृपने। वाच्यता नि। अत्र संप्रसारणं धनोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषणान्। सर्वप्रातिपदके नि। वार्तिकस्य ह्रस्वात्तिमध्वस्य निदधि
स्य निमधुस्य नीत्वेवमर्थमिति शेषान्तरदधिमधुराष्टविषयमेवेति माधवः। काश्चिद्वा धनुस्वरेण सिद्धे स्य वित्। चिंत्सप्रयोजनं। कस्य संज्ञानुपेक्षा भावा
त्। कर्तुं काडु। धनोः कर्मण इत्यतो वेत्यनुवर्तनो कर्तुरिति क्वाह। औपचम्यं नमपि सलोपविधौ योग्यतया पृथग्। सैतं तेन तदंतविधिरिति बोध्यं नेन दं
सापन इत्यादौ सलोपो नासंनिधौ गतिश्च इति। सांत संबंधिक्योऽस्यार्थः तनकाडिः तदभावेनेति भावस्तदाह। सच बवस्थितश्च इति। इतरेषामिति। भाष्येनाम
नप्रदर्शनेन विकल्पेनात्ययादिनिभावः सपत्नीवेति। एतत्तत्त्वमस्याह इत्यत्र। निरूपितं। पुत्राय नश्च इति। इत्येवावेनां जातिकार्यवैकल्यमिति ज्ञाते रत्नी
तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतेन ज्ञाते श्वेति नियमश्चादिदं रुपंदुर्लभमिति परास्तं। बाग्रहणादिति। अन्यथा विशेषविहितक्रियाक्यदो बाधः स्यादिति भावः। एतान्
नुक्तस्य सर्वप्रातिपदिके न्यस्ये कश्चिन्निभाष्योक्तेरस्यापि प्रातिपदिकादेवोत्पत्तिः सर्वप्रातिपदिकेभ्योऽस्य क्वाडः श्वविधनेन वचनसामर्थ्यत्वात्पराय

सैवानुवाङ्कोवागदशतिमाधवः। भूतपूर्वादयोनिजकारस्यानुबंधत्वेनसांप्रतिकानेकास्त्वस्यात्राभावात्। अतएवभानुभिरेवरूपसिद्धिमाशङ्क्य
वगल्भान्चक्रेइत्यादौकास्त्वस्यादिसाम्यस्यादितिक्लिष्टतइतिभाष्येउक्तंनचावजिगल्भितेइत्यादावाचारक्विवन्तात्सनिययेष्टेनापभ्रानुधि
त्यस्यप्रवृत्त्यर्थमिदंवार्तिकमावश्यकमितिवाच्यमूनामशष्टस्यसुबंतपरतयातत्प्रत्यनिकणवास्यप्रवृत्तेःआचारक्विवन्तेभ्यःसनएवानुसनेश्वरि
तिसंभवादिति। नचाचारेथेसर्वेत्त्यनेनाजंतात्किपिअवगल्भन्तीत्यादिवारणायानुबंधंसंजनार्थवचनमावश्यकमितिवाच्यं सर्वप्रानिपदिकेभ्यइत्य
नेनकिपिनयाप्रयोगेऽष्टातिरित्यभिमानःवस्तुतइदंसर्वहरदतानुरोधेनेतिधनयन्नाह। पूर्ववार्तिकंतुअनुबंधसंगार्थमिति। आचारेजंतात्किपिअ
वगल्भन्तीतिप्रयोगवारणायसर्वेतिक्विवनुवादेनानुदानासंगणोषोभनइत्यर्थः अत्रचानिस्तोकारःपररूपेणप्रक्षिप्येनानासिकासत्यनइत्य
नेकास्त्वप्रयुक्तस्यामःसिद्धिरितिभावःहरदतानुसारेणाह। प्रत्यप्रवृत्तपयनीयेतिवस्तुतस्तदयनयेनमानमितिनिवेदिनंप्राक्एवंचसंपातत्वादवा
त्रामुसिद्धिर्वाक्किंचतदपतयनवादिनाएकज्भोनभिधनाक्विवनुसन्तिरेववाच्या। अन्यथासूत्रवार्तिकयोःफलभेदापनेःयत्रभिन्नफलार्थमि
वान्नरस्यप्रवृत्तिस्तत्रफलाभेदे। पिप्रत्यारब्धानमस्तुतचात्रतथातथासत्येनेकाज्प्रवृत्तचुलुपाधार्थमितिनिवेदेकाचावृत्तार्थमित्यपिबदेत्किंचैव

सतिनकादेरित्यादौअनर्थकःप्रतिषेधेनिष्ठायामनिष्टःकुत्त्वचनादिनिवृत्तप्रत्ययादित्यनर्थकम्अनेकाचआमविधनादिनिबदेत्इतिदिक्। तत्र
हरदनोक्तमंगीकृत्यमाधवेनोक्तंप्रक्रियाक्रममाह अतोऽगुणेऽतआदेरित्यादिअनोलोपमनआदेरितिदीर्घचबाधित्वांतरंगत्वान्पूर्वरूपवाणादि
गमितिनुनानित्यत्वादितिमाधवाभिप्रायः। दीर्घइति० परत्वादन्तोलोपंवाधित्वापूर्वतत्वेनाभ्यासत्वादित्यभिप्रायः। मात्वातिनि। आतोतापःआतो
भानोरितिभ्यासयोःफलैकापावनेभ्यआचारक्विवेवत्यपरे। डीसाद्वचार्थदिनि। इकाररूपडांतानिस्पोरसंभवइतिभावः कैमरादयइति शदंचगे
राष्टादाचारक्विपिअगवीदिसुपक्रम्येकोगुणेनिसूत्रेकैयरेनोक्तमूअत्रारुचिवीजंतुनवैसंभारमंसमस्तीतिइकोगुणेतिवदव्रजेनिसूत्रस्यभा
ष्यप्रामाण्यादोतःश्वनिभ्रादेचइत्यादिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यादेननेभ्यआचारक्वियोभावइति। सुगसुविभयकवार्तिकोक्तमाधवरीत्यास्यापिवाति
कस्यास्वनिगर्दप्रतीत्येवमर्थमितिवाक्यशेषानन्नात्रविषयनेवात्येनिकश्चिन्इदमनीनिद्वयनेभ्यआचारक्विपनास्तीतिइत्वनघापइतिसूत्रे
भाष्येस्पष्टमित्यपरे। पथीननीति। इदमाधवानुसारेणक्विवंगीकारेपिपथेननीतिनुयुक्तंइहनिनियमेनदीर्घाप्राप्तेःनचनियमस्यसजातीया
पेक्षत्वात्सुवानेननेपेवनिवमफलनिषेधमवृत्तिरितिवाच्यं। वृद्धःस्त्रीवृद्धीसाधसिध्यापनेरित्यपरे। हरदनइत्यत्रारुचिंदर्शयति। माधवइति। अ

नाकरमेवेति। अत्रपदं कथं न दुक्तं। भृशदिशो भृशदिराद्येति गणः सुमनसादयो बह्व्रीहयः अभूतनश्रवग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं न ददा-
 नेत्यादि वार्तिकान्यथासिद्धिमाह अत्रेति। चोचाचयेत् एव भृशग्रहणं चरितार्थं भृश इति भृशलोका इत्यर्थः केयटेन पापाघातप्रानिपदिकमिति।
 ननु धातुस्तथासनिभाष्योक्तवद्वयमाणा अपकापपतिरिति भावः उपसर्गसमानाकारमिति। अन्यथा त्रससंशयस्य क्रियायोगाभावेनानुपस-
 र्गत्वात्तत्रापकानुपपत्तिरिति भावः उपसर्गस्यापि प्रयोगभेदेनोपसर्गसमानाकारत्वं बोध्यं चिकीर्षित इति। प्रथमकरणेन समासाभावक-
 यनेपितृदिषु ये च्यडादिप्रत्ययविधायके लक्षणे सुवन्तादित्यंशेयस्मादिहिनस्तदादीत्यां प्रवृत्त्यानदोषः यद्धिहितस्यनेनाधिकव्यादृति-
 रिव ननु न्यूनव्यादृतिरिति न तत्त्वं। अथ कक्रियत इति। तेनान्न समासाभावः कल्प्यते अतएव सुमनाप्येसादौ पुनः क्त्वातेन समासेत्यप्यसिद्धि-
 नदुक्ते भृशादिष्विति सूत्रेण संप्रामयनेरेव सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गातिदि। श्रूयत इति। उतरपदात्पार्थक्येनेतिरोपः आदेशेनेति ए-
 कादेशरूपेणेत्यर्थः अतएव साशब्दस्य चिचदिनिमाधवोदाहृतं संग्रह्यते अवगल्येति। स्वोत्तरभागेन धातुसंज्ञानिमित्तप्रत्ययप्रज्ञानिभू-
 तैकदेशधनुनासमायावादेकस्य तद्व्याप्तदुषष्टितविशिष्टार्थेनापि चान्तेन सदसमर्थनयाकुगतिती सूत्रेण समासेत्कोत्स्यवादेशः प्रज्ञ

३७६

सैकदेशशरकमेव च तत्सु सर्वत्र सामर्थ्यमिति दिक् च शब्देनेति। एवं च विनिगमनाविस्देण बाध्यसामान्यचिंतया सर्वबाधकत्वं तस्येति भावः अ-
 न्यथा पुरस्तादपवादस्यापेनोमादौरेत्यस्यैव बाधः स्यात्तद्वत्सीत्यस्येति बोध्यं। अत्राचरेति। अतएव भाष्ये लोहितमित्रानालोहिनादिगणोप-
 षमानानां भृशादिषां नित्यात्मनेपदमेव प्रयोगकमुक्तं न त्वभूतनश्रवविषयता लभोपीति भावः। असंभवादिनि अनुकरणादाज्जविध-
 नेनानुकरणत्वं भंगापत्त्या तत्र तदसंभव इति भावः तस्य आदिशब्दस्य। भृशादिष्विति। नित्यात्मनेपदस्यैव नेत्यदृष्टेति भावः। नस्यापीति।
 ककस्यापीत्यर्थः। योगं विनापीति। न दर्शयत्तामात्रेणेत्यर्थः एवं च न दर्शयत्तामात्रादिविचयेन न तत्तदर्थे व्यापिनि भावः न ज्ञाप्येति। उक्तभाष्य-
 स्यात्। क्रमणमुक्ताहः कक्षयन इत्युक्तागमनार्थप्रतीतावपिकष्टविषयकोत्साहसाहप्रतीनेस्तदाह। उत्साहेत्यर्थ इति। पापं कर्तु-
 मिति। अंतरंगत्वात्कर्तुमित्यस्यैवान्भावः विग्रहे कर्तुमित्यस्याध्याहारेण क्रियार्थोपपदस्येति च नुधीरुतिसंगेति तडु। इति विषय इति।
 न च तत्रैव न त्वेकक्षयक्रम इति विग्रहोः नुचिंतोः स्वपदविग्रहस्यैवोचित्यादिनिवाच्यं। अस्मत्सत्राद्यभिप्रायेण प्रवृत्तेः अतएव भाष्ये कष्ट-
 यक्रमतीति विग्रहप्रदर्शयत्तादिषु सनदर्शितं। पापं चिकीर्षनीति। उत्पादनायाः सत्रार्थत्वादितीयां भाष्ये नुक्रमतीपरत्वे पदप्रयुक्तं क्रमणं

नित्यासंगतमिति तत्रैवोक्तमूकैयदेभ्यासेकारपाषेलेखप्रमादानपूर्ववासि। इमिस्तत्रस्थवृत्तिप्रयोपिचित्यएव। नत्रहिउठमास्यतज्जौठदि
 ॥ सुक्ताज्जौठदिति तु उठिशस्येतुक्तं प्रकृत्येकाजिनिनेनातिदिष्टल्लोपोन। पत्येति लोपश्चनश्चनितस्यादृष्टत्वेन तदनतिदेशान्। नैकाजि
 निनिसिद्धप्रकृत्येतुत्पानस्यापि बाधश्च। वृद्धिपुकाविनि। प्रापयतीति भाष्यप्रयोगादचोन्नितीति सूत्रस्थेन त्रिगुत्यनउपधयाइत्येवोच्येन कि
 मर्थोयोगविभागः सारव्यर्थइति भाष्यनुप्रयोजनोपलक्षणमिति भावः। अंतरंगत्वादिनि। बाणपरिभाषाया अनित्यत्वादप्रवृत्तिरिति भावः अनि
 त्यत्वात्प्रयणेदृष्टनरमानाभावात्वाश्रयेपीयायेत्यादौ नत्यवृत्ते श्वाघमेव न्याय्यपिति परे। अन्यथा सिद्धीति। एवं हि नत्रभाष्यमिष्टमेयः सुप्रकृत
 निभावे किमुदाहरणं प्रेष्टइति प्रादीनामसिद्धत्वात् न भविष्यति इदं तर्हि श्रेष्ठः अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति विन्मतोर्लुगर्थनर्हिस्त्रिवितमः
 स्वजिष्टइति नाप्राप्तेरिलोपे लुक् आरभेन लुकादिलोपबाधत्तु न हिषयेन दनावादिनि असिद्धवत्त्वप्रत्याख्यानानुपरत्वात् प्रादिषु टिलोपं वा
 धित्वा छतेषु सन्नगतिन्यायेन टिलोपाप्राप्तेर्बोधात् अतएव प्रेष्टइत्यत्रोच्चारणसामर्थ्यादिनिनोक्तं। किंच विन्मतोर्लुगिव प्रादयः प्रादयश्चना
 प्राप्तेरिलोपे आरभ्यमाणस्तद्वधका इति तर्हिषयेन टिलोपइत्येत्यमेव सर्वसाधारणमतएव कनिष्टइत्यादौ टेरिति न नस्तद्धितइत्यपि न। अ

३९८

नउच्चारणसामर्थ्यात्। सवदिशत्वं केत्यादेशो नापि सिद्धः। प्रेष्टउपेष्टयोराधे समाधने एकेदेशिनः। परेत्तु किमुदाहरणमिति प्रश्ने परोक्तोदाहरणाना
 मन्यथा सिद्धं प्रदर्शयोदाहरणंतरानुक्तेरस्योदाहरणभावएव औपदेशिकोदाहरणभावे अनिदेशिकफलार्थभावे सूच्यारभस्यादर्शनाच्च प्रत्याख्या
 ने एव भाष्यतात्पर्यमित्याहुः। टेरित्यस्यैवेति। एवकारेण नस्तद्धितइत्यस्य व्यावृत्तिः तेन सह पेननाप्राप्त्याभावात् न तस्यानंतरत्वाच्च। भत्वादिति।
 इष्टवदित्यतिदेशेन भत्वात् श्वयुवेति संप्रसारणं नान्तरवादीनामित्यर्थोपि टिलोपस्याभीयासिद्धत्वाच्च दोषः परेनुबहुश्वनशब्दानुस्त्रियां डापि
 नानन्तरत्वाभावेन संप्रसारणाभावे बहुश्चेत्येव भाष्यमिति डापुसूत्रे भाष्ये उक्तं न तस्यामाण्यात् संप्रसारणे नित्यत्वेनाभीयासिद्धत्वात् प्रवृत्तेरावश्यक
 त्वेन कथं संप्रसारणं। न च नकारग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिके प्रत्याख्यानार्थभाष्येऽनइत्यपकर्षः छनस्तत्पक्षे संप्रसारणं दुर्वारं लोपस्य स्याति
 वज्ञावेनाननयानं न त्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात् श्वनशब्दत्वेन सर्वसर्वपदादेशे इति न्यायेनेति वाच्यं वार्तिके कदाचनया खोपो न इत्यस्य
 श्रूयमाणानं न एव प्रवृत्तेस्तत्साहचर्येण चार्थाधिकारेण बहुश्चेत्येवति भाष्यविरोधेन तस्यैव सिद्धिर्नापि श्रूयमाणानं न एव प्रवृत्तेरिति भावः। किंच
 षष्ठर्वेति सूत्रे भाष्ये प्रकृत्येति भावस्याखोपो न इत्येतत्तद्वधकतायाऽप्युक्तत्वेन नैकाजिनिप्रकृत्येति भावविशेषकत्वाया प्रवृत्तेर्बोध

नेनचनस्तद्विस्तृत्यस्यापिप्रानिकभानिन्याप्यशक्तिरिलोपेः ॥ २॥ विदुर्जनः यनुप्रक्षलैकाजिनिस्त्रेभाष्येयस्येसादौप्रक्षानिभावस्तु
 क्तंनत्रादिशष्टः प्रकारेलोपनेनचसादृश्यमिन्नित्तहिरोधः एवंचवृक्षैश्वानयतीतिप्रोक्तः ॥ ३॥ ननुसंप्रसारणेपूर्ववत्त्वबाधितो
 वारणादांगमितिन्यायेनदिलोपेदंरूपं दुर्लभमितिवाच्यं शुशुवतुरित्यादौसंप्रसारणेऽनेनेभन्यायेनेनेकाचशक्तिपणिरुत्तासिध्याह
 वरूपविषयेनित्यत्वेननन्यायाप्रवृत्तेरितिभावः ॥ आहुरिति ॥ अत्रारुचिवीजंनुब्रूयैवधृष्टादिष्टनिमित्तोर्लुकिटोरित्यस्याप्रवृत्तौनस्तद्विस्तृत्य
 इत्यस्यप्रवृत्तेदृष्टत्वेनेष्टनितस्यादृष्टत्वादित्यसंगतं किंचब्रूमीष्टइत्यादावित्यस्यसंगतम् ॥ किंचमथादिकेवत्वादगुत्तावचनत्वेनेष्टमेवदुर्ल
 भः मत्वंतादिष्टनिमित्तोर्लुकिनेनयोरित्यस्यप्रवृत्तिमात्रवाधनेनलुगुतरंनदप्रवृत्त्यापरत्वादित्यस्यासंगतिः किंचनस्तद्विस्तृत्यस्याप्रवृत्तौनस्त
 टोरित्यपेक्षयापरत्वमित्यस्यप्रवृत्तौकाजिनिस्त्रेभाष्येध्वनितनयापित्तयित्तदयुक्तमिति ॥ नेत्येकइति ॥ दिलोपेनासोलोपेवत्त्वदुर्लभंराजकी
 यमित्यादावनूत्त्ववत् ॥ एवंचसंप्रसारणप्राप्तेरेवाभावेनांगवृत्तपरिभाषापन्यासोदयेतिअत्रारुचिवीजंनस्मरिभाषायाअभावाच्चनिचइदमे
 वाग्निममतद्वयेरुचिवीजंरूपंनुविद्यतीतिस्वेवसत्यभिधाने ॥ प्रतीचयतीति ॥ अचइत्यल्लोपेचावितिदीर्घः ॥ इकारसवर्णइति ॥ नसमास

३९९

शक्तितुनं ॥ एथककरणेनसमासनिवृत्तेरुक्तत्वात् ॥ सम्यचिचदिनि ॥ सम्यादेशस्यस्थानिवत्त्वेनोपसर्गत्वात् ॥ एथककरणेनसमा
 सस्यनिवृत्तेरुत्तरपदपरत्वाभावेप्यनंगत्वात् ॥ अतसम्यादेशोननिवर्तते ॥ समीचयतीत्यादौचकारस्यांचनित्वनुस्थानिवत्त्वनवोध्यं ॥ अं
 चेरिति ॥ निरसोनुपसर्गत्वेनएथककरणाभावेनानेकास्त्राप्रक्षानिभावाप्राप्तेरितिभावः ॥ वहिरंगत्वेनासिद्धत्वादिति ॥ वहिर्भूतणिनिमित्त
 कत्वादितिभावः ॥ निरसस्तिर्पलोपइत्यत्रानंतरत्वेनचइतिलोपस्यैवप्रतियोगित्वेनग्रहणादिलोपेपितिहिःस्थानिवत्त्वेनतिरेक्यत्वेना
 व्ययानांभमात्रशक्तिसूत्रेभाष्येस्यपाठेनपरयादृष्ट्यावाधत् ॥ अतएवयस्येनिलोपेन अनेनसर्वदिलोपवारणेपिमाधवोक्तममुच्ययुक्ति
 माह ॥ असिद्धवदिति ॥ अंगवृत्तेति ॥ रुद्धिस्तुभवत्येवतस्याअभिसत्तादितिभावः ॥ अंगवृत्तपरिभाषायाः फलाभावइतीदंचित्यनिरूपितं
 नधुष्मदस्मत्प्रकरणेदेवडांचमिति ॥ विष्वकदेवयोरित्यद्व्यादेशः ॥ स्वपतीति ॥ अव्ययानामितिदिलोपोनिदेशेनभत्वात् ॥ संप्रसारणपूर्वकत्वादि
 ति ॥ एणावित्यांगेणानिदेशेनविनोलुकः सत्त्वादांगवृत्तपरिभाषयानरुद्धिरितिकैपटः ॥ अतएवटोरितिसूत्रेवदपनीत्यत्ररुद्धिर्नअतानाष्ये ॥
 परेनुतेऽप्यप्रयोगान्प्रापयतीतिभाष्यप्रयोगाच्चलत्वात् ॥ विशेषविषयकेस्मिन्वाक्येभावानिदेशोपित्तेनेष्टसिद्धत्वाहरणमात्रमि

२४

ना

निभाष्योक्ताननुक्तमसंज्ञानिदेशवत्। कचिदस्याप्यनिदेशोवाधकाभावान् एतेन संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वेन भाष्यसंमतमंगकार्येऽ
 त्पिनलक्ष्यसाधिकाकातत्रनत्रतज्ज्ञापकमुक्ताकिंप्रयोजनं विवेर्गुणप्रतिषेधः प्रयोजनमित्येवोक्तं नत्वेवंविधलक्ष्यं नत्वेनोक्तं
 नत्वेनोक्तं प्रकाशं नत्वेनोक्तं सिद्धेर्भाष्याभितत्वात् इत्याहुः। श्रीमतीमिति। लित्विपुंवत्वेमनोर्लुक्। अशिश्रयदिनि। एणावचआदेशोने
 निश्रीशष्टित्वेउत्तरवदुद्व्यायोऽतयोर्नत्रघटितानित्यत्वेननामोपीतिनिषेधभावोद्वेहस्त्वमितिभावः एतच्चमाधवानुरोधमसं
 धेनसत्यमिप्राधानेशिश्रायदिनिउचितमुत्पत्ते। यवयतीति। स्थूलदूरेनियणादित्वापगुणौ। अंगवृत्तपरिभाषयानंतत्वाभावेनवासंप्रसा
 रणं। न्यापयतिनेदपत्तिसाधकतीतिमाधवानुरोधेनपांचमिकयोर्विन्मनोर्लुक्कनोरैवभाष्यक्षताश्चवेनांगीकारादिपुक्तं। कन
 यतीति। अत्रोपक्षवृद्धिर्नस्त्रयतीतिवत्। उपसर्गस्येति। नत्त्वृक्करणेनविशिष्टस्यप्रातिपदिकात्वाभावान्नानिदेशप्रवृत्तिरिति
 भावः। इतिनामभानुप्रक्रिया। एभ्योभानुभ्यइति। धनोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तन्वादिपाठेनपांभानुत्वमितिभावः कडादिः। राहति
 गणशनिगणरत्नमहोदधौतेनरैरितिधवत्यतीत्यादिसुप्रभानुवृत्तौस्पष्टं। इतिकंडादयः। प्रथमैकाचइति। अजादेहितीत्यस्यस्य

सुप्रभानुवृत्तौमेतत्। तृतीयस्येति। एकाचइत्यर्थः एकाचइत्यनुवृत्तेकडादेरित्यस्यनदधटितयगंतस्येत्यर्थः भाष्येकंडपिपिपतीतिपिराष्टद्वितक
 रणान्नामघटितधनुधित्यर्थः। नामराष्ट्रेनसुवृत्तंनेषुविद्यमानानांत्रयाणामेकाचांयथेष्टमित्यर्थः अतएवपुत्रीपिपतीत्याधुदाहृतंभाष्ये। अतो
 पिएपेताच्चडिनास्यप्रवृत्तिं। त्रयाणामिति। एकाचोद्वेजादेकंधारेरित्यत्रपूर्वत्रयाणामेवोपास्थितेः पूर्वत्रवाध्यवाधिकाभावस्यनिर्णयान्नयाणानपुग
 पदित्वंनत्रादेदेहितीपत्तीययोः पयपिणान्नेपांनुत्रयाणांपर्यायेणद्वित्वमितिबोध्यं एषांवचनानांनन्नाइतिस्त्रेपाठेननद्वेवाधिकारत्वादेवि
 शेषेणप्रवृत्तेर्यथाभिधानंप्रवृत्तिरित्याहुः। नदराणामिति। तेषामध्येजादिभूताचयैः परस्यैवेत्यर्थः। दीशष्टयिराष्टयोरितिचद्विर्वचनेचीत्यधोपनि
 धोषेयशष्टस्यद्वित्वप्राप्त्यायिराष्ट्रेनेत्यसंगतमनरभार्यावध्यंजनानीतिन्यायेनेकारसहितस्यद्वित्वप्राप्त्याकार्यानुभावेननहिकारीतिनिषेधेनद्विर्वचने
 चीत्यस्याप्रवृत्तेः। नचपिसगष्टेनोनमभानुवृत्तवयवः नामभानुघटकवर्णसंबद्धैकात्वामित्यस्येनादोषान् अतएवपुत्रीपिपिपतीतिभाष्ये। उदाहृतं। पि
 राष्टद्वित्वेपिसनवयवेकारस्यद्वित्वानुभावेनद्वित्वनिमित्तत्वायोगोस्त्वेवेत्यनास्थयापूलेपिराष्ट्रेत्येवोक्तं। चंदिपिपतीति। इदंमाधवानुरोधेन
 दिहनादचः परस्येतिभाष्यसंमतेर्येनुचित्यमिदं। विवारपिपतीति। माधवेनवृत्तंगीकारान्नमनेइदं। इतिप्रत्ययमात्वा। कनरिका। कर्महक्रिया।

कर्मव्यतिहारेवर्तमानाधनोरित्यर्थेन धनोः क्रियायां हतेरंतरंगत्वेन तस्या एव प्रदृशति प्रवृत्तसूत्रे संख्यासंज्ञासूत्रे च कैयटे स्पष्टं कर्मव्यतीहारे वि
षये इत्यर्थसंभवेऽपि न कत्रिणमकर्मग्रहणमुक्त्वा र्थस्योचितत्वात् । नेन देवदत्तस्वामिकं धर्मं स्वद्वयं दत्त्वा लवनेन स्वीकारेतीत्याद्यर्थकं देवदत्तस्य
धर्मव्यतिधुनानीत्यादौ न । यद्यपि साध्यस्वभावक्रियाणां परिवर्तनरूपो व्यतीहारेण संभवति प्रणिदानं व्यतिहार इत्येकोऽर्थ इति धुसंज्ञासूत्रकै
यटान् उदीचोपाडो व्यतिहार इति सूत्रोदाहरणस्य याचित्वावस्थाणि परिवर्तयतीत्यर्थ इति कैयटश्च स्ववस्तुदानपूर्वकं परवस्त्वंगीकारो हि प
रिवर्तनं अतएव कर्मव्यतिहारे देवाच्चेति वार्तिके कर्मव्यतिहारः क्रियावनिमय इति व्याख्यातमभियुक्तैः । एतेनान्यक्रियायां अन्वेतकरणं व्यति
हार इत्यपास्तं अतएवाप्ययौ क्रिमनः करोति इतरक्रियामितर इति कर्मव्यतिहारं जयमंगलाकारः प्रादर्शयत् । तथापि तत्तत्साध्यत्वेन ज्ञातक्रि
याणां साध्यसौधेन भावव्यत्यासः परस्परकरणं च सः । यथा संप्रहरंते राजान इति कैयटः । तत्र वर्तमानाधनोः कर्तरीत्यर्थे विनिगमनाविरहान्तरं नी
र्तयान्ने प्रत्ययौचित्येन हि वचनबहुवचनांतामेवास्पोदाहरणानि । नत्वेकवचनांतानि अतएव भाष्ये क्वाप्येकवचनांतानि नोदाहृतानि
एवं च व्यतिधुनन इत्यस्यान्यव्यत्यासेन धुनंतीत्यर्थः एतेन देवदत्तेन सह चैत्रो व्यतीधुनीकैत इत्येकवचनांतप्रयोगसंभवः अतएव दाणा

श्वेति सूत्रेकयंचनुष्यर्थेनृतीयास्मान् । एवं न हि अशिष्टव्यवहारेनृतीयाचविधीयते आत्मनेपदं चेति सिद्धांतिनो के इतरञ्चाह । यद्येवंपाथोने
नसहयुक्तेनृतीयास्या व्यतिहारेनडोविधिर्दास्यासंप्रयधने इति भाष्ये उक्तं दास्ये विश्राणयतया सहोपभुंक्ते इत्यर्थ इति कैयटेन चोक्तमिति परा
स्तं तस्य भाष्यस्य पूर्वपक्ष्युक्तित्वेनार्थासाधकत्वात् । न तथा हि तस्यै विश्राणयतामुपभुंक्ते इत्यर्थे कर्मव्यतिहारेऽपि शिष्टत्वप्रतीतेः तयानसहोप
भुंक्ते इत्येतन्मात्रेण व्यतिहाराप्रतीतेः श्वसूत्रस्यावश्यकत्वात् किंचोपपदविभक्तेरिति न्यायेन विश्राणत निरूपितचनुष्या एव युक्तत्वं किंच
धनोर्व्यतिहारेनृतावपि उक्तीत्याकर्तृह्यस्यपि निडोक्तत्वात् नेन व्यायेन प्रथमोचितानसहयोगनृतीया अतएव क्रियायोगे पुत्रेण सह गत
इत्यादौ कर्तारि नृतीयायां सिद्धायामक्रियायोगार्थेनेन सह निस्सूत्रमिति न सूत्रे उक्तं भाष्ये भाष्यरुतात्तनि फलपुत्तान्नतदृष्ट्या निनिवेशः स
तः एतेन भट्टिकाव्ये विश्वामित्राश्रमे मारीचं प्रनिकिमर्षं व्रतवध्मदिकरोपी निरामेणष्टममायं धर्म इति तेनोत्तरितधर्मोऽस्ति सत्यं वराह
सायमन्यो व्यतिस्तेषु ममापि धर्मः ब्रह्महिपस्ते प्रणिहन्मिपेन राजन्यवं धुर्धुतकमुक्तेषु निरामवाकोनवधर्मेण देवब्राह्मणद्वेषरूपेण ममा
न्यो धर्मस्तथो रूपो व्यत्यासेन भवति येन धर्मेण युक्तो दयेन धर्मेण युक्तान्त्वत्सवं धिनो ब्रह्महिषः प्रणिहन्मीत्यर्थकं अथारिचत्वधर्मक्रियं

मपि भवति मर्त्यैः क्रौर्यं च त्वयि। वर्तमानसामीप्ये लट् रामबाणपातेन समुद्रसमीपे पतितो मारी च स्तपश्चरिष्यतीत्येतात्पर्यं केचन स्तुद
 निप्रयोगोपि पश्यतः यतो धनो रामात्मने पदं पसासत्यानदर्थं क्रियायां नक्तत्रोच्यतासे एवात्मने पदोचित्याच्च। तासस्त्यारिनि सूत्रदत्तुदाह
 नं व्यतिसेदति नु धांदसं नत्र दिवस्येन दिवचनादिस्थाने एकवचनं। रिचेति सूत्रे व्यतिरेक इति वत्तु श्रयोरेत्यस्य धांदसत्वात्तु धांदसमेव
 दहतीति सूत्रे व्यतिरेक इत्यपि तथैव लोके एकवचनं नमसा ध्वेवेति दिक्। नेर्विशः नेरिति षष्ठीनेरर्थद्वारा संबंधिनस्तत्तद्योत्थार्यस्तेन न्यवि
 शतेत्यादौ न दोषः। परित्यजेभ्य इत्यादावपि षष्ठ्यर्थे पंचमी स्पष्टं चेदंशदेः शित इत्यत्र भाष्ये अन एव न्यादीनां मुपसर्गाणामेव ग्रहणमिति दिक्।
 आहोरो। अकर्त्रभिप्रायेणात्मनेपदार्थमिदं। आस्य विहरणे ददातेरेव प्रप्रसिद्धत्वेन संयोगवद्दिप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वेन तस्यैव ग्र
 हणमित्याह। ददाने शिनि। आस्य ग्रहणमिति। विहरणशब्दस्य क्रीडापादविहरणाद्यर्थत्वाद्यर्थत्वाभावबोधपूर्वकं विकासार्थत्वेनास्य ग्र
 हकत इति भावः प्रतीकपाददानि निस्त्रमाददातीति चित्समेव यत्त्वत्स्मरणे आकारोऽङ्गिनेत्यात्मनेपदनेति तत्र स्मृतस्यार्थस्य स्मृतिविष
 यनाद्यो न कस्यैव भाष्यवलेनाङ्गित्वाभात्स्मरणपूर्वकग्रहणे धनो वृत्तौ तात्पर्यग्राहकत्वेन क्रियायोगसत्त्वेन ङित्वस्यैव लाभाच्चङ्कारस्तु

अस्यैवार्थस्यानुवादकः। एतन्त्येति। भाष्ये एतन्त्येवोदाहरणादिनिभावः इत्यर्थश्चेति गणसूत्रेण णिचहंतेर्गत्पर्यत्वस्यापि सत्त्वात्। मात्सरिष्टा
 इति। सहस्वकंचित्कालमित्यर्थः शिचेरिति। अत्र जिज्ञासापामित्युक्तेर्ज्ञानपदाध्याहारे आत्मनेपदं तात्पर्यग्राहकं वैषर्षिके ज्ञाधारे सप्तमीत्याह।
 धनुर्विषय इति। प्रकाश इति। धर्म इत्यर्थः ताच्छीत्यं नियतनत्वभावतां। विषया इति। समभिधायकपदानां रणम्या इत्यर्थः। आलेखनं खननं। अप
 स्किरत इति। अत्र लक्ष्मणोः खननपूर्वके धृत्यादिविच्छेपेतिः अपकिरति कुसुममिति। इहालेखनाभावात्सुडभावः प्रियमाणो वृषभः पादैर्भु
 वमपकिरतीत्यत्र दृष्टावभावादप्रवृत्तिः अन एव भाष्ये ससुट्कान्येवोदाहरणादिदर्शयते। गजोपकिरताति। स्वभावाव्यापनमात्रः। आनुने इति
 शृंगाल उत्कंठापूर्वकं शङ्करोतीत्यर्थ इति कैपटः। शय इति। परेनु उपलंभनेनात्मनेपदं भाष्ये उपलंभन इत्येव पाठदर्शनात्। उपलंभनं प्रकाशनं
 धनोः शपथकरणकप्रकाशने वृत्तौ नटः तात्पर्यग्राहकः शपथश्च लोकप्रसिद्ध एव अन एवोदाहरणे देवदत्तायेत्यत्र चतुर्थेव भाष्ये प्रयुक्तासाध
 शयामि यदि किंचिदपि स्मरामि। तादौ शपथमात्रं विवक्षितं ननु प्रकाशनं मूले उपलंभ इति पाठ आक्रोशादिद्वारा व्यानं च हत्सुनुरोपेने
 निवदंति। इहाकापपरिस्पंदरूपो व्यापारः शनमुनिष्टनीत्यस्योत्पन्न इत्यर्थः। उपायः। मंत्रकरणके र्थे वर्तमानादित्यर्थः संगतिकरणमुपक्षेपः

मित्रकरणमनुपश्लिष्टस्यापि मैत्रीसंबंधः। लिप्तायामिति। लिप्सोपज्ञे सैनकेथेवर्तमानादित्यर्थः। उद्दिष्टां। उद्दिष्टां किं निष्टपनिचलनीत्यर्थः। त्यवन्तविनैवेति। वाक्येवाकोकदेशप्रयोगन्यायेन अत्रनुशब्दाध्याहार इति भावः। अस्यापुनस्तत्त्वमन्यमानाद्। नेतुमित्यादीति नदृष्टिकेन वाक्यस्यैकदेशोपमित्यर्थः। समीपमेवेति। वेति। विषयमविलोचनस्य समीपमेत्यस्ववत्त्व आज्ञेयस्य न्वय इति भावः। वेतेरेवेति॥ व्याख्यानादिति भावः। अतीतिरूपोरिति। व्याख्यानादिति भावः। सूत्रेकश्च निप्रहणं तौदादिककथेः संपूर्वात्परस्मैपदव्यवृत्तये समृद्धिप्यनश्र्वायर्थे च। समानेति। उश्वेति कित्वाङ्गुणाप्राप्तावाटश्चेति बाधित्वा सिज् लोपे वृद्धिः। सिज् लोप एकादेश इति सिद्धकांडेपाठात् वृद्धिप्रति सिज् लोपेना सिद्धः। यनुद्वादां गदित्यत्रांगपदसत्त्वेन वर्णपरिभाषया वृद्धेः पूर्वजिसलोप इति। नत्र। नस्यावर्णागबोरेकस्थानिकत्वात् एते स्तज्जापकस्य सजातीयपेक्षत्वेनाधिकारस्यैवांगस्य तत्र प्रहणाच्च। इत्वादिति सूत्रेण पदप्रयोजनं न नैवोक्तं। अथैवेति तु सिज् लोपस्य सिद्धत्वाच्च न रत्वाहारणादांगस्य वलवत्त्वाच्च सार्वधानुकेति गुणो वृद्धौ सिध्यतीति भावः। परेनुलावस्थायामडिति पक्षे सर्वतो वृद्धेरत एतत्त्वेन तत्सिद्धे सिज् लोपो दुर्लभस्तदेकवाक्यतया पक्षान्तरपितदलोप एवोचितः। किंच सिज् लोप एकादेश इति सिद्धत्वमपि प्र

त्यासत्या सिज् लोपे निमित्तकैकादेशं प्रत्येवोचिनेन ननु प्रस्तुतविषयमपि न चैकादेशोपदसामर्थ्यं। सवर्णदीर्घपदापक्षया लघुत्वादित्याहुः। मासमस्तेति। सतिरिशास्तीति सूत्रेषु पादिसूत्रेण योगविभागसामर्थ्यात् परस्मैपदे धितस्यासंबंधादिति भावः। अतएव समारंभमभाष्यसंकल्यास्त्वपुपागते इति भदिः संग्रहनेन नौचस्यष्टमेन तत् परेनुशास इति सूत्रे आशास्ते इत्यादावित्ववारणार्थं स्माध्यासेरदि। हिनस्तस्य प्रहणमिति भाष्यमुपादाय सतिरिशास्तीत्यत्र परस्मैपदाधिकारात्नाशास्तेरदि। युक्तं कैवरेन किंचास्य निवर्त्तनीत्यनेन सतीत्यादेर्योगविभागस्य फलं निरूपयितुं यशकामन एव भाष्ये प्रस्तुतं। एवार्त्तिके धनुर्द्वयसाधारण्येन मासमृतेत्याद्येवोदाहृतं एवंच भट्टिप्रयोगवत्सादित्वित्यमित्याहुः। अकर्मकादित्येवेति। समीगमीत्यत्रोसंप्रत्यातत्वादिति भावः। नत्र समीगमादिषु विधादीनामुपसंख्यानमिति भाष्ये आदिशब्दबहुवचनान्यासमः। सुणुव इत्यत्राप्येवामुपसंख्यानेन सकर्मकस्याप्यात्मनेपदेष्टेरकर्मकादित्येवैत्यसंगतमिति वाच्यं तेनैव सिद्धेनोपसंख्या नस्यैवैयर्थापत्तेः। न हि कर्मकादित्यस्ति येनाकर्मकार्थमिदं स्यात्। भाष्ये बहुवचनं नुप्रयोगभेदाभिप्रायेणोत्पादुः वदतीति। प्रापणार्थस्य वदतेरयंतिरेत्यदनेवृत्तिरिति भावः। जीवतीत्यत्र जीवनकर्मधत्त्वर्थेन भूतं अकर्मकत्वं च ष्यगुपास्यते न धात्वविहितकर्मसंज्ञकान

त्वपर्यक्तं स एवेदं मुपजात्मनश्चिन्तयेत्। वर्षतीति। इदं चिन्तयं। अत्र प्रसिद्धादित्युपस्थितस्य। शिष्यीमित्यादाविवान्वयसंभवेन
 तश्च कानुपादानमात्रं त्वेनावताकर्मत्वं न्याप्यं। कदाचिन्नेषोऽलं वर्षतीति प्रयोगात्। अतएव तपरसूत्रे युक्तोयं निर्देशमिति प्रतीकमु
 पादापन्यासेनासंबद्धस्यार्थापराधस्यनुप्रयोगः प्रसिद्धत्वाच्च नः कदाचिनु प्रसिद्धार्थापि प्रयोगाभावो न हि भवती जीवति प्राणानि नी
 तिकैयटेनोक्तं एवरीत्याऽकर्मकत्वस्य भाष्ये नुपलभाच्चेति। कर्मणो विवक्षानामकर्मविशेषान्वयविवक्षा सा च क्वचित् सार्वदिकी यथा रा
 त्रेतेतत्र निर्वाधभावेलादीनां साधुत्वं क्वचिनु कार्यप्रवृत्तिवैलायां नदविवक्षापदार्थः अतएव मानुः स्मर्यत इत्यत्राविवक्षितकर्मनयाच्चा
 वे लज्जो धीगर्थे तत्र भाष्ये। श्वानुतद्विवक्षायया दृष्टपूर्वी कटसित्वादित्ये विषये किंच कर्मणो धातुत्वं प्रतिसंबधसामान्येनान्व
 याविवक्षाननुकर्मत्वेनेत्ययमप्यविवक्षाय+ द्विनात्रय इत्यत्रापि हितातुरुषादित्यर्थस्यो न संश्रुणुते न मानुः नीतिप्रतीतेमर्तिः स्मर्य
 त इति वदेवाविवक्षा एतेनेदं प्रसिद्धागतार्थमित्यपास्तमित्यन्ये। निवृत्तिमिति। सोपसर्गस्य तूच्योः सकर्मत्वेनाकर्मकादित्येन संबध
 स्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। स्पर्शविषयेत्यर्थः आहूयनेः शब्द एव वृत्तेरिति भावः। वेदः। शब्दः। कर्मकारकं पश्यतः।

कृत्तुविश्वदात्मनेपदमित्यर्थः प्रयोगोपाधय इति। यथा शास्त्रेन यत इत्यत्र नयनेः प्रापणमर्थः। शिष्यादिसंमाननं नुनत्फलं तयामानस
 बोधविषयः। एवंमाणवकमुपनयने इत्यत्र विधिनावेदाध्ययनफलकमुपनयनसंस्कारेणात्मसमीपप्रापणं नयनेत्यर्थः एवं हि सोधा
 पक आचार्यो भवतीति आचार्यकरेण मानसबोधविषयः कर्मकरानुपपन्नने इत्यत्रात्मसमीपप्रापणं नयनेत्यर्थः तच्च भृतिदानकरण
 कमेवेति न मानसबोधविषय इति भावः। कर्तृस्थे कर्मणी नि। कर्तृस्थं कर्मकारके सतीत्यर्थः। शरीरशब्देनेति। शरीरतादात्म्यापत्त
 स्पेव कर्तृत्वेन शरीरस्य तत्त्वत्वासंभवः अवयवानां तु संबंधविशेषेण तत्त्वत्वसंभव इति भावः कर्तृस्थेति किं। राज्ञः क्रोधं विनयति अ
 येनु विध्यर्थमिदं अकर्तृत्वेपि क्रियाफलेन यन्ति पौरुषमिति नुप्रमाद इत्याहुः। उपपराभ्यां। अस्य नियमत्वं वृत्तिसर्गेत्यनुवृत्त्या बोध्यं
 विधित्वेन अनेनैव सिद्धे प्रोपाभ्यामिति सूत्रे उपग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः प्रात्पारंभे इत्येव सिद्धेः। वेदविधातूनामनेकार्थत्वं बोधयितुं सूत्रे
 पादविहारेण श्रुतं। अनुपसर्गात्। इदं सूत्रं लिटि आशीर्लिङि च न अस्य विकरेण्यो नियमो बलीयानित्यर्थज्ञापकतापराधानुदात्तङि न श
 निसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्। नित्यमेवेति। पूर्वाविप्रतिषेधेनेति भावः। संप्रतिभ्यां। उत्कंठापूर्वकं स्मरणमाधानं। योगो विभज्यत इति।

अत्ररत्यादिकमेवमानं। भासमान इति। शिष्यैः स्तूयमानोपि भासेततथाचोपर्युपरिशाल्यार्थप्रतिभाभासात्सुष्टक्रिर्विदतिनेजोभोगे
 नुनशक्रुपाहदितुमितिभावः। ज्ञानेति। शास्त्रेवदतइतिबोधेतरशास्त्रविषयकेज्ञानवत्त्वमनसावुध्यतइतिभावः। यत्तज्ज्ञादः हेतवेवदत
 इत्यस्यैहिषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः। विवदंतइति। वैमत्यहेतुकंनानाविधंभाषनइत्यर्थः। वदेव्यक्तवागर्थत्वेनव्यक्तवाचामित्यु
 पादानसामाख्याधैषांप्रसिद्धतरं व्यक्तवात्कतेएवेहगृह्यतेनेनवरतनुसंप्रवदंतिकुक्कुराइत्यादौनरनिविराममनिधृतीतरुणीप्र
 नितक्रिरामौचित्यघोतिकोक्तिरियंतराह। मनुष्यादीनामिति। समुच्चैत्यादिकिंक्रमेणसंप्रवदंति। विनायाविप्र। युगपत्परस्परविरो
 धेनकथनंविप्रत्तापः। भाष्यमिति। एवंचतुदारेवगृहणमितिभावः। समस्त। तृतीयेत्यादिकिंतुभौलोकौसंचरसीमंचांमुंचदेवलेनि
 साणश्च। इदमशिष्टव्यवहारेष्यते। दानपूर्वकेभोगेनराणदौधनुः। सूत्रइयमिति। देशरिति सूत्रभाष्यानुसर्वत्रैवपृथीव्यवहितप्र
 रतिश्वेतिचभने। स्वकरणंस्वीकारइति। चिह्नभावाविवक्षणात्स्वत्वोत्पादनेइत्यर्थान्स्वीकारइत्यव्युत्पन्नंप्रानिपदिकमितिबो
 ध्यं। पूर्वसूत्रस्यैवेति। एवंचतस्यसकर्मकविषयत्वेनसकर्मस्यैवनिषेधेकर्मकेतुपरत्वान्पूर्ववत्सनइत्यात्मनेपदमितिभावः। पत्ताड-

भ्यां। प्रत्यासत्याश्रुतत्वर्थविशेषकावेदप्रत्याडौगृह्येतेनौचउपसर्गाविवेत्याशयेनाह। कर्मप्रवचनीयात्तादिति। नेहिसंबंधपरिधेरका
 नक्रियाविशेषकाइतिस्पष्टमेव। पूर्ववत्सनः प्रत्यासत्यासनः पूर्वइत्यर्थखानः प्रक्षतिगतमेवनिमित्तंसनाव्यवक्षनेयद्व्यात्मनेपदविश्व
 नाश्रिहिषयेसनंनदपिप्राप्नोतीत्यतआह। वाक्यभेदेनेति। स्वराधनेति। स्वराधुपसर्गास्वरांतोपसर्गाच्चेत्यर्थः। एतरेणौ। इहवाक्यत्रयंए
 रिति। अणौपक्तमणौचेदितिचसकर्तेतिचनत्रस्यादित्यंतेनाध्व्याख्यातं। द्वितीयंवाचयेः। एणविनि। कमत्रिक्रिया। पनदोर्निसंसे
 वंधानयच्छेदनतच्छ्रष्टाहेपात्सैवचेदित्यर्थलाभः। नचात्रसनैवप्रतिपाद्यतांकिमेवकारणोतिवाच्यंअभ्यारोपिनप्रेषणाद्वितीयक
 त्यायामधिकप्रवेशेपिनत्सनायाअरुत्यावाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। तृतीयंवाचयेः। आणौयत्कर्मेत्यादि। अत्रपूर्ववाक्यमनुवर्तनिकर्मशब्दश्च
 कारकपरोव्याख्यानादितिभावः। सकर्तेतिसर्वनाम्नोपययिणोदेश्यविधेयान्तरलिङ्गनेतिभावः। नचासतिप्रतिबधकेउदेरपताव
 धेदकावधेदेनविधेयाचयस्यव्युत्पत्तिसिद्धनायाएयतावस्यास्यकर्मकारकत्वावधेदेनणौकर्तृत्वलाभस्तेनदेवदत्तोपाचनेयज्ञ
 दत्तयज्ञदत्तोपाचनेदेवदत्तोपाचयनियज्ञेदत्तयज्ञदत्तोपाचयतीत्यादौनात्मनेपदं। यच्छेदनतच्छ्रष्टाहेपिसइतिस्यष्टार्थ

। ननु लौकेदिति व्यर्थं ज्ञेयं यत्कर्मसकृत् तत्र कुत्रेत्याकांक्षायां प्रत्यासत्या यत्रात्मनेपदं तत्रैव स्वर्गलाभादिति चेन्न । यत्र ध्वस्तस्य स्वर्ग
 र्थत्वात् अत्र फलकल्पनानुभाष्यानुक्तत्वादयुक्तेति प्रामाणिकाः । अस्मावकर्मकादिनि । यत्र क्वाप्यप्येतावस्थायामकर्मकादित्यर्थेन
 प्राप्तिरिति भावः । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । अत्र च मानं दर्शयन्ते राजेति भाष्योदाहरणं । प्रेरणेति । सौकर्यविवक्षयेति भावः । अत्र कर्मस्य क्रि
 यत्वाभावेन कर्मकर्तृपिशवादि । ननु इति । फलवाचकान्तत्वाधिकरणे व्यापारे इत्यर्थः । पुनरर्थस्येति । एतत्स्य तद्दिने र्थे लक्षणा
 गंगादिपदस्य त्वात् लक्षणाया अपि टाप् स्थिति वत्त्वस्थिति रिति भावः । प्रथमं नृतीयो यै रिति । सर्वनाम्नो रिति मात्र शनि पुंवत् । एवं नृ
 तीयकत्वायामित्यत्रापि । यावन्तीषु सोपानस्थायी यास्वर्थविभागभूमिषु पदं विन्यस्येयं प्रायोगिकी भूमिः प्राप्यते नाभूमयः कस्यास्तु
 व्यन्ते वस्था इति च । तथा हि । आरोहं नृहस्तिनं हस्तिपकाश्चैकैकत्वा । ततो णि चि व्यापारांतरप्रतीतिः स्यादतो मध्ये नृणां कस्यास्तु व्यन्ते
 स्ती स्वयमेवेति अत्र न्यभवनमात्रमर्थः । ततो णि चि आरोहं नृतीत्यनेन समानार्थान्तरप्रतीतिः । ततो णि चि व्यापारांतरप्रतीतिः । स्यादतो मध्ये नृणां कस्यास्तु व्यन्ते
 पयादिका च । ततो व्यापारत्वागे आरोहयते हस्ती स्वयमेवेत्युदाहरणभूता । ननु कं न्यभावनान्यभवनं हौशु हे प्रतीयते । न्यभाव

नान्यभवनं एतेपि प्रतिपद्यते । अवस्थामुपंचमीत्याहुर् एते तौ कर्मकर्तारि । निरुति प्रेषणात्तौ ध्वं प्ररुते र्थे णि दुव्य इति अत्र पंचमीत्वं यथा
 कथंचिदुपपाद्यं न्यभवनमधे देशि स्थित्यनुकूलो व्यापारः । ननु कूलव्यापारश्च न्यभवनानत्राद्यकत्वायां त्यागभवेन स्वरूपयोग्यता नि
 श्वयेन न्यभवनायां कर्तुं प्रवृत्तिरिति प्रतीतिः । अन्यथा शिलायामेकरोत्सादनायेवाप्रवृत्त्यापत्तिः । द्वितीयायां नुप्रयोज्यस्य स्वव्यापारेणैव
 प्रवृत्तिरिति सौकर्यप्रतीतिः । नृतीयायान्यभवेन स्वतएव प्रवृत्तं दृष्टान नृहो मार्यकर्तृप्रवृत्तिरिति सौकर्यप्रतीतिः । उदाहरणानुहो मार्यमपि
 न स्वव्यापारविन्नप्रयोजकव्यापारापेक्षेति सौकर्यानिशयप्रतीतिरिति बोध्यं । अत्र हौशु हे प्रतीयते इत्यनेनार्थी प्रतीतिर्ननु नृहो च तनयोरिति
 सूचयति नयादिनृध्वं देवावधिन्न संयोगानुकूलव्यापारो रूढ्यर्थः । गत्यर्थ इति पठितुं परमि तत्र भाष्यात् । नदावधिन्न संयोगाश्रयत्वेनैव गजस्य
 कर्मत्वं ज्ञातव्यं कर्तृस्य क्रियः संयोगस्य कर्तृपिशत्वात् नुपरिगमनस्य न्यभवनं विना संभवानस्यापि मानसो बोध इति बोध्यं । यदेति
 । अत्रापि पक्षे क्रिया साम्यं निरूप्य प्रवृत्तिरिति । तस्य अथेतन्मूलत्वात् आधिक्यमात्रव्यवधेदेत्वेन न्यहीयप्रय
 मामादायापि नृहो ध्वं ज्ञेयमपि पक्षे नृहो रिणा केषांचिदेव दत्तादेव व्यापारो यः सकर्मकः । स विना देवदत्तादेः कदादिषु विवक्ष्यते । स पदा

प्रयोजककर्तारमन्तरेणापिकर्मणीविवक्ष्यतेतदेतस्यअर्थःस्वीकृतप्रेषणंकर्मस्वस्यकर्तुःप्रयोजकंप्रेषणंतरसंबंधेणतेलेनाभिधी
यतइति।प्रेषणास्वीकारेसौकर्यातिशयप्रतीतिःप्रयोजनंप्रेषणंतरसंबंधेकर्तविषयेप्रेषणंतरसंबंधेनस्वविषयप्रेषणासर्वत्रस्वस्मि
न्वस्तीतिदर्शितंअत्रपक्षेस्वयंदूतीस्यष्टनिदर्शनंआधपक्षेआदौयादूतीसापेक्षानतस्तदनपेक्षासापिनिदर्शनं।द्वितीयकक्ष्यायांनतडि
ति।नचेतत्समानार्थानिरभावितेएयर्थस्यापिवक्तुंशक्यत्वेनतामादायक्रियासाम्यमात्रापि।नचसाण्यंतस्यनमूलभूता।तत्तकक्षास्थ
एयंतधनुप्रकृतित्वंहिरण्यंतमूलत्वमितिवाच्यंएवंहिनिवृत्तप्रेषणचतुर्थकक्ष्यायांकर्मणःकर्तृत्वमाधकक्ष्यामादायोपपाद्यमानमनु
पन्नस्याननुयकक्ष्यायांतत्प्रकृतिकण्यंतत्वाभावात्।द्वितीयकक्ष्यास्थप्रकृतिकण्यंतत्वास्यैवतत्रसत्त्वान्नचयदर्थकाधदर्थकमूल
कार्दप्रयोगात्कक्ष्यांतरेयस्यत्यागेवृद्धिवासांमूलभूताअस्ति।आधकक्ष्यायेकदेशस्योदाहरणभूतकक्ष्यायांसागःद्वितीयकक्ष्यामूलक
तृतीयकक्ष्यायेकदेशस्यापीनस्यांत्यागाच्चिनस्याअपिपुलत्वंनैवंप्रकृतेइतिवाच्यं।कक्ष्यायोर्मूलमूलिनावस्यसूत्रभाष्यास्यएषनारूप
त्वान्नजनभावितेयर्थकक्ष्यास्थधनोनिवृत्तप्रषणतास्तत्वाणिचिदतैतत्समानार्थेणतत्प्रयोगेणतस्याअपिनमूलत्वात्तेश्च

तदर्थकमूलकात्तत्रदृष्टेःसत्त्वादितिचेन्नगमकंविनांतर्भावितेयर्थनायाअभावात्अणविनिर्किं।निवृत्तप्रेषणपक्षीयतृतीयकक्ष्या
स्यकर्मणोहेतुत्वारोपेणद्वितीयहेतुमणोदरयतिभवोभक्तैरित्यत्रैवमाभूदितिकर्मणिप्रयोजकव्यापारश्चज्ञानविषयीभवनमे
वेतिदिक्।मध्ययाययनस्वच्छंमोत्यलंदयित्वांतिकेआत्मानंसुरताभोगविश्रंभोत्सादानंमुद्गरितिभदिश्लोकेआत्मनंसुरताभोगवि
श्रंभोत्सादनंदशीयित्वेनिशेषःसमधुपिवनिमध्यपाययनेत्यथदिनैर्नैवात्मनेपदं।धनितंचेत्तज्जयमंगलायांकरेणुरोहपपनेनि
षादिनिमित्तत्रेवात्रापिणिचश्चेत्येवआत्मनेपदमित्यमे।स्मरयतीति।मित्वाइत्स्वःअपरेनुकर्तारिकर्मव्यतिहारइतिस्त्रेक्रियाग्रहणं
कर्तव्यमितिस्त्रकारशिच्छाकुर्वतोवार्तिककृतनःकर्मपदस्यक्रियापरत्वंनाभिप्रेतमित्यएयंतस्ययत्कर्मपदाण्यतेतदेवकर्मभवतिन
दात्मनेपदमित्युपक्रमवार्तिकस्यकर्मशब्दस्यक्रियापरत्वेनव्याख्यानंनयुक्तमित्युभयत्रापिकर्मशब्दःकारकपरएवतद्व्याख्यानंभा
ष्येपिकर्मशब्दप्रयोगएवकृतोनक्रियाशब्दप्रयोगःनापिकर्मवद्भावश्चात्रसकर्मकाणंप्रतिषेधेवार्तिककृतनोक्तः।तत्रद्वितीयवाक्ये
नाणौयत्कर्मणोचेत्तदेवकर्मनिकर्मान्ननिवृत्तिःप्रतिपाद्यतेनत्वणौकर्मणोणौकर्मत्वं।उत्तरवाक्येनतस्यकर्तृत्वप्रतिपादनान्नएक

सैवैकस्यांक्रियाया मुभयरूपत्वा संभवात् न च दर्शयते भूतानराजेति भाष्योदाहरणविरोधे भूतरूपस्य कर्मणः सत्त्वादिनिवाच्येण
 प्राप्नोदाहरणप्राप्तादणौ ये कर्तृकर्मणी न द्वे च कर्मबुदासेनात्पर्यात् कर्तृरि कर्मस्य नः कर्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिणामस्य
 यच्च यश्च पदितेक शेषेण यमर्थो लब्धः कर्मांतरनिवर्तकवाक्यफलं नु आरोहंति हस्तिनंदं हस्तिपकाः आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोह
 यपि मनुष्यानि निभाष्योक्तं। तत्र हि स्थलमधिकं कर्मनस्य मूलभूता एषं तावस्या मनुष्या हस्तिनमारोहंती सेवसौ कर्मा निशयप्रतिपादनाय
 प्रेरणाद्विचिन्तयति पादाना यैव फलांशवृद्ध्यादिकर्मत्वं। अत्रोर्ध्वदेशतत्त्ववस्तु एतदुभयसंयोगानु कूलो व्यापारो धत्वर्थः स्थलशब्देन
 जष्टृस्थं काष्ठादिमं मुपवेशनस्थानमुच्यते। गजोर्ध्वदिशसंयोगानु कूलव्यापारेण तत्र न्या भवनरूपेण तत्त्ववस्तु संयोगोपि ज्ञातसौ क
 र्या निशयोत्र बोध्यः। आरोहंति हस्तिनंदं हस्तिपका इत्येवात्वारोहयमाण इत्यस्यैव मूलभूता आरोहयमाण इत्यंतां सूत्रोदाहरणप्रदर्शनं दृष्टं
 तार्थं यथात्रानेनात्माने पदं तपात्रां स्यादिति तदाशयः किंचास्योदाहरणमनुष्याः स्थलमारोहंतीति मूलकज्ञानापि ज्ञानस्य स्थलमारोहयती
 तिस्यलंकर्तृ आरोहयमाणो हस्तीति शनजंतप्रयोगेण मनुष्यकर्मकारोहणे स्वरसतो हस्तिन एव कर्त्तृत्वं प्रतीतेरा नृशानजाघंता र्थानां

स्वभावतः क्रियांतरसाकांक्षत्वात् क्रियांतरस्य चानुपस्थिते एवं च तद्वत्त्वात् मूलकज्ञानिरूपणः एौ कर्मणो एौ कर्तृत्वाभावादप्राप्तेः प्रसुप्त
 हरणसंगतिस्तरा हस्तीत्येनस्य भुद्धदृष्टं तार्थत्वेन नु निडं न मेवोच्चारणयेत्। किंच कर्मपदस्य क्रियापरत्वे समानक्रियात्वं प्रदर्शनाय हिंती
 या कक्षापुदाहर्तुमुचिना कर्मणः कर्तृत्वबोधना प्रथमकक्षावनिर्दिष्टं नु कारकपत्वमेवाभिप्रेतं लक्ष्यते एवं प्रथमप्रघटकेना कर्मका
 णामेवैतदुदाहरणत्वं मन्यमानेन सकर्मकाणां प्रतिषेधस्य सूत्रेणानुक्तत्वेन सूत्ररीत्यानेष्वपि कर्मवशावप्रवृत्तिं मन्यमानेन वाचा
 यदर्शयेन कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमित्युक्ते अनाध्याने इति प्रतिषेधस्य समर्पणायैदमित्याशंका ध्याना र्थकानां कर्तृत्वभावकत्वात् तत्र कर्मव
 जावस्यैवाप्राप्ते निषेधेन फलमित्यंतं न मध्यमप्रघटकेन सूत्रवैयर्थ्यं आचार्यदर्शयेन रांकिने पथानवाध्यानविषये कर्तृत्वभावकत्वादप्रा
 प्ते निषधवैयर्थ्यं तत्रा कर्मवशावप्रापियोग्ये विषये आत्मनेपदार्थं सूत्रमित्याशयेनाचापै एते देवज्ञायती भवत्येवं ज्ञातीयकानामात्मनेपद
 मिति विध्यर्थमिदमिति नृजीया प्रघटके सिद्धं निजतत्र एवं ज्ञातीयकानामित्यस्य कर्तृत्वभावकज्ञातीयानामित्यर्थः च ज्ञातीया
 कानामकेत्वं च कर्मवशावाप्राप्तियोग्यत्वेन एवं च कर्तृत्वभावक्रियावत्सकर्मका एतस्योदाहरणतीति ध्वनयत्येव साहचर्यं

एवमपि केचिदिति नैनं शब्दे स्पष्टं। उपाचरत्रोपेतस्यैवानुवृत्तये योगविभागः बुधयुध। अत्राकर्मकाणां पदान्ताभावित्वेन सोपसर्गत्वेन
 वासकर्मकत्वं तदर्थमविवक्षितं। तर्ककार्यं च हरेण चित्तवकर्तृकाणां तु सकर्मकापी प्रतिभक्तिर्जनस्य योजनपक्षेऽस्यादिप्राप्तादिकं यद्वन्नक्तजनः प्र
 तिजनयत्वात्मनस्तत्प्राप्तामीरवरोजनयनेति एतन्नाएषाधुप्रयोज्यकर्तुः शेषत्वविवक्षायां भक्तजनस्येति द्यौः। निगणारचक्षत्रनिराणारक्षे
 ननपादमीति सूत्रे पाग्रहणत्वात् नमपि गृह्यते। श्मां किमात्रमयमेव चक्षुषीति श्रीहर्षपक्षेऽप्येवमाभिस्यस्येन नमुत्तवं चंद्रिकाभिस्येनाच्चा
 मयनेः सादरज्ञानत्वात्। एतन्ना निगणार्थत्वाभावाच्चानेन परस्मैपदमव एव चक्षुषोः कर्मत्वं शानार्थत्वादिति बोध्यं। यदि नुतुशिनवर्तकस्त
 नद्यापारएवपानं सर्वेन्द्रियाणां च स्वस्वविषयविषयकेषु नृपेऽस्य स्थितरेयो यनिधदिस्पष्टत्वादत्र न लक्षणा किंतु मुख्यमवनिगणार्थं तदा
 चित्तं एवायं प्रायोग इति बोध्यं। प्राप्तस्यैवायमिति। अत्र स्थेति न्यायादिति भावः। अणवः। चित्तवदित्यादिकं श्रुत्यंति व्रीहयस्तान्नाशयते अ
 कर्मकात्किंकरंकारयते। इतरे इति। दमिरकर्मकोपि एतन्नामा एतान् अत्र एव दमिः सकर्मक इति दिवादि स्थानेनाविरोधः परे तु अकर्म
 कत्वेऽस्य सूत्रस्यैवात्र त्वेपि सकर्मकत्वे मानं चित्तमित्याहुः। वासपत इति लुग्विकरणापरिभाषया दारः सकर्मकतया च न्यादेरवग्रहणं

वसे। परस्मैपदस्यादेवेति। अत्र स्थेति न्यायेन योगद्वारापि परस्मैपदस्यैवानिषेधादिति भावः। पाययानीति। शाश्वसेति युक्तं। इति पदव्यवस्था। सा
 र्वधनुयकः। क्षत्रोरेकाच इत्यनो धनो रिति चिन्ताभावेत्यनो भावकर्मणो रिति चानुवर्तते। उत्सादना। फलोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः फलत्वं च कर्तृप्र
 त्ययसमभिध्यादारेण शतार्थविशेषणत्वे सति न शतार्थत्वं अनेकपक्षयोपादादानं चेन्न नृनिष्कारफलादीनां क्रियात्वं धत्तत्वं च बोधयितुं अ
 तएव पचनिपाकं करोतीत्यादिक्रमेण ह्यज्ञासर्वधनानां विवरणमिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। क्रियात्वं धनुवाच्यसमानाधिकरणेन निविशे
 न नृधरकाधनुत्वं च ज्ञानविशेषः तत्परिचायकं च भूवादिसूत्रं। धनुत्वेनेति। नद्याप्यपचित्तादिनेत्यर्थः प्रकारादीनां च न नृपेणाशक्यताप्राप्तादि
 कत्वाच्च नानाशक्तिकल्पनान्दोषाय धत्तत्वं नृनशक्ततावधेदकं न दज्जाननोपि बोधना सर्वधनुभ्यः सर्वाक्रिया बोधयितुं शक्येति। अ
 कर्मकाणां यथाशक्याभिधायके त्वान्पलव्यापारपावैयाधिकरण्या सकर्मकत्वं समानाधिकरणे सकर्मकत्वं सामानाधिकरणे सकर्मक
 त्वं बोध्यम्। धनुवाच्येति करोति कर्त्तृत्वात् न ददास्त्वत्वा इति भावः। सामानाधिकरणे भावादिति। असत्त्वभूतक्रियायाः सत्तार्थकमुष्णदादि
 सामानाधिकरणसंभव इति भावः। निष्ठाच्येति। नृधेत्यर्थः। लिगाघानचयित्वं सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वे वाः सत्त्वं। औत्सर्गकत्वेनेति। ए

कारादिनिभावः। धानिष्यत इति। अह्नोरिति वाधित्वा नित्यत्वाच्चि एव हि द्वितीति हि न ववर्तते। न चार्धक्षानुके इत्यदि विषयसममीत्ये
न वक्षदेशस्यांतरंगत्वे विषयत्वं वाधित्वा स एव स्यादत आहारीर्लिङीति। अपवाद इति। वाक्यार्थवाधे वाया वाधको भवेन दनेरपि सि
पुयासंबधेन तस्य निरवकारता पश्चाच्चत्तसंस्कारवे लोपस्थिवधवाधस्तेन न्यायः सीपुटनुतदविषये चरितार्थ इति भावः परे नृभयवा
पिहं निर्देशान्त्समुदायस्य समुदायेन संबधेन न्यायोननु प्रत्येकं चतुर्णो संबधः शब्दालभ्यने एव च निरकाशत्वमन एव भाष्ये विप्रतिषेध उक्तः
वधिभावात्सीपुटि चि एव नो विप्रतिषेधेनेति चि एव श्रववाक्ये पि स्यादि धिनि विषयसममीति भाष्या शय इत्याहुः अदर्शितामिति। न दृश
इति निषेधतुल्येः कोत्र। सिचः कित्वादिनि। तिङ्। सिचावात्मनेपदे धित्यनेन। लत्वमपि चि भाष्ये त्यनेन। ङत्वं विभायोऽस्यनेन। हित्वत्र
त्रंप्रप्या ङधयोश्चान्वीति वस्य एमय इति त्रयं। ङवमानामिति। अचोरदाभ्यां यणो मयो न चि चेत्यनेन। न स्यात्तिवदिनि। आमीया
सिद्धत्वं नुन व्याश्रयत्वादिनिभावः। भाष्ये त्विति। न पदान्तसूत्रस्येति आदि। न चैवं स्यंता एणो दीर्घविकल्पानापत्तिरवधानादन आदि। ४१२
एवमिति। न पदान्तसूत्रस्य भाष्यापेक्षया प्रकृतसूत्रस्थे लिच्य दोतानां यङ्। लोपे चोपसंख्या नमिति वार्तिकस्य स्यानि वत्वमिषेधेन प्रसा

स्यानपरं भाष्यं दुर्वलं प्रकारान्तरेणापि प्रसारस्यानसंभवादित्यभिमानः प्रकृते सूत्रस्ये कर्मणि तिङ्। निसूत्रस्ये च भाष्ये त्रापि दीर्घस्यानि व
त्वनिषेधेन एव दीर्घग्रहणं चरितार्थमित्युक्तं न त्रामाण्याहरे पलोपस्वस्वर्जं हिर्वचनादीनि न कर्तव्यानीति वातिके बर्त्त कोऽदीर्घेषु प
लक्षणीयो देडक्षानुश्रवघटादावसांप्रदायिकः एयञ्च नि निर्देशस्य वक्तुं मशक्यत्वं चोपपदिनं प्राक् किंच मिदभ्यो यङ्। लुक् सत्वे वा न्तिके व
यथी पत्या नदनभीक्ष्णावश्यकत्वेन यङ्। लोपोऽसंशय प्रत्याख्यानसंभवः दीर्घेन स्थानिवदित्यंशस्यैवादि कपर इत्यभिमानेन क्व
नारं नस्तदभिमानत्वागेन भाष्ये च न उतरमिति नमेकश्चिदेषः नदाशय इति। न पदान्तसूत्रभाष्याशय इत्यर्थः निर्देश इत्युत्तरं दीर्घग्र
हणं चेदमा रुचिनिपाठः देडेर्घयादौ पठित्वाच्चिणि आदीड्। तिमेकश्चिदेषः नदाशय इति। न पदान्तसूत्रभाष्याशय इत्यर्थः निर्देश
इत्युत्तरं दीर्घग्रहणं चेदमा रुचिनिपाठः देडेर्घयादौ पठित्वाच्चिणि अहिडि अदीडिति रुपायं न तत्सत्वात्। रुस्वविकल्पे त्वेदेडीति
स्यात् इदं कैयटादौ स्पष्टं भाष्ये रीत्यानुस्थानिवत्त्वनिषेधेन दीर्घग्रहणमावश्यकमित्याहुः। शामिष्यते इति। स्यादीनां चि एव त्वान्
दीर्घः शम्यते मुनिनेति। अकर्मकत्वाच्चाबिलः नोदानोपदेशः। उपदेशे त्यनेन शमीत्यादौ धिनु लिबर्जमानस्वरेणानुदानत्वेपि निषेधः अन्

चमीनि। पञ्चपिभाष्येऽद्वाहिन एव पठनेन तथाप्याचामरसेवभाष्ये उदाहरणदाऽपूर्व एव पर्युदास्यान्तु शनिभावः विभाष्ये च। जनेश्वरे
 त्यनोलभेशितिवर्तननिर्वादेरित्युपसर्गोपलक्षणं भाष्यस्वरसान् नत्र हि उपसर्गात्खलित्यनउपासर्गादित्यनुवर्त्तनमुदुभ्यामित्यतो
 नेति चानुवर्त्तोपसर्गात्परस्परलभेविभाष्येनेति व्याख्यातविण्णमुद्योरनुपसर्गस्येति वक्तव्यमिति वचनमेव वार्तिककृता छतं द्वि
 कर्मकेषु लादीनां व्यवस्थामाह। द्विकर्मकाणां त्विनिदुत्यादेरित्यनेना कथितं चेति सूत्रे भाष्ये। एतदप्यनेकसाविधौ। नदभावेन मुखे
 पिभवति गवाधोऽध्वपयस्तादि। नदुक्तमकथितं चेति सूत्रे भाष्ये। गुणकर्मणि लादिविधिः स परे ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणः।
 अपर आह प्रधानकर्मण्याख्येपे लादीनां द्विकर्मणां। अत्र धने दुहादीनां एते कर्तुश्च कर्मणा दुहादीनां एते कर्तुश्च कर्मणा इति
 उरमने आघातेन यदि सुपयादेग मिरुदरुतः अकर्मकाणामिति। लकर्मणां त्विनि निर्णयति मेतन्। इति भावकर्मप्रक्रिया। न वि
 वक्ष्यते इति। ननत्कारकव्यापारश्च प्रधानभूतत्वेन विवक्ष्यते इत्यपि बोध्यं। कर्मणा त्विनि फलसमानाधिकरणतया व्यापार
 स्येव प्राधान्येन विवक्षितमित्यर्थः प्रायेण कर्मका इति। व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयस्याभावादिति भावः द्विकर्मकाणां कर्मणाः क

नृत्तविवक्षयापि स कर्मकत्वात्पेणेति। अकर्मकत्वात्पेणेति। अकर्मकत्वफलमाह। नेभोभावे इति। क्रियायाः कमणः साधनेन नुत्यत्वा संभ
 वात्कर्मसदृशस्य क्रिया लक्षकः मंचाः क्रोशतीति वननुत्ये क्रियम इति वदु ब्रीहिः एकरूपयोरपि क्रिययोः कर्तृकर्मविस्थाभेदेनोपाधिकभेदोपे
 रानुत्यत्वमुपपाद्यं। कर्तरि शब्दितः कर्तरि त्यनुवर्त्तप्रथमया विपरीणम्यत इत्याह कर्तेति। कर्मसंलुक् इत्यर्थशंकावारणाय वतिः नादशोयेदिसकर्मक
 नृत्तावेत्येव स्यात् कार्यानिदेश इति प्राधान्यादिति भावः न च कार्यानिदेशोऽप्यनिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव दश इति भाष्यसंभते परत्वात्
 पुपरस्यैपदे एव स्यान्नाननुयगात्मनेपदेशे निवाच्यं। नदुदस्तनमां यकचिणौ कुपिजोरित्याधारं भस्मा मर्थेन परमपि वापित्वानयोरनिदेशान् न
 दाहतेनेत्यादि। द्वितीयास्यादिनि। नचोक्तत्वात् परत्वात् तृतीयापत्तिः। द्वितीयेत्यनेन नृत्त्यादेरुपलक्षणेन रोषोत्। कार्यानिदेशोऽनिदेशोऽपि
 वदेश इति मने मूलमित्यनेन निदेशेन स्वनिष्ठा कर्मकत्वस्यानिवारणेन भावे लोपस्यादिनि नशं किं न पदि नु अनिदिश्यमानविरुद्धाश्रयाभा
 वो निदेशस्वाभाव्या नदासोपि दोषो बोध्य इति केचिन्। लकारवाच्य इति। नत्र नस्य विधानादिति भावः द्विकर्मका इति। सूत्रे निदेशो वाच्य
 पदार्थः लक्षणीति। अनेन नस्य पुमपस्य नत्वदर्शयति। नृत्तस्य कर्तृरदमुपलक्षणं कर्तृद्विधानाः बुसला इत्यत्र चानशिन कर्मकत्वत्वमिति

नयगित्यपि बोध्यं। क्रोत्रनिष्ठेनिसूत्रविहितः कर्मर्षकोऽस्यनेनेनाकर्मकत्वप्रयुक्तः कर्तरि को भवत्येव। अतएव सिनोनेग्रसिकर्मकर्तृकस्ये
 निसंगधत्ते। नेनापरशुचिचक्रमुसलइत्यादौ नृतीयाकर्मणीनि पूर्वपदप्रकृतनिस्वरसाभावसिद्धः एतेन सृज्यस्यात्मानमात्मनेत्यादाविशेषाधिक
 भेदमाश्रित्य स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थत्कर्तृत्वेनौदनस्य कर्मत्वान्मुक्तेर्येव प्रत्ययोस्तु किमिति देशेनेत्यपास्तं कादीनामप्यपनेः नि
 चूनप्रेषणतायां साध्वसिद्धिर्नतितीवसचसोदनइत्यस्यापनेश्वानमनेदंडइत्यादौ पक्षिणोः प्रनिषेधे शपचडोरनापनेश्व। किंचित्स्युज्यमानं
 स्वयमेवेति नुक्त्वं नराभावप्रतिपादनपरमिति हिक्। व्यवहारइति। उपपादितसेनन। प्रत्यासत्तासमानधनौ कर्मस्य क्रियया नुत्यक्रियत्वा अ
 यणात्पचसोदनदेवदत्तइत्यत्र कर्मणोराध्योहनइत्यत्र कर्तृत्वेपिन कर्मवत्त्वमिति बोध्यं। ननु करणत्वाद्यवस्थायां वस्तुनः सनप्यसिद्ध्या
 स्योर्वापारो न धातुनोपानः प्रकृतसूत्रे च धातोरैकाच इत्यनोधनो रित्यनुवर्त्य धातुवाच्यया क्रियया इत्यर्थेति नायं दोषो न आह। किंचेति।
 कर्मणोत्वेन त्वा मय्यतिदृश्यमानकर्मनिष्ठविशेषप्रयोजककर्मस्थक्रिया लक्ष्यनइति भावः नेतरत्रेति। राजदर्शनग्रामगमनादौ कर्तेर्यवह
 र्पश्चमहिलरुणविशेषदर्शनात्कर्तृत्वे सेवव्यवहारइति भावः उत्सादयेनो इति। उत्सत्यनुकूलव्यापारार्थ इत्यर्थः। उत्सति फलकोपत्वावाच्यः

नितुनपुक्तं। बीजेनांकुरः छनइत्यनापनेः एतेन। शानस्य कर्तृत्वेनानत्वात्मनेपदमिति। शानजित्यर्थः उत्सति फलकोपत्वापदयोस्त्वनुव
 वसीयमाने इति भावः। अन्योन्यं स्पृशन् इति। जयं भावः। कर्मपदेन नुत्यक्रिया लक्षणेन नु कर्मत्वोपयोगिनी तस्या क्रियामानाभावान् एवंचा
 न्योन्यमित्यादावुभयोः स्पृशेदेन कर्तृत्वकर्मत्वसत्तायै वैकस्मिन्संयोगानुकूलक्रियासंयोगो वा सैवापरस्मिकर्तरीति कर्मस्थक्रियया नुत्य
 क्रियाकर्तृत्वात्प्राप्तिः आश्रयाभसंज्ञेदेवनुत्यत्वव्याघातः यद्यपि श्रमौ गंगां स्पृशन् इत्यत्र कर्तृत्वं स्पृशन्त्यापि प्रकृते कर्मणोस्तयोरन्यो
 न्यसंयोगश्च न दृष्टादिलक्षणविशेषदर्शनात्कर्मस्यः सइति। अजामिति। इदं नु चिसंगममानुकूलव्यापाररूपेणाजनिष्टफलेन नेन व्यापारे
 एवान्नविशेषादर्शननकर्मस्थक्रियत्वाभावान् यदि ग्रामसंयोगस्तथेत्सु चनेन हि ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामेपि पुरुषसंयोगरूपविशेषदर्श
 नात्प्रत्ययस्यापि कर्मस्थत्वं स्यात् अतएवा न्योन्यमाश्लिष्यन् इत्येव भाष्ये उदाहृतं। दुहिपचोरिति। अनयोर्द्विकर्मकतयैकस्य कर्मणः क
 र्तृत्वेपरेण सकर्मत्वादप्राप्तेवचनं। धर्त्यत्वात्पदे स्तंदुलानेन न पचतीति वदिकर्मकत्वं यद्वा दृष्टया कर्मतरेण फलयाकासं भावा
 त्कचिरत्रविषये द्विकर्मकः कालस्तनदाकर्ता बहुलग्रहणेन रूपक्षेपरस्मैपदार्थेन स्यात्त्रनिष्ठत्वात्। विकल्पेनेत्यनइति। दुदे श्वेत्यने

नेतिभावः कर्मकर्तारिनशेषेरेदुहेश्चिण्येतिनदर्थः। गौः पयश्नि। अग्रधानगोरूपकर्मएवतयाविवक्षानान्यस्येतिभावः गौः पयस्यजनी
 तेनदर्थः। अचः कर्मचिण्येतेऽस्मिन्निदीपजनेतोन्यतरस्यामितिचानुवर्तनेऽदंचसूत्रमत्रास्थानेपतितं। करोतिप्रसंगेऽपिचि
 श्रक्षेपपचरति। सचमुख्यकर्तरेवेतिनत्राज्ञासंप्राप्तकर्मवद्वावार्थेपुजोक्तकर्मकर्तारिसकर्मकत्वेनप्रतिप्रसवविधये। पुज्येतिवृत्तेनिसि
 गोब्रह्मचारिण्युनक्तिसंबन्धनुकूलव्यापारवान्भवतीतिपूर्वकहा। नतोपुज्येःप्रतिपोगित्वावधिन्नसंबन्धार्थकत्वेन्नलचारिणकृत्स्वंप्र
 तिपोगिताश्रयत्वाच्चयोगस्यकर्मत्वंबोध्यं। भूषाकमेति। कर्मशब्दः क्रियापरः पद्यपिभूषावाचिण्येतेषुणिश्रीत्वेननयकेचिणे। प्रतिषेधः
 सिद्धस्तथापिचिण्यदिडभावायेदं। अन्यत्रापिस्मनेयदिदासुक्तेरूप्याणामपिनिषेधइत्याहयगित्यादिआवकिरनेऽति। कश्चित्सखादिन
 दस्तिनीमवकिरतीतिपूर्वकहा। छद्मधप्रधकिरादयः तत्राघयोः उपवासादिनपस्तापसंतपकर्मस्थत्रियनयात्मनेपदव्यतिरिक्तनि
 षेधार्थमनेपाकनृत्स्यक्रियत्वेनआत्मनेपदविध्यर्थमिदं। विध्यर्थमिदमिति। अयंभावः उपवत्सादिनपस्तापसंतपनिदुरवयनीत्यर्थः एवं
 चतापसत्यकर्मत्वेनपेदुःखजननमर्थः कर्तृत्वेत्वेर्जनमर्थस्तापस्तस्मतेर्जयतीत्यर्थः एवंचक्रियाभेदात्सकर्मकत्वोच्चाप्राप्तेविधिरिति

। वसनुसारिणश्नि। भाष्येत्वेवकारसामर्थ्यानियमार्थत्वमुक्तंनत्रहिसकर्मकाणांप्रतिषेधेवक्तव्यइत्यस्यप्रत्याख्यानायनपेवासिक
 मस्यवचनंनियमार्थेतेरेवैसकर्मकस्यनान्यस्येतिनयेरितियोगविभागेनायंनियमः तस्यचतपः कर्मकस्यैवकताकर्मवदितिनेनेह
 उनयनिसुर्वर्णसुवर्णकारः उतयमानं सुवर्णं सुवर्णकारमुत्तपतीतिउक्तंनस्यायंभावः यद्यप्युपवासादिरूपंनपस्तापसंतपतीत्य
 त्रनपिदुःखार्थः तपस्तदुःखयनीत्यतिनापसस्तस्यकर्तृत्वेज्जेनार्थः तापसस्तदर्जयनीत्यथानुएवंचकर्मस्थक्रिययानुत्यक्रि
 यत्वस्यकर्तारिअभावश्चिनकर्मवद्वावप्राप्तिस्तथापिशरीरसंतपलक्षणयाः क्रियया अवस्थाह्येपिनृत्यत्वात्प्राप्तिः तथाहिनपस्ता
 पसंपेतेनीत्यत्रज्ञानजनकोपवासादिरूपसतापयनीत्यर्थः अतर्भावितएषथोत्रपिः नत्पसदृतिशरीरसंतापसामान्यानुकूलव्या
 पारानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः संतापविशेषवृत्तिरितिबोधः तदनुकूलव्यापारश्चसंतापविशेषस्वरूपावस्थानरूपएवः।
 संतापशरीरसंतापसामान्यकूलव्यापारविशेषः स्वीकारएवएयर्थत्यागेतापसस्यकर्तृत्वेतापसस्तपः संतप्राप्तइत्यत्रसंतापविशे
 याभिन्नशरीरसंतापानुकूलव्यापारस्तापस्तपकर्तृकइतिबोधः सव्यापारएवचोर्जनं। नत्रक्रियाविशेषणत्वात्सोकमेधतरस्यादाविवतपसः क

मत्वं। भाष्यप्रामाण्यादेव सामान्यविशेषभावेनान्वयिनिष्क्रियाविशेषणतापसेननपस्तप्यनइत्यादौ कर्मलिङ्कारोभवसेवेति बोध्यं ननु कर्माप्ये। प
 षागोपोषमपुषदिसाहोसामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्म एव तापसेननपस्तप्यनइत्यादौ कर्मलिङ्गलोकः प्रत्ययार्थरतिप्रशने स एवसेनापइति भाष्ये उ
 क्तं। प्रकृते इति प्रस्तवनानकुलोत्कण्ठेसादानं स्त्रैनेरर्थः प्राप्नोतेति। स्तुक्रमोरिति नियमाद्व्यादिलक्षणशानकेवलनमनेरकर्मकत्वादाह।
 अतर्भावितेति। चि एव दिष्टिनि। उक्तबीजमेतत्। वृत्ते कथेति। उच्चारणेन शब्दे प्राकधारुपविशेषदर्शनात्कर्मस्य क्रियत्वमस्येति बोध्यं। लि
 श्रं धं। अत्र कर्मकर्तृत्वं विनायेकर्मकास्ते जात्मनेपदाकर्मकशब्देनाधं। कर्मकर्तृत्वेनाकर्मकत्वस्याव्यभिचारितत्वात्। नपार्मनमाविनपर्थत्वे
 नसकर्मकतां ज्ञत्वा पुनः सौकार्यानि शयविवक्षायां कर्मकर्तृत्वे बोध्यं। उदपुषधनेति। पुष्यमुदस्तवानित्यर्थः। व्यकारेति। चिणिनिधिहोपे
 नत्वाभावाच्च उभावे सचिचिस्पदिद्विद्विः तदभावेपक्षे आह। व्यक्तनेति ह्रस्वादेगादिनिसिचोत्पः। इति कर्मकर्तृप्रक्रिया। लकाराणां का
 लविषये उत्सर्गपवादशस्त्रा एषाहा भिक्षाभूत इत्यधिकारः अनघनने लडिः सतो न घनन इति वर्तने। एवं बुध्यसे इत्यादि। अत्र मानं दृष्टव्यं।
 अमुज्मदीति। अभिज्ञेति लयेन न निषेधे औत्सर्गिको लङ्। साकोत्त इति। विद्यमानाकाशे इत्यर्थः। तेनाकाशानिरुपकेन हि पयेव सिध्यति।

वत्स्याम इति। लक्ष्मणभावस्य विवक्षितत्वात् साकोत्ता बोध्या। लक्ष्मणज्ञापकं। लक्ष्मणज्ञाप्यं। परत्वादिति। तेनोभयत्र विभाषेयमिति
 भावः। चितविच्छेपादिनेति। आदिना स्वीयमनोसेनिभनादिसंग्रहः अत्यन्तेति। अपरोक्षार्थमिदं। नदेशगमनोत्तरकालिकवासप्रशने तत्कारणत
 मनस्येवापलापादसंतापद्रवउदाहरणे बोध्याः अबाधितपरोक्षविपरीतबोधनापनदुपपादकाभावाप्रतिपादनमसंतपहवः अत्र कालिङ्गवा
 साधुपपादकं कालिङ्गामनादिनेन विज्ञानदसंभवान्। नाहं कालिङ्गानुज्जगामेत्येवपाठः जनपदवाचिनो नित्यबहुवचनोत्तत्वात्। प्रशने वा सत्रा।
 प्रस्तविषयीभूता सन्नकालिकभूतानघननपरोक्षार्थाद्विज्ञानेति। स्मशब्दे भूतकालयोक्तकः एवं स्मेति। एवं शब्दे परोक्षत्वयो
 नकः। ननौष्ट। ष्टष्टग्रहणं वचनं वचनं प्रतीत्या धर्मसंभावनावारणायदाश्रमादिदर्शनेन न क्रियानुरतिमारेष्यवर्तमाने लट् तदाननुकुर्वन्ति प
 रयेति शत्रोदिनवतिः। सूत्रं नुतदनारोपे भूतत्वविवक्षायां लुङ् वाधनार्थः। शतानां नरस्येन्यायाद्वर्तमाने लडिः निविहितस्यैवेति स्पष्टमा
 करे। नन्वौजनयोपेग भूतवासामान्ये एष्टप्रतिवचने लट् इत्यर्थः परे लुङ् अनघनने तु लङ्। वस्तुनवर्तते इति पदि भूते एव स्यात् लुङ्ग्रहण
 मनर्थकं स्यादिति भावः यथाश्राममिति। लडिः तर्हः परोक्षे तु लट् इव अनुवर्तमाने इति भविष्यति गम्यादय इति सूत्रान्। किंरने किमारने निष्य

चतुस्त्रिंशत्पदस्यार्थः ते च कः करेण कतमश्नित्रय एवेति भावः यद्वा त्रिसमितिस्त्रयस्य भाष्यरीत्या सर्वकिंचित्प्रहणं तु लिख्यमानसिहरदि
नायां लिख्यमानसिहरदितायां लिख्यमानसिहरदिने लयो निवृत्त्यर्थं। लोड्यप्रयादिविषयात्मकत्वर्थलक्षणोऽस्यः अत्राभोजनं प्रेषणं चारणस्य
स्वाक्षणे बोध्यं। उर्ध्वमिति द्वितीयां न अकर्मकश्चानुयोगे कालादीनां कर्मत्वोक्तेः उर्ध्वमिति दिक् राष्ट्रयोगे मुद्रादिनिपञ्चमीतद्वितीये सत्रदिक्
स्वेऽस्तनुवर्त्तनात्समानाधिकरणधिकारे च्छेदसमासो दुर्लभो न आह। निपातनादिनि। भावार्थकालादङ्गः स्वार्थेऽप्यत्रिनि। चानुर्वण्णादित्वात्
वत्करणलभ्यमर्थमाह। येनोपाधिनेति। आशंसायां। अप्राप्तप्राप्तींश्च आशंसात्स्यात्। वनेमानेते त्वेपितद्विषयस्य वषादिविषयत्वाद् विषय
तीत्युक्तं। अशंस्यमानक्रियावाचकाद्वितीयादिस्यः देवश्चेदिनिदृष्टिवापयोरुपभयोरुपाशंसाविषयत्वाद्भयत्रापिलकारः पूर्वविषयेऽस्ति। आ
शंसायामित्यर्थस्तेनातदपवादोपपन्नदाह। नेतीति। ननु तद्वदिनि। नानुपिवर्तमानात्तद्वदित्यपि बोध्यं। अस्याशंसायामित्येतदपवादत्वात् त्विप्र
प्रयोगेऽपीपरत्वादितमेवेत्तादाशंसेऽस्ति प्रमिति। नानघत्वात्। प्रबंधः सात्त्विकः। लङ्लुपैनेति। भूतानघत्वेनेलङ्गनमविषयनित्यनघत्वेनेलङ्गनेति भावः
सामीप्यं चान्नकालद्वयं तच्च प्रयोगकापेक्षया। कालस्य सामीप्यं तु लज्जानीयेनावध्वानदेशसामीप्ययोपदेशोत्तिक्रान्तजागामिवातस्मिन्

893

चिन आक्षस्पतेः शुद्धहरणमिति केचित्। न विध्यति मा। अक्रिया प्रबंधार्थमासीत्पार्थ चैदमस्ति पिभाष्ये क्रियाप्रबंधार्थमिदं क्रियाप्रबंध
र्यत्वेव च नानयत्विबचनानर्थकं सिद्धं क्रियाप्रबंधेष्वेवेति उक्तं तथापि न दसापीप्सया पुपलक्षणमिति कैयटः। असीमीप्से एतद्दिषयोदाहरणान
भिधानमित्यने अभविष्यनि अमर्त्यादायोपरस्मिन् होरात्रविभागे वा क्रियाप्रबंधेनानघतनवदि नि ति पूर्वसूत्रमेवेत्येतन्निति भाष्ये स्पष्टं। विभाष्य
निकं यो यमध्याति क्रांतश्चादौ सक्तनपि वामे सेव। म यदि नि किं यो यमधगंत्यो नि र विकस्तस्य पवरं साकेतादित्याद्यै पातास्ये सेव अवरास्थानि
किं। तस्य पत्तरमिति प्रयोगे पास्मे सेव यथा स्यादिति। कालचि। कालस्तनस्य परादौक्ता ववरप्रविभागे सतीत्यर्थः। अहोरात्रसंबंधिनीति। अनहोरात्रा
णामिति यो षष्ठ्येन कर्तरि नापि कर्मणि। निभावः। मर्त्यादावरयोरन्यतरस्मिन् यहोरात्रसंबंधिनि विभागोपि नानघतनवदित्यस्येष्टः। तस्य यो वः
पंचदशरात्री इति। पंचदशरात्रश्च नि बहुव्रीहिरेत्यस्य च येन योगविभागात् समासांतः। पु स्त्वंपद्योन्यपदार्थः। षष्ठोदरादित्यान्मपूरब्धं सकादित्या
द्याधुत्वं। परस्मिन् चिन्क सज्जविभागे एवेदमिति भाष्ये स्पष्टं। वर्ज्यमिति। एवं तात्कर्मण्यचोपन्। भूते च। पूर्वसूत्रमिति। अनुवृत्तपूर्वसूत्रको यमधि
कारः समानकर्तृके चित्तियावनू। उतापो रित्यतः पूबं तु बाग्रहणसंबंधमेतदधिक्रियते नत्र गहायां लडपीत्यत्र स्पेना संबंधः। लक्षि धनेन न हि

४नेतृत्वर्यं प्रनिषे
धार्थमिति क्रियासा
तसाधुसत्त्वदोषस्य
तत्सत्त्वद्वारावसव
धिमि। ४

षपेक्षडि-मिताभावात्तुगह्यामिनिभविष्यतीत्यादिनिवृत्ततदाहकालत्रयेतिह्यां लङ्पीत्यत्रनास्यसंबन्धः लङ्भिधनेनहिषयेलङिपर
 त्वादिति। उक्तृष्टत्वादनवकाशत्वादित्यर्थः अत्रभविष्यतीति। क्रियापत्तियाकावित्यपिबोध्यं कथमोगर्ह्याश्चलिङ्। मितस्यसत्त्वादितिभा
 वः। किंवृत्ते। कालत्रये एतौस्ता। नहि तोनोक्तं लङ्-कारणम्। प्राग्वदितिभूतेवाभविष्यतिनित्यमित्यर्थः लिङ्-मितश्चित्सूत्रमत्रानुवृत्त्यवा
 क्यभेदेनसंबन्धनश्चितिभावः एतेनहिषयेपिपरत्वादित्येवोचित्यात्तमित्यपास्तम्। अनवक्त। एतयोविषयेकालत्रयेलङ्-लृटावित्यर्थः इ
 दृषयासंख्येनेष्यते। प्राग्वदिति। भूतेवाभविष्यतिनित्यमित्यर्थः लङोपवादश्च। पूर्वा। सूत्रेणोभयोः प्राप्तयोरुग्रहणेनलिङोनिवृत्तिरि
 तिभावः अत्रलङितिलिङोनिवृत्त्याएतधुक्तानवक्तस्मादेलिङिमितत्वाभावान्दितिभावः यच्चयत्रयोः। अपमपिलङ्पवादः योगविभागात्
 नत्रानयोरेवानुवृत्त्यर्थः लङ्-प्राग्वत्। लिङेवेति। अनेनपरयोस्ताहिभाषाकथमीनिलृटः किंवृत्तस्यस्यचवाधदितिभावाः लृट्प्राग्वत्।
 शेषेच। अत्रलङ्पदिसोधीयोतिनिजानुपदोरिसत्रपदापघोरिसुपसंख्यानाह्रिङ्। भूतेपीति। वाग्रणस्यनिवृत्तत्वाद्भविष्यतिवभूतेपिनि
 त्यमित्यर्थः। कामाप्रवेदासर्वलापहः अकचितीत्यस्यकरीत्याच्चिध्रप्रयोगाभावेत्यर्थः नदाहनत्विनिकच्चिजीवनीति। अयंप्रश्नएव

कामप्रवेदनघोतकश्चितिभावः। कच्चिध्रस्येधार्थकित्वाभावादिधर्थेचित्यस्यत्रनप्रवर्तने। प्रौढः क्रियायाः छत्तासाधनाविरहबोधनं। संभा
 वनं। क्रियायोग्यताविषयोत्कर्तृकोटिकांज्ञानंविपरीणम्यनेति। अवसविपरिणम्यनस्यर्थः नन्वेदिनि। श्माक्रियामनुष्ठानुसमर्थस्येवंरुपं
 चेत्संभावनमितिभावः। आपिलङ्-प्राग्वत्। सिद्धाप्रयोगविनापिनदर्थेगम्यतइत्यर्थः अपिगिरिमिति। संभावनस्यधत्तर्पविक्रययसाम
 र्थ्यविषयताध्वनकोपिगच्छः। क्वाचप्रकरणादिकमपिनयेनिबोध्यं। संभावयामीति। भोजनेभवान्शक्तइत्युत्प्रेक्षेत्यर्थः प्रत्युदाहरणेपूर्वणात्
 ड्-वास्यादिति। विभाषेतिपूर्वसूत्रादनुवर्तने। इष्यतेति। लिङ्-वर्तमानेपुनर्लिङ्-ग्रहणेदेनहिशेषलाभः। हंतीति। हननंहेतुः पत्नानां
 नंकार्यगर्ह्यांलङ्पीत्यनौभविष्यतिमातिनिवृत्त्याकालत्रयेपि एतेप्रत्ययाश्चिअत्रप्राप्तिः लङ्-प्राग्वत्। उपसंवादाशंकयोरपिलिङाच्चः। उ
 पसंवादः कर्तव्यपणवन्धः यदिप्रमवानिदं कुयादिहमपिनेइदं दधामित्युदाहरणं। अत्राबध्यवधिमेष्टावावप्रतीयनेनहेतुहेतुमशवश्चिनिन
 हेतुहेतुमनोरित्यनेनसिद्धः आशंकोत्प्रेक्षाः तेनसर्पिषोपिस्मात्प्रासादज्ञासामिष्टकानांस्यादित्यादेः सिद्धिः स्पष्टं चेदमुपसंवादाशंक
 योरिति सूत्रेभाष्ये। इधार्थेषुसर्वलापवादाः लङ्-प्राग्वत्। इधार्थेउपपदेशेति सूत्रार्थः कामप्रवेदनं। स्वाभिप्रायाविधरणं। नच्चप्रयोक्तुरि

आपवादस्तदाह घोसे इति। न त्से नि लोड इत्यर्थः यदि नि वीर्दिनां स्थाने स्यात्तां न रास्या नि वरुवेन पित्वा लुनी हीत्यादावित्यादि न स्यादिति भावः तौ
चेति लोडि सनुवत्स हि स्तौ लोडो देश हि स्ववदित्यर्थ इति भावः उक्ता निदेशवत्ता देवा हि निड। संज्ञौ चेति नेन पदत्ता सिद्धिः उक्ता निदेशवत्ता देव सर्व
अनुकत्वात् इति शिष्याः शिसे वा पिपीपे स्त्रादेशः से इत्यस्य प्रवृत्तिः ननु वाचनधर्मो रिनि वाक्यशेषा संगतिः तिङा हि स्वाभ्यां वाधेन न ध्वमो रभावाद
न ज्ञाह न ध्वमो विषय इति विषय सप्तमी सेति भावः त शब्दो मध्यमवचनमेव व्याख्यानात् हिः कर्तरी नि कर्त्रादयश्च कालसंख्यावदनुप्रयोगेणैव नि
र्दिष्टाः एवं च कर्तरी तादेः कर्त्राघर्षकानुप्रयोगे इत्येवार्थः भावकमर्थकानुप्रयोगे परस्मैपदि चोपि स्व इति युक्तं समुच्चयेन। अत्र समभिद्वारपदर हि
तं सर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते समुच्चयमान क्रियावृत्तेः क्षरित्यर्थः अत एव कारक समुच्चयेनास्य प्रवृत्तिः किं कल्पस्य लोडैवा न्ययोनः नु हि स्वाभ्यां व्या
ख्यानात्। यथा विधनु। अस्म्यववहितादिप्रयोगे पि लुनी हि लुनी हीत्येवापं लुनाती भाष्यप्रयोगात् समुच्चयेन। सामान्यवचनं त्वं च समुच्चितार्थो
धक क्षत्वपेक्षैवापि स्थितत्वात्। त्वत्वं चानुप्रविष्टसमुच्चित धात्वर्थकार्यकत्वं। आस्ति चाव्यवहरीत्यस्यानुप्रविष्टत्वात् न पानादिरूपार्थबोधक
त्वं तेनोभयार्थगत संख्या पुरुषकालाभिव्यक्तिः हेवा च्ये इति। इदमाद्यसूत्रविहितोऽनविषयमेवेत्यत्रैव प्रकरणे भाष्ये स्पष्टं लवनादीत्यादिना

मोषणद्वारेण। अस्त्वार्थक्रियेति अस्वास्थ्यमिति प्रथमां तं क्रियाविशेषणमिति भावः इत्येव उक्त क्रियाणां सामान्यभूतचक्रे इत्यर्थः नेदाचयनात्यर्थग्रा
हक इति तात्पर्यं पुनः पुनरिति लोडं न वाच्य इति हि नेपां व्याख्यानं अननुवृत्तिरिति भाष्यादावमुक्तेरिति भावः। लोडं नेति। उभयविवक्षायामपि
समुच्चयस्यानेकविषयत्वेन समभिद्वारस्यैकविषयत्वेनानंतरंगत्वात् सर्वसूत्रस्यैवाप्रवृत्तिरिति हितापत्तिरिति भावः परे तु अस्त्वस्त्वं देसादिपदोपस्थि
तानामित्यपेक्षेनाकांक्षामुत्थाप्या स्वास्थ्यपदेन मनोदुःखार्थकेना न च ये ज्ञाते तस्य चक्रे। अ इत्यनेन कर्मनयान्वयः एवं च यमनोना संगतिः रित्य
मित्यस्यास्यानस्य त्वं चने। नत्र प्रकरणाद्वलीपदेन एव एणस्यैवोपादानात् कर्त्रर्थकत्वावगतिः तस्यातीतताया लोकप्रसिद्धतया तत्कर्तृकक्रि
याणामपि तत्त्वावगतिः वलीत्यस्यैव कर्तृत्वात्पुरुषोप्यगत इति नात्रानुप्रयोगापेक्षा। किंच क्रियामात्रप्रतिपादनेनास्यानुपयोग एव।
पौनःपुन्यमपि अहर्दिवमिति समभिद्वाराद्वारणस्य नया कर्मणा खित्वेन प्रसिद्धत्वाच्च व्यंजनपैव बुध्यते यदा वस्त्वं देसादीनि विधिलोडं तां
वस्त्वैव कप्रेण विषया वस्त्वं देनादिजन्यमस्वास्थ्यमनोदुःखं चक्रे इत्यर्थः अत एव तानीमानी शुभ्राण्यस्य प्रवर्तिनी भूतानि भवन्ति जापस्व
न्नियस्वेत्येन नृनीयस्यानमिति श्रुतावनुप्रयोगाभावेपि समुच्चये लोडं भवति। क्रियामात्रविवक्षणेन संख्याकासाधं भिव्यत्मानुपयोगेनात्रानु

१५

प्रयोगभावो न एवानुप्रयोगविधायकं इयमपि भाष्ये प्रत्याख्यातं श्रुतौ यौनः पुन्यमसद्वत्तपदगम्यं। एतच्छ्रुतिसमार्थके आचसत्यलोकादावाद्य
चे जीर्यस्वप्निपत्वे निविपरीवर्तमानमात्मानं जीवत्येकं चालो व्याप्तिनू संसारे नित्याशुदुःखात्मकं प्रसंख्यानपुषावर्तन इति वाचस्यति प्रयो
गे येन मेव बोध्यं। आचावीचेराचसत्यलोकादि निविपरिवर्तमानादि भित्तिचपदसमभिव्याहारेण यौनः पुन्यावगतिर्पञ्चकल्पनरुणा क्रिया
समभिदारे इति सूत्रेण यौनः पुन्ये लोडित्युक्तं न न हित्वापनेरिति वदेति इति सर्वेष्टसिद्धिः विस्तरस्तद्वद्व्यष्टेन्दुशेखरे बोध्यः॥

829

9

822

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ धनतोः सोपसर्गाणामंगलव्यावृत्तये इदं । स्मृतिव्यवक्षणे आदेशप्रवृत्तिस्तु धनतोर्विहितस्य लस्यादेश इत्यर्थः । ननु नतीत्या
दौत्वादशव्यावृत्तये ज्ञानतीयसमाप्तेरधिकार इति भावः । न चोपपदं दत्तं निःस्वार्थं । वास्वरूपं परिभाषेति । अधिकारत्वे स्वरितत्वं कस्य नागौ
रवमिति भावः । असंख्य इति लिंगं यत्रासंख्यप्रत्ययविधानं न वेत्तुपनिष्पन्न इत्यर्थः । न च प्रत्ययत्वस्य वाक्यार्थबोधनेन पूर्वनिहितत्वज्ञाना
संभव इति वाच्यं यत्प्रत्ययत्वं भाविन हि धावित्यर्थान् यत्प्रत्ययो भवति स च वेति वाक्यभेदेनान्वयः । असंख्य इति भेदः । न च्चासंख्यत्वं किं
मपेक्षयेत्याकांक्षायां यस्य विषये सर्वत्र प्रवृत्तिस्तदपेक्षयोपस्थितत्वात्सोत्सर्ग एव नापवाद उत्सर्गविषये सर्वत्रापवादाप्रवृत्तेरनएवविप्र
तिषेधविषयेन दप्रवृत्तिस्तदह । असंख्योपवाद इति । उत्सर्गस्य बाधकोपवादो वा भवतीत्यर्थः । बाधकत्वे विवेकस्य शमिपोरिव पक्षे समासेव
शः स्यात् । अनएव न वेति सूत्रे साधुत्वविकल्पेन स्यैव पक्षे साधुत्वमायादिनां धर्मनिषेधे धर्म्यभावे मानाभावात् । एवं च अपवादो वा भवतीत्येव
सिद्धे उत्सर्गस्य बाधक इत्यस्य फलं चित्तं । अपवादपदार्थनिरूपणं तदित्यमेव हि धावित्यस्य स्वरितत्वादाह । अधिकारोक्तमिति । अपवादमिति शेषः
तेन व्यापकोशी व्यावकुष्टिरिति सिद्धानि । कर्मव्यतिहारोण चः । अधिकारोक्तत्वाभावात् । असंख्यं चोपदेशकमेवेति किं वादिषु न दोषः । न द

स्य

पुनर्वधमिच्छतमेव ददति दधत्योरिति एवाधकशैष्टिकस्यान् अनकारो न संभावेश इति दिक् । न च धनतोः परः कृत्यप्रत्ययः कर्तारिवर्तनामि
त्येवमस्य सूत्रस्यार्थः । न तो र्पादमत्र त्वभावेन प्रत्ययनियमो भवतीति काष्ठमिदं ब्राह्मणस्य कारस्यापि न त्रवृत्तिरिति स्यापि तत्संज्ञाप्रत्ययसंज्ञे स्या
नामिति वाच्यः । स्वभावेनः कर्तारिवर्तने स एव तत्संज्ञो नान्य इति संज्ञादौषे न नियमेनादायान् ह्यन एव न शब्दार्थसंबन्धनित्यन्ताहानिः । एवं सर्वत्रार्थबोधकेषु
बोधस्य चेदं मत्रेव भाष्ये । न पोरेवेति न च्छेदः । कर्मणो निःसूत्रस्य भावकर्मणोः परामर्शः । न च्चासंख्यभूतस्यैव भावस्यैव निर्देशो नात्रापि न याभूतस्यैव पश
मर्गेन भावेण कवचनं स्वभावाच्चास्य भावस्य न पुन कलं बोध्यं । अत्र भावेऽकर्मके न्यस्यनुत्पत्त्याभावेऽकर्मके न्य एव । एवकारः स्यार्थः कर्तव्यावृत्तये नु
नानिदिष्टार्थत्वेन कर्तारि कृदित्यस्याप्रामेयिदिक् । स्वार्थाविनि । निस्वरितमुपोत्तमं रिनीति स्वरार्थवित्यर्थः । न ज्ञाप्येति । न च्चाभिदेति मा इत्यस्य भेद
व्या इति विवरणादिनिभावः । दत्तः । दत्तं निविद्यत्यध्याहारेण न स्य विशेषणं तदाहा दत्तस्य स्येति । अत्र च व्याख्यानमेव शरणं यच्च परत्वाभावादिनि
श्कारस्य नकारो व्यवधानादिनिभावः । नकारेण व्यवधानाच्चेति पाठे चोद नो बोध्यः । अजपिच्छस्य एवेति नुन शब्दं वक्तुं प्रहीण इत्यसिद्धापनेः । हलश्चे
त्तः दत्तः प्रत्ययत्वेन प्रत्ययप्रहणे यस्मात्स हि विनस्तदादेरिति पंचम्यं नोपपत्तिस्तान्मेमेविशेषणे न त्रेजुपधस्य हलं न ताव्यभिचारादाह । हलादेरि

सूत्रे

नि।अचःकिंप्रखिन्नःइजादेःहलादेरित्यर्थकंदलइत्यनुवृत्तमपिसामर्थ्याद्वलेनपरइनादेर्हलादित्वासेभवात्विहितविशेषणंचनेनास्यनियमत्वात्।अ
 यथाणिवोपेहलंतात्परत्वेनप्रसक्तकृष्णप्राप्तेविभाषेति।बाधित्वानित्वाद्येविधिरेवस्यान्यथपिनियमेप्राप्तबाधःसिद्धस्यपुनरुपादानादनुवादोप
 श्रनयापितदनुसारिभाष्यमेवनिपमेमानमितिबोध्यंअनुस्वारश्चसवोपिगृह्यतेव्याख्यानाददाह।प्रोभणमिति।वानिस।हनीत्यनुवृत्ते।निदामिति।पष्टी
 निदेशसामर्थ्यात्तत्त्वनिमित्तमित्याह।अतिपरइति।पूजएवेतिमादिषुपुजोग्रहणंकर्तव्यमितिबार्तिकादिनि।भावःएवंनभादीनामितिप्रनापमानमि
 त्यादिदोषत्वनिषेधायभादीनामितिबिहितविशेषणंएवंचएवंनेऽप्राप्तिरितिभावःप्रकरणोपरीति।अत्रचणंत्वंपर्याख्यानमिनिरव्याजदेशसूत्रस्य
 भाष्यमानं।अनल्युयोपादाभ्यांदिषतेपादहारकइत्यादिसिद्धार्थंअतोबहुलमिसेवभाष्येउक्तं।शक्यमकनुमिति।ऋवर्णंनादिवहलंतादपिरप्यनावाध
 दिनिभावःअत्रग्रहणेहनेपिसंनिपातपरिभाषायाअनित्यत्वादिसमित्तादावतनोलोपोभवसेवःसुपठत्वादिनिवासरूपन्यायेनयनइवनव्यादीनां
 बाधइतिभावः।इति।अतोलोपइत्यनअनइतिवर्तने।स्वरार्थइति।यतोनावइत्याधुदात्तार्थः।योरदुत्तरकरणदाप्यमित्यत्रन।आप्तेपि।इतिइस
 तोनुमिनिलभेत्तेत्यतोवभेतिवर्तने।पिपहितइति।एनदत्रैवभाष्येसं।रादमदअनुपसर्गइत्यर्थाभावेनअनसुरुपःप्रसाप्तसागदादिसं

वध्यपसर्गाभावेसतीत्यर्थइत्येके।नियमार्थमिति।योरदुपक्षदित्येवसिद्धेतिभावः।गर्हायामेवेतिवदःसुपीत्यत्रभावइति।नायच्छप्यनइतिसि
 द्धांतइतिभावः।अनूयगुणेनमिति।नजोयत्रमावाधंयत्तानरेमोघंअर्जयं।संगच्छतिप्राप्नोतिपुरुषमिति।संगतंमैत्री।कर्तरिक्तःअन्यमितिनिपातना
 न्कर्तरि।तिबोध्यं।वदःसुपिअत्रसुप्रहणेउपसर्गग्रहणं।सत्सुइति।सूत्रेउपसर्गोपात्तुक्तेःतत्रहिसुपीसेवसंबधने।इत्याच्छप्यनइति।ध्रुवोक्त
 र्थकत्वेनोनरत्रयर्थत्वाद्यपिप्राप्तावंतर्भावितरायर्थत्वेवासकर्मकत्वापिअसिद्धत्वात्तत्रगृहणमितिभावःइदचित्संधुवोभावइति।सूत्रेउत्त
 रार्थभावग्रहणमितिप्राप्तोक्तेःसोपपदस्यकालादिकर्मयोगएवनास्त्यनभिधनादिनिनदाशयः।एकेइति।सकर्मकत्वादिनिभावःअपमेवपुक्त
 पक्षोभाष्यवृत्तादिसंमतत्वात्।भावेन्नस्रोधमित्यादिनुध्वांदसंवाहुलकादेनिबोध्यंअनएवानुपसर्गोइत्यस्यप्रवाधमितिप्रत्युदाहृतं।रायस्वस्य
 कर्मण्येवाप्यथाप्रवादइतिभावधजंनंप्रत्युदाहरंनव्यस्यात्।दनस्त्रच।नकारस्यादेशत्वंव्याख्यानात्।सुपीति।किंघातःएतनुनसकर्मकत्वे
 नभावेनदप्राप्तेःभावेकिंघातोरुपलः।अनुपसर्गोकिं।प्रधानःनिरुपपदंइत्येनित्वसाधु।शिष्यइति।शासइत्यतिशास्तीत्यादौप्रसिद्धत्वाच्च
 सेरेवग्रहणंनत्वाशास्तेरितिभावः।नबहुइति।वृजोग्रहणंमितिभावार्तिकमूलाधारव्यानामितिभावःवार्थाइति।अत्रनिरोधस्यविवक्षणाच्चाव
 कर्तव्य

वधेस्यप्राप्तिरितिभावः। पुनरितितकारस्यादेशत्वेनचकारंविनापिपूर्वसूत्रेकापसंबधसंभवेननत्रनस्यचानुष्ठेत्ताभावादिनिभावःस्यष्ट
 चेदभाषे। आडःपूर्वादिति। शयनितुकुत्तनलोषाभावनित्वराणामापतिरितिभावः। इत्स्वःसुपठइति। येविभाषेत्यत्रयस्यस्यविषयसप्तमीत्वेपि
 जनादिसाहचर्येणयादिप्रसयोत्यनिपूर्वकालेनांतस्यैवात्तविधानेनात्रनदप्राप्ततस्यैवआहुतेनरूपसिद्धिरितिभावः। एतत्कुरापदिद्वारायैवदी
 र्घाचारणमिति नत्वं। कालिनि। अयंस्त्रधिकारस्यश्रवयुक्तेः साम्यात्। नन्वेवंभार्यावधूरितिवन्भार्याः रुत्रियाइत्यस्यापिसिद्धावसंज्ञायामितिब्य
 र्थमितिचेन्न। भरतेभार्यायांकापुवारणायतस्यसत्तात्। मृजेर्वि। क्रदुपधत्तात्प्राप्तविभाषेयं। चजोःकु। यथासंख्यनरागादित्यादिनिर्देशान्नस्य
 कादीनांच। एपुगादिपाठेष्वन्यतिवादिव्याकरणान्तराभिप्रायेणेत्याहुः। एजसूत्रोयज्ञविशेषः निषाननादितिपूर्वोत्तरान्वयि। कयोरुडितितिनिषा
 तनादिनिशेषः। एवमनिषि। रुभ्योनिषातनात्कर्तरि एवमप्रेषिधनं धातुपात्रादिरुपंननुवद्यादितत्वेनाप्रसिद्धेः। प्रडिः। नित्यादिसाहचर्येणरा
 पुविकरणस्यैवग्रहणमितिभावः। पापमिति। नैवादावौषधेक्षिमेपाकानंतरंयदजीपंनचेत्याहुः। जित्यशने। जिअभिभवाकाष्टमिति। हविश
 दृष्टवाच्यमित्यर्थः पदात्वे। एपुचनुर्धग्रहेः कवित्यर्थः पदविषयेऽसंनिकर्षोऽग्रेहैरर्थः। युग्यइति। युज्यतेराकटादिनेत्यर्थः युग्यमिति सूत्रेन

मान्येनपुंसके। पत्रपात्रपवित्रधत्वाः पुंसिकेचेतिविंशानुशासनात्तत्रशष्टः पुंस्वपियुग्येपत्रंचवाहनमिति कोशउपलक्षणं युग्या
 युग्याइति कुत्सः सारपीश्वरानोदः यनिसुद्योगपर्वणिप्रयोगएतेनयुग्यइत्यस्यतमित्यपास्तं। अमावा। अत्रामनरस्यामितिनिपात्य
 मानइत्ससंबधंरायतुनित्यएवसूत्रेनकारेच्चारणंनुप्रकरणप्राप्तकापिसंप्रसारणाभावनिपातनशंकावारणयेतिबोध्यं। यथोत्तरमि
 तिबार्तिकस्यसूत्रद्वयणपप्रवृत्तत्वाप्राथम्यतात्त्वबार्तिकमनेशोकइत्यस्यासिद्धिमाशंक्यसूत्रकारमनेपिण्यतिकुत्तवारणायनियमाप
 मावश्यकेनशुचेर्धीर्ज्ञेतिवचनेनसमाधानाद्वार्तिकमनस्यैवाभ्यनुज्ञानाच्चेतिभावः। भुजन्मुजौ। भुजेरगुणत्वंनिपातनात्वाहोभुजइ
 त्यर्शआद्यजंनं। युज्वनीति। चेष्टारहिताअवाङ्मुखाः शतरइत्यर्थः यद्यपिमुज्वयनीतिअचिरोगेमुजःसिद्धस्तथापिमुजइत्येतद्वा
 वृत्तयेमुजग्रहणमितिबोध्यं। अवश्ययाच्यमिति। आवश्यकधर्मण्ययोरित्यनुवर्तमानेक्षसाश्वेतिण्यन्प्रवाच्यमिति इदं वृत्तानुरोधे
 नभाष्येनुप्रवाच्यः शष्टसंज्ञायामेवेतिवाचोऽशष्टइत्येवसिद्धिरिति। अत्रप्रवचिग्रहणं प्रत्याख्यातं। चित्यमिति पूजेर्वित्यण्यतत्वेननम्र
 हफलाभावइतिभावः नदाह। भाष्येति। भोज्यंभ। भक्ष्यमत्रसर्वेननुस्वरविशदमेवव्याख्यानात्। पुजिति। सुनोनेरित्यादौव्यवहृतत्वेन

रिति प्राप्तुमो निषेधे यं भेरितिलनेश्चेति चनुचि क्षयके। क्रमे कर्तरी निस्तु क्रमोरित्यत्र वार्तिकं अन्यभावे इति। अतएव भाष्ये सोपसर्गमिवोदाहृतं। केचिदिदिनि। कैयटस्वरस्त्वत्रपक्षे दृश्यते न डानयो रभावमिति फलोपहिततडानमिति न कत्वा भावं लक्षयतीत्यर्थः पापाचक इति यड् लुकोच्चारणे मि
 तिकत्वा न्नधात्विति निषेधेन श्लक्षणात्वाभावाच्च। मधुसूदने सात्सदाक्षोरिति पत्वनिषेधः स्थायीति। आदं न लक्षणेणो स्यायोपि। के प्रस्थादिरपि पत्वमपी
 ति निपातनादिसनुक्षयते वाधकेति। तेन मे पसे वदे वादयः सिद्धा अगमस्येति। न च दीर्घमिगो गमोच्चारणं सवर्णदीर्घबाधार्थं स्यादिति वाच्यं अनेरेनेस्य
 ति न्यायेन हलादिः शेषस्यैव बाधे इत्याशयात् वस्तुतो दीर्घप्रवृत्तिकाल एवैवैयर्थ्यापस्थिते न ह्यध एव न्यायः हलादिः शेषवाधनं नु अस्यासस्यानचीति
 भाष्योक्तेन वचनेन साध्यं अस्यासस्य यदुच्यते तदनुनिमित्ता स्यासस्य भिन्नेत्यर्थः अतएव लो लुव इत्यादौ गुणः यद्यप्यत्र वचने वेति भाष्येनास्ति तथा
 पिरात्रिचर इत्यादिप्रयोगदर्शनादाश्रितं। तत्रट इत्ये। घस्त्वेति। चादित्वं माक्क। णिलुक्केति। चादित्वं लुक्कणामवृद्धये के आतो लोपः प्रियो इत्यड्
 करे कर्तरीत्। सूत्रे सौत्रमेकवचनं। प्ररु इति। परत्वादिदमेव न्याय्य इति भावः। यद्यपीदमुपसर्गत्वापेक्षत्वेन वदिरंगं न शाप्यकारादनप्यदातक
 र्मापपदो विप्रतिषेधेनेति भाष्योक्तेरत्रानिसनयानदप्रवृत्तिरिति नास्यं। याघ्रा। अत्रालुग्विकरणत्वात्पि वनेरेव ग्रहणं। हरदत्त इति। अत्रारु

चिबीजं नु भाष्यानुग्रहः। रिद्धेति सूत्रे प्रत्यासत्त्यादिदाघवयवाकारस्यैव ग्रहणं चिसान्। रित्वसामर्थ्यादिनिवेन धमेत्सत्राप्तापत्तिः तस्यात्स्ननंधपीत्स
 स्पत्रामाणिकत्वेणैरादिकत्वं बोध्यं डीप्यपुद्गलनिवृत्तिस्वरप्राप्त्या स्वरे विशेषाभावादित्याहुः। त्विंयो विंद इति। शेमुच्चारिनामिति नुम् भर्षादयो हेतु
 मयं तास्तेभ्यः शेष इति गुणयोदेणो। अरविदमिति। भाष्ये रविंद इति पुष्टिगं दृश्यते। पक्षे जिनि। इदमुपलक्षणं इगुपधेभ्यः ईकैस्य। इहेति। अव
 तान इति भाष्योदाहरणादिति भावः। शाघ्रधा। रया आदिनिष्ठे दोषात्त्वानात्। तेन जलचरे इति इदं शाघ्रोरित्यत्र भाष्ये स्पष्टं। गेदेकः। यनुग्रहप्र
 हणे इति चुरादेरदंतान्। णिचिपचाघचिच्चादेर्वागृह धातो। रिगुपधलक्षणे के गृहं सिद्धं रुटिस्त्वीकाराच्चनानि प्रसंगस्तत्पेषु रोरचिवेति इदं स
 त्रं शक्यमकर्तमिति नत्रनौ धातृशब्दसाविति सूत्राशयान् धनुषु पाठार्थादावागमभ्रंशस्तीरस्वामिनो कृत्वेन सूत्रापाठे च नृणाभावेनैव मे
 वौचित्यानुग्रहं खलात् नुनयो र्धत्तोरप्रामाणिकः पाठः वेदेन त्साध्यप्रयोगो यदि भवेत्सवर्णव्यत्ययादिना प्रदेरेव साध्य इत्याहुः। अतएव भाष्य
 वार्तिककाराभ्यानेदं प्रत्याख्यातं नृतिखनीति वार्तिकं। एवेति। तेन वेजो वापकः सिद्धः। रजेस्त्विति। इदमिति दिनामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ननु
 भाष्यमेतेरज्ज्। कीतिन स्यादन आह। पुयोगे त्विति। तत्रैवेत्यर्थः रजनीत्यत्र नुगौरादित्वा डी। पिसाहुः। नंदक इति। आत्मा स्पृशानंदन किं

याकर्तृत्वार्थः। कर्मणः शेषत्वेति। ओदनपचादयस्तु पदिनेष्टास्तस्मिन्निधनेन वारणीयाः। द्वावामाद्वेत्साहचर्यात्सानुबंधकस्यवे
 जः ग्रहणं। अतोनु। उपसर्गभावे सतीत्यर्थः। तत्फलितमाहानुपसर्गादिति। गोसंदाय इति सत्सूत्रे उपसर्गोपात्तनेनात्र प्रकरणे सुष
 देनोपसर्गाग्रहणबोधनात्सुपीतिकः। अतोनुपेति सुत्रारंभसामर्थ्येन तस्य कर्मण्युपपदे प्रवृत्तेर्वा अत्रोपसर्गाणामव्यवहितप्रयोगादिति।
 क्रियायां कर्मकारकान्वयाच्च गतिसमासगर्भापपदसमासः। अत्र कर्मण्युपपदे बुद्धिस्थे एव प्रत्ययः एतेन कुंभं करोतीति हितीयं तस्यापप
 दत्वे कुंभञ्जितस्य सानुपपदत्वेन तेन समास इति सिद्धं। अणुत्पत्तेः प्राक् पृष्ठभावेन पृष्ठं तस्यानुपपदत्वात् किंचोपसर्ग
 संबन्धत्वं कारकवाचिभिन्नपदासंबन्धेन साधनकार्यात्। अर्धमुपसर्गसंबन्धेन च प्रदाह इत्यादेरसंगतिरिति पास्तं। आहुरिति। अत्र
 च केपलोपं बाधित्वानित्यत्वात्सं प्रसारणेन तोवणादिति न्यायेन पूर्वत्वं बाधित्वानोलोपेन तस्याभीयासित्वेनोवदोपप्राप्तौ यथा
 इति सिद्धमिति वाच्यं। अभीयासित्वानित्यत्वे वणादिति न्यायानित्यत्वे वास्वरूपकत्वात् तेन जुहुवतुरिति सिद्धमित्याहुः। योगो विभज्य
 त इति। इदं केवलं उपसर्गेन आनश्चोपसर्ग इत्येव सिद्धेः कर्मण्युपपदे चिन आतोनुपेत्सारं भातुं न दाह। अम्यामिति। प्रष्टो गौरिति

। अतश्चोपसर्ग इति कः। अग्रमित्येन मुख्यत्वं लक्ष्यते। इयमपीति। चरे इष्टसिद्धिस्तूत्रे कर्मण्यपि वर्तत इति भाष्यदर्शनेन सुपीत्यधिकारं हृत्वा पि
 नतन्निवृत्तिः। तेन नुं शोकयोरित्यादीनां कर्मण्येव प्रवृत्तिः सुपीत्येतत्कर्मकेषु सावकाशमिति भावः। आलस्येनित्तयोर्गम्यमानयोरित्यर्थः। तत्र साम
 र्थादयसमुखाहत्रोः कर्त्रोरिति बोध्यं। मूलविभुजादिस्य इति तादर्थ्ये चतुर्थः। प्रदाहः। अनेर्नायां निर्देशः। खनो घचे सादौ धानु निर्देशो लोपाकारणा
 त्वाख्यानाच्च। इत्युक्तेरिति। अनुवृत्तेरित्यर्थः। गोसंख्ये चरुदुः। रवात्रादेशः। हरत्तेर। उत्प्लेषणादयत्रार्थे वर्तमानादित्यर्थः। शक्तिसंगलेति
 नृघमनार्थशक्तिः। शस्त्रविशेषः। सूत्रे चेति। धर्मैर्गम्यमाने सति सूत्रशब्दे उपपदे इत्यर्थः। स्तंबक। रमिजपावकर्मको। रोमाभूदिति। परत्वा
 दिति भावः। शंकरे निगृणान्तेः शंगैर्यान शंकरेति भाष्येण दं प्रयोजनं रं डितं इति। आधिकरणे शंतेः। इन उरमधिकरण इति सुपिशिष्युपपदेत्यर्थः। कि
 पोवाधनार्थं धानुग्रहणमिति स्थः। कचे सत्र भाष्ये कर्मणि इति त्रयमनुवर्तते यथा योगसंबन्ध इति चरे इत्यत्र भाष्यं। उत्तानादिधिति। कर्तृवृत्ते
 नानादिपूपपदे चित्यर्थः। चरेः सकर्मकत्वे पि चरेष्टः कर्मण्युपपदेन। भित्तासेनेति सूत्रे भित्ताग्रहणान्नस्य च देभाष्ये तदाह अधिकरणे इ
 ति सेनाचरे सेनायां चरतीत्यर्थः। आदाय चर इति। गृहीत्वा गच्छतीत्यर्थः। अग्नेणेति। पुरोमनः। शब्दो रव्यत्वेन कर्मत्वा संभवात्तदसंबन्धत

त्साहचर्येण ग्रशष्टेपिनदसंबंधादिति भावः। हरदत्त इति। अत्रारुचिरग्रेसरस्तस्यानुकासिध्या एतत्तत्त्वनिपातनेनैमानं श्रुतिनिपातस्तु व
 दुशोऽपि चरितं तस्तु बहुशोऽपि चरितं इति। अत्रोद्देहेतुः कारणमात्रं आनुलोम्यमाराध्य चितानुवर्तनं। धोत्वेऽपि नि। उपपदानि नूनव्याख्या
 नात्। दिवाविभा। दिवापदार्थस्यापि वृत्तिविषये शक्तिमत्त्वरत्नेन कर्मत्वात् अत्र कर्मणीति संबन्धेन। अहेत्वादावपीनि। हेत्वादिप्रहणानुवृत्ते
 रिति भावः। अतश्चित्तपरकारकरणदत्तः अस्तस्य प्राप्तेराह कस्कादित्वादिति। नजिगहते रुत्तन्नत्वेनोत्तरपदस्यत्वादत्तः अस्तस्य प्रा
 प्तेराह। कस्केनि। पाणिनिसंमते अद्युत्तपक्षेत्वनः अस्तस्येव। नित्यसमासे इति। प्रत्ययावयवत्वात्सस्येदुवपधस्येत्तस्यनप्राप्तिः परत्वादिति
 अजहेत्वादौ चरितार्थः सूत्रे त्रकिमादिप्रहणं न कार्यमित्यभिमानः। कर्मशब्देति। कर्मणीति चास्य विशेषणं तेन करणादौ नानि प्रसंगः पणावि
 त्तिकर्तृ। कविशेषणं पशुत्रोपाधिः प्रत्ययान्तवाच्यत्वात्। एवं ब्रीह्यादिष्वपि द्रष्टव्यं। स्यादवंधः फलेग्रहिः अतएवास्मात्स्वरविधानं चरितार्थ
 । अरुर्हिषत्। कार्त्विमन्नादावनकाशत्वात् पूर्वद्रष्टेन तेन तोमुमुञ्ज्यथमुम्पनजं नत्वात्सनस्यात्। इहानवयस्येति वर्तते तेन दिवामन्यारा
 वययानाननुम्। वातशुनीति वानिकिगर्धे धितिपाठान्तरं। माषा इति मृगा इति भाष्ये पाठः। असूर्य। यथा संख्यमत्र। असूर्यशब्दस्यानर्थकत्वेऽपि उ

पपदमिति मदासंश्रयान्तस्य पुर्वं नत्वं सु- हिनीयैव प्रसक्त्येकदेशस्य कर्मत्वेनान्यायेन ययुक्तत्वात्। लकारसाहचर्ये निबोधं प्रियवशे। स्वच
 श्रित्वं यथैव स्वचिह्नस्वत्वादौ स्वेत्येव स्वशो व्यावृत्तिः सिद्धा। कुस्तीन इत्यादौ चणवित्तनुवृत्तानदोष इत्याहुः मितंगम इति। वृत्तौ मन्तंगम इति पा
 ठः। स्वच्छदिहेति। योगविभागादत्र विहाय स इत्यस्या संबन्धस्तदाह। भुजंग इति। भुजाभ्यां गच्छतीत्यर्थः अतएव वार्तिके सुपीत्युक्तं। तायेरिति वृ
 त्तादेहेतुमण्यं नन्वादेश्वग्रहणमिति वृत्तिः। अनित्येति। उपपदविधिवेषानेति इपाश्च भाष्योक्तेरिति भावः। वाचियः वाकशब्दे कर्मणीत्यर्थः
 संकल्पविशेषो ब्रजं भयराष्ट्रेनेति। येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्छ्रुतं विशेष्यमादाय न दत्तं विधिरत्रेति बोध्यं। स्तेमंकर इति। स्ते
 मं करीत्यत्र गौरादित्वात् ङीप् आशिने भु। असंभोजन इत्यतोऽप्यंतात्प्रयोज्य कर्मणि क्तः उत्तरसूत्रात्संज्ञायामित्याद्यनेनेना संज्ञायाना न एव
 ध्रौव्यगतीत्यादिना भावकमादि करणपुयः क्तस्तदन्तेन गृह्यसोपसर्गस्य प्राप्त्यर्थस्य वा भुवः सकर्मकत्वेऽपि कर्मणीति संबन्धेन तस्या प्रसि
 द्धत्वात् व्याख्यानान् च न दादाशितो भवतीति। अमत्रापीनि। अनेनैव सर्वत्र सिद्धौ सर्वत्रत्यादि प्रपंचार्थं वस्तुनस्तु सप्तम्यां जनेरिति प्रकरणस्य
 नायेष्वपि दृश्यते इत्यनेन सिद्धे इदमपि प्रपंचार्थमिव नत्रापि ग्रहणस्य सर्वापाधिव्याभिचारार्थत्वात् इति बोध्यं। दाएविति। शब्दपेक्षया पुंस्त्वं अं

सग्रहणं स्वार्थं। कुमारश्रीः। अयं निमित्तविषयः तर्तमानपोरेव न भूते। भूते इत्यधिकारे कर्मणि हन इत्यस्य षटेनायं मवलिनिर्भूत इति एन
 दारं भसामर्थेन तत्र नियमाभूयनुत्तकः कौटिल्यन्यायात् कुमारश्रीर्षयो विशेषविहितेन एनिना कर्मणि हन इत्येन हि हिते एनि स ह च
 रि न भूत वा का लो वा ध्यते। अत एव कुमारश्रीः तादिपुनर्विधानं चरितार्थं न च नत्सामप्याशिसरुपबाधः शास्त्रबाधः पक्षया का ल वा धस्य
 वोचित्वा दन एव कुमारदंते तपी निजं नत्सामप्यस्य विधेयविषयत्वात् न च का ल वृत्ते धातो रित्यर्थेन का ल स्यात् न वा धत्वा न भूत इत्यधि
 कारसत्त्वे चोक्त नियमोपपत्तिरिति अस्मिन् भूताधिकारप्रयोजनत्वात् किं भूत इति सूत्रे भाष्ये इति दिक्। पणि घी निगमदने सुपधा लोपश्च ताद्री प्र
 तिघा शित्विनिकर्तरीत्यर्थः आधसुच्यैषु किं आहं कुर्वत्यनेन। कर्तरी नुनायं करणरुपा र्थेन तत्र कौटिल्यन्यायेन कर्तृरुपा र्थबाधनान् अर्थस्या
 पिविधेयत्वात् अत एव कार्यशब्दादेनियोगतः कर्तारिब्रुवन् सत्संज्ञ इत्यर्थे भाष्ये दर्शितः नियोगः शास्त्रं नितशब्दादेन स्वभावतः कर्तारिब्रुवन् स
 त्संज्ञः स्वभावतः करणं ब्रुवन् सत्संज्ञ ५ इत्यादिक्रमेणार्थः तदा कर्तयस्याप्रसक्तिरेवेति दिक्। कर्तारिब्रुवः। अयं तेषु किं आधो भविता इष्टु च नुन
 गतिरर्थः प्रायेण ताधोविकाप्रवृत्तेः स्पृशो। अनुदके किं उदकस्यार्थः अनुदके इत्येतत्सामप्यान् किं वपि न। घुसदिनि। सप्तम्यं नेन रत्नं पदसप्तम्यं त

४२५

नेतृषु भामित्यनुगापत्तिः। सप्त। अनुपसर्ग इत्यस्य निवृत्तौ वसिष्ठे उपसर्गो निमित्तवत्सु प्रहणे उपसर्गः प्रहणमिति ज्ञापनार्थं तेन वदुः सुपीत्युपसर्गेने
 ति भाष्यं। इदमदत्तत्रानुपसर्ग इत्यस्या स्वरितत्वमेव मध्येऽसंबंधादत एव प्रयुक्तमित्यादिसिद्धिः। प्रष्टे अतश्चोपसर्ग इति क इति दिक्। भजो एवः। सुपुपसर्गे
 पीति च वतति। अत्र बाधनार्थमिति स्पष्टं चेदं भाष्ये। उपपदस्येति क्रमे चेति सूत्रं नु आममांसभक्तके क्रव्याददत्ते तद्यादृत्यर्थमिति भावः। अन्ये नु गंगाध
 रादिवत्सचाघचित्तवर्णसीधे ससाधुरित्याहुः। वस्तु तोयमसाधुरेवेति परे। अन्येभ्योपि अत्र विचोपि संबंध इति युक्त्वा रव्या विनिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं निवृत्तमि
 ति आतोमनि नु इत्यत्र विदुपे इत्यतोऽनुवर्तमानमित्यर्थः। शशिग्रहणादुपपदस्यापि व्यभिचारः वनिपः शर्वरीसुदाहरणं। रोदरेडिति। रुपरिषु हि सायां
 क्लिघा अत्रापि दशिग्रहणमनुवर्तते। किं अन्येभ्योपि दस्पन इति तादृशप्रकरेण भाष्योक्तेस्तदाह दृश्यत इति। दस्पनः रवचिह्नस्वस्य नो हस्व इति। अ
 देर्धे इत्यतश्चादेरिति चानुवर्तते। लोपश्चेति। अंत्यस्येति शेषः। शंस्या इति अत्रान्ताभाविन एवार्थत्वे रामित्यस्य कर्मत्वं अन्यथानुनतत्वात् प्रसपत्तुभयथा
 पिसुपीत्यस्यैव संबंधान् अत्र विचुत्वात्किं वित्तं किं देन सादृश्यादिज्ञेयोच्यते अत एव नेत्वं अचं बाधितुमिति अत्र यानुप्रहणसामर्थेन हजो हेता
 दिपुनर्बाधवत् शं पूर्वकस्या धातोः कक्किपावप्यचं बाधेनेत्यर्थः। उपसर्गमिन्नत्वेति। सुपिति वर्तमाने पुनः सग्रहणेनोपसर्गोपीत्यस्य निवृत्तेरिति भावः

भाष्येति। अतएवोपसर्गद्वितीतिसूत्रेसुरापीनिभाष्यप्रयोगोऽङ्गादिनोविसारिणश्चिसौत्रप्रयोगश्चसंग्रहे। साधुकारिणीति। करोतिस्त्वसर्वधास्त्व
यन्निवादकस्तदाह साधुदापीति। कर्तव्यं कर्तृभूतोपमानवाचकेऽपपदेशस्यार्थः। - ब्रूते सुषुपपदेव्रतगम्येणितिरित्यर्थः। स्थंडिलेति। स्थंडिले
एवरोतेस्तेवंब्रूतमत्रगम्यते। स्थंडिलेरोतेएवेति नूनतस्य शास्त्रबोधिनिताभावेन व्रतत्वाप्रसिद्धेः। बहुलता बहुलप्रदण्णराभीरणोपपदयोरभावे
पिब्रूतश्चित्सूत्रभाष्यबोधिनेव्रतार्थस्याधीसादौणिनिः। अत्ममानेख आत्ममानेइति किं दर्शनीयमानीदेवदत्तोयइदत्तस्येति। सूत्रेऽमितितत्रेणाम्
पदस्य निर्देशः एकं विधेयसमर्पकमपरंप्रत्ययविशेषणमिति भाष्ये स्पष्टं न दाह सच स्वादीति। अन्यस्यामः प्रत्ययस्यानिदेशयो न्यकार्याभावात्त्वा
यमेव गृह्यत इति भावः श्रियं मन्य इति परेनुस्त्वमोरिति लुगत्रनवाधसामान्यचिंतया सुपोधात्विति लुक् न अस्यापि विधिसामर्थ्येन वाधस्तु किंचास्या
मोवहिरंगतयाः सिद्धत्वादपिन सुपोधात्विति लुक् उत्तरपदाधिकारेण परिभाषानेतुक्तिस्तु भाष्ये उक्तिप्रत्युक्तिश्रमेण पूर्वपक्षिणश्चिन्त्यतदि
दोपरंतपइत्यस्य त्रिपाशांबहिरंगपरिभाषायाः अप्रदृष्टासुसाधत्वेन फलाभावेन भानाभावेन चोभरपदाधिकारेन त्रवृत्तेः सत्वात् न तस्मा श्रियं म
न्य इत्येव रूपं भाष्यसंमतं अतएवोपक्रमे श्रियं मन्य इति भविन्यमिति भाष्ये सिद्धानिनोक्तमेवं च पूर्वपक्ष्युक्तात् श्रिमन्यमितेव भवितव्यमिति

भाष्यस्यातश्चिमन्यमिति प्रयोगाह स्वस्य पुममोरभावस्य च कल्पनमनुचितमित्याहुः अयममप्रत्ययवत्त्वादेव परमुमासिद्धेऽङ्गादिप्रत्ययनिबन्धनेयज
द्वितीयेऽर्थेऽपि दम् सोमेनेति सोमेन्यताविशेषणयागत्तवानित्यर्थः अग्निहोमेनेति अग्निहोमसंस्थाकयागेना पूर्वभाविनवानित्यर्थः यजे अत्यागक
रणकेवापारेणक्तिः नत्रवापाररूपभावनायाभाव्याकांक्षायां धात्वर्थत्यागस्य करणत्वेनोपस्थितेः चोभेना भोवैपुरुषार्थत्वाभावाच्च साक्षात्सुखसाध
नमपूर्वभावत्वेनानेति त्यागस्य करणत्वं च भावनाभावभावकत्वमेव सर्वत्र करणनामीदृशमेव करणत्वं संस्थावचनस्यापि ज्योतिहोमशब्दस्य त
द्वितिलक्षणयाद्यागसमानाधिकरण्यात्करणत्वं स्वर्गदिकर्मत्वमपि भावत्वस्वरूपमेव ननु फलाश्रयस्वरूपमन एवेदशानां कामांतपदेनैवोद्येत्स्वः के
चिनुत्यागानुकूलव्यापाएव यजेरर्थः ज्योतिहोमादिशब्दाश्च शब्दपराः शब्दस्यापि संकल्पशराकरणत्वमित्याहुः कमणि कर्मण्युपपदेभूतायां हिने
णि निरित्यर्थः। इदं शब्दशक्तिस्वभावात्कुत्सायामेवेति तेन चोदत्तवानित्यादौनेति वृत्तिः। चनुविधश्चि ब्रह्मादिभूतपदेषु भूते वर्तमानां भूते
क्वि - नि सूत्रार्थः नत्राविशेषाच्चनुष्येवकारो विनिगमनाविरहात्तत्रा ब्रह्मादिष्वेव भूतायां इति श्रुतिनियमद्वारेण पदांतरसंबन्धनिवृ
त्तिफलो भानुनियमः ब्रह्मादिभूतायां इति प्रत्ययनियमः ब्रह्मादिभूतायां देवदत्तेरेवेति ब्रह्मादीनां धात्वन्तरसंबन्धनिवृत्तिफलो भानुनि

यमः ब्रह्मादिषु भूतार्थादिनेः क्विवेवेति तो नियमेनात्पादादितिकालनियमः इति भावः भाष्यमिति तपोचभाष्येऽप्यनियमोऽयं ब्रह्मादिष्वेवेति किं
वेति च युक्तं चेत्तत् श्रुत्युपस्थित उपपदप्रत्यये पोरुपरो धापेक्षया प्रकरणलक्षणत्वधन्यप्रमाणोपस्थितधनुकालमोरवोपरो धेन्याप्यः एवं च तद्वि
रोधादृत्तिरयुक्तेति भावः । धानुनियमः ब्रह्मादिषु भूतार्थादेव हन्तेरिति नियमेनात्पादादिनेरिति प्रत्ययनियमः ब्रह्मादिषु भूतार्थादिनेरिति ब्रह्मादि
नां काशिकेति धानुनियमस्त्विदनेष्यत इति तद्भावः अत्रापि द्विविधा एव नियमः । सुकमादिष्वेव च ज एवेति च एवं सोमे सुज इत्यादावपि कस्तिनेति
वार्तिकमिदं यत्कर्मक्रियासंबन्धमानकतुः कुत्सामावहति तत्रेत्यर्थः सोमादयश्च विक्रीयमाणरास्त्रनिष्पत्त्या तदावहास्तेनेहन ध्वजान्यवि
क्रमः । निवृत्तमिति असत्त्ववचनत्वेनेहानत्वाद्युत्तरत्रानुपयोगाच्च । सहयुध्वेति तेन सहयुध्वानित्यर्थः । सर्वोपाधीति भाष्ये स्वयेऽप्यपि दस्य
त इति वक्तव्यं परिचेत्सुक्तं । क्तवत् यद्यपि प्रयोगेन संबन्धनश्रुयंते तथापि तद्रूपलक्षितकारकारकादिदर्शनेन तत्रानुबंधस्मृतौ निश्चल
प्रयुक्तकार्यसिद्धिः इत्संज्ञककारवानित्याकारावस्मितिः अतएव लोत इत्यादौ न तत्र युक्तं कार्यमूपाभितेसादावेकत्वावगमाद्धुडः तमेतत् इति
निर्णयान्न दोषः क्षिपादीयघपि निर्देशादेव दीर्घग्रहणमत्रान्यथागुणः स्यात्तथापि क्षिपो निष्ठाया मयदर्थ इत्यनेव चिह्नियतुरित्यादवजादौ

यद्रूपं न दनुकरणसत्त्वाद्दीर्घग्रहणं स्पष्टं चेदं भाष्येः तएव दीर्घविक्षायकदत्तावपि क्षियदत्तेवोक्तम् । ददाभ्यां चोवाक्यभेदार्थस्तदाह । विषापे
क्षयेति । ददाभ्यां किंचरिना न हि निष्ठासंबन्धितकारविशेषणं । पूर्वग्रहणं भिन्नव्याप्त्यादौ परस्मया भूदिति स्पष्टं भाष्ये । कानिचित् सौर्ध्वधुतरं
नत्ववारणाय नृद्वेः परस्मयत्वं प्रतिषेध इति वक्तव्यं बहिरंगा सिद्धत्वं तु त्रैपादिके तं रणेनास्तीति निरूपितं । ओदितश्च । अस्मात्परस्य निष्ठा तस्य न
इत्यर्थः । स्वाश्वो दिवाघं तर्गणभूताः । शीतं नृलमिति । अनेन सूत्रेऽप्यर्शशब्देन गुण एव प्रसिद्धत्वाद्याख्यानाच्च शब्देन न तुरोग इति ध्वनितमत ए
व प्रनेत्येति सार्थकं तद्विषयेन त्वचा विभाषाभ्याः पूर्वग्रहणमपि संशीन इत्यथमिति वृत्तिः । व्यवस्थितेति । एतदपि वृत्तौ स्पष्टं । भाष्ये तु एतन्न
दस्यते दत्तावपि मदिनेष्यते न तो व्यवस्थितविभाषेति वदन्तेषामनभिधानं सूचितं । नत्वपादाने इति चेत्तदीपमपादानं न प्रयुज्यत इत्यर्थः
व्यक्तमिति त्वं ज्ञेः प्रकाशार्थस्वरूपं न दद्याच्च देस्तु निष्ठानभिधानमिति बोध्यं । यस्य विभा आर्धधनुर्केस्ये सनुवर्तते इति हि त इत्यथाहारः
अत्रैवैकाच इति वर्तते । तेन दर्शित इत्यत्र न । निष्ठादेशादेरिति । स्वरप्रत्यययोरुदाहरणं । सीवः सेविकः अत्र निष्ठा च घञनादिनिष्ठा
तस्य विधीयमानमाधुदातत्वं नौत्यच इति च न प्राप्नोति इदं चर सहितस्य निष्ठानकारस्य लोपो निपात्यते इति पक्षे यदनुत्कारमात्रस्य

लोपोनिपात्यतेन दनेदं प्रयोजनमिति व्यर्थं न योग्यं इति ग्रहणं तु वीवेदुष्याधेवेदुष्यादृतये। परिस्कंदः प्राञ्चैव निपातनाच्चिद्यं न लोप इति
 मते स्यात्त्रोपन्यासः अत्र स्यात्तेषां ताभावा निपातनमिदं मित्यन्येन न नक्षपमपि वृत्तौ स्पष्टं। वातश्चेदिति। इदं च निरीत्या एतन्मते निर्वर्तितं दीपो वा ने
 नेति प्रयोगो वातस्य करणत्वे बोध्यः भावे निर्वर्तितं वा तेनेत्येव भाष्ये नुञ्ज वानाभिधाने इति वक्तव्यं निर्वर्तनेनेत्युक्ते भावे निवाणं वा तेनेत्येवेति तदाशयः स्याम
 इति हेतुये इत्यस्यादौ च इत्यात्वं। त्वप्रः प्रत्यत्र पूर्वग्रहणं प्रसंस्तीति इत्यर्थः मत्वं नूनं प्रत्योऽस्तुक्तेः अत्रत्येस्यै इमं योरपि ग्रहणमिति वृत्तिः एतत्सर्वं
 भाष्येन दृष्टं। अत्र मिति। अत्र च चुरफलो रित्यनुवर्तमानेति चेत्सेव सिद्धं नत्र हि फलनिष्पत्तौ निफले तु भयोरपि ग्रहणं व्याख्यानात् एका नुबन्धपरिभा
 षाया असा वित्रिकात्वात् फलनिष्पत्तावित्यस्य नात्र निपातनं इदुभावस्यापि निपात्यतापनेः एतेन फलविकसन इत्यस्य निष्पन्न लोपो निपात्यन इत्य
 पास्ते मूलत्वे लत्वे इत्याभाष्य विरोधश्च न चानुपसर्गत्वे गदितुक्ते प्रत्यक्ष इत्यस्यानुपपत्तिः परितः प्राप्तः कार्येनैत्यर्थेन परेः लोपप्रत्यनुपसर्गत्वात् वृत्तौ च
 शराहः कार्यपर इति भाष्ये स्पष्टं। इष्यते इति। वृत्तिकारैरिति शेषः। इदो भावश्चेति। निष्पदेशः एतत्स्वरप्रत्यये द्विषिषु सिद्धत्वात् किं इदं विधिग्रहण
 मेन निपातनं सिद्ध्यति चेति निवार इति भावः। तादौ कितीति। कितीति निर्मूलं निष्कलं च। नाभ्यां परस्परतादे किन किन एव संभव इत्याशयेनाह। नुद

सु४

४३२

विसेदं। मंडूकप्रुत्सारदाभ्यामित्यनेन इति वर्तते। द्विषोऽप्राप्तेयेषां प्राप्ते विभाषेयम्। यदि पूर्वसाहचर्यमंतरंगमित्युच्यते न राव्याख्यानादेवास्याग्रहणं
 बोध्यं। उन्न इति। एतेन जोलस्तीत्यादेः लग्रैत्रेण निषेधनस्य सिद्धत्वात् नैदुशीति निषेधे सिद्धे च द्विग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तं दरमनादाविति परिगण
 नेन नदप्राप्तेः। रव्यान इति। रव्यादेशस्य रवशादित्यात्वं नत्र स्याद्धनुके प्रयोगाभावाच्च न रव्याग्रहणं व्यर्थमिति बोध्यम्। कसौ वे इत्यादिनि। ए
 कच इति निषेधश्चेत्यपि बोध्यम्। भिन्नमिति। सकलत्वज्ञानविशिष्टे रूरोयम् नन भिन्नसकलयोः पर्यायत्वात् न सहप्रयोगः निष्पन्नस्य सकल
 स्यात्स्य स्मिन्। विदारणे प्रनिपाद्य भिन्नमिन्नमिति भवत्येव किंच भिन्नं विदीर्णमिति सामान्योपक्रमे भिन्नमिति प्रयोग इति स्पष्टं भाष्ये। इण निष्ठा।
 इति डिर्वर्तमाने पुनरिदं ग्रहणं नित्यत्वाय निष्ठा मित्येतत्तस्य विभाषेति निषेधार्थं स्यात्। वसतिरु। अत्रापीदं ग्रहणं प्रागुक्तं। पूजाया इति।
 पूजाविषयार्थकादित्यर्थः। नागश्वांचिनगा मिन इत्यादौ समाधातेन पूजागम्यते इति तत्रापीदं सिद्धं। ननु गार्थ इति। गार्थ इति वादिकस्यात्र स
 वेन ग्रहणं किन्तु विभोहनाय नौदादिकस्यैवैत्यर्थः। बुद्ध इति। धनाकाङ्क्षावानित्यर्थः उदाहरणे प्राप्तमोह इत्यर्थः आदिकर्मणि निष्ठेति। आ
 घपु क्रियालक्षणं भूतेषु पि क्रियाभूतत्वाभावादप्राप्तानिष्ठं निवचनं। आदीभूत एवावयवे समूह रूपमारोप्य तस्य समाप्ताभूतत्वपक्षाश्रीय

नेनदेदं प्रत्याख्यानेन दुक्तं यस्तनं नदमिसमीक्ष्य प्रयोगे प्रवृत्तः कटं प्राकार्पीत्कटं मिनिच यदा वेणिकां नः करोमिसमीक्षितस्तदा प्रकरोनिक
 टमितेव भवतीति भाष्यं विभाषाभा। अदितश्चेति निषेधे प्राप्तेऽतिदं। सेण निष्टे नि। अस्या निष्टे भावादिदं स्वरूपकथनं। अत्रामृषिः सर्वापि
 गृह्यते। श्वीदित इतीति। ननु नितत्वात्संप्रसारणपूर्वत्वयोः श्रुतः इत्येव निषेधे सिद्धे श्रियदणं व्यर्थमिति चेन्न श्रुतं तत्रोपदेश इत्यनुवृत्ति
 रन एस्त्वतीर्त्सादिसिद्धिः। शून इति अत्रास्ति धित्वेपि तत्त्व इत्येतत्सामर्थ्यात्स्वरूपस्य संप्रसारणत्वं तत्सामर्थ्यादिवत् इति डिः सूत्रस्य भा
 ष्यरीत्यैकदेशस्याचः परस्मिन्निनिस्त्यानिवत्त्वं। वनस्तत्त इति अनुदानोपदेशेऽनुनासिकलोपः। अनित्यत्वज्ञापनादिति। इदं च भाष्ये
 न दृश्यते। अतन्तेरीदित्वमनार्थमिति परे। दरिद्रित इति न निपतीति नितिसनिवेदकत्वात्प्राप्तिः। यदि मेषादिसाधनेऽतत्त्वर्थं च दद्यानिष
 त्त्वेनेन हि च भित्तं मेषेनेति न स्यादत आह। समुदायैनेति। अन्यत्र प्रयोगस्तु सादृश्यात्। स्वांनराष्ट्रेन वास्य विषयेष्टविचित्रमनाकुले मन
 चने इति कैयटः ननु ध्रुवेरीट विकल्पे प्राप्ते नदंशे नित्यापी विधिः स्यात्तत्र श्रवणादिनिकर्मभ्यामन्यत्र वैयात्याभावेऽप्यादितश्चेति निषेध
 एव सादृश्यात्। भावादिनि। वैयात्पमाविनीतता। हरदत्त इति। अत्रा रुचिबीजं ज्ञेयं वैयात्सेभावादिकर्मणोरनभिधाने मानाभाव इति तत्रादि

त्वे सफलमिति तदाह। माधवस्तिनि। इद्वि तोन लोपश्चेति। अनिदितस्तु न लोपवर्जमिति भावः। ध्रुविरा। शष्टेनाभिप्रायप्रकाशनं विशदयन् नदाह शष्टे
 नेति। एलुकेति। तेनोपधागुणेन। अधायमान इति नदर्थे चित्तं तानं वनते इत्यर्थः वृत्तं ध्वं दशनिकर्मणिक्तः। रत्तं ध्वं दस इति प्रयोगस्तु केवलाहरतेरकर्म
 काशवे बोध्यः तत्र हि यस्मिन् विभाषे नीट्प्रतिषेधः एतेनानुभावे क्तो दुर्लभः न पुंसके। भावे इत्यस्याप्यकर्मकेऽप्येव विधानादिनिस्पष्टं भाष्यादौ केवलेऽपि
 निकर्मव्यापारे वनेनेन तौ कर्मकत्वात्कर्तरि क्तस्तदाह स्वयमेवेति ततोऽपि चिपचिना समानार्थात्कर्मणि नदाह पक्षमिति। सीरह विरित्यादि। नपा
 चभाष्यं किं निपात्यते आश्रयोः शृभाव इति श्रानिः पच्यमानकर्तृकव्यापाररूपे कर्मकर्तृविषय - र्थे वनते नौ न कत्वात्कर्तरि क्तः। एतन्तस्तु पुरमप
 चर्षतनः कर्मणि क्तः शृत्तं सीरदेव दत्तेनेन कैयटः सीरह विपोरि निवक्तव्यं कृमाभूत् श्राना अपि ता वा य वा गृह्णीति श्रपेः पुनर्वापारेऽपि चिपचिना लस
 एतेऽपि तं सीरदेव दत्तेन यदुदत्तेनेन ननु श्रुतमिति श्रपेः श्रुतमन्यत्र ह तोरि निवक्तव्यमिति वा रुकान् प्रमादः। वादां न। दां न शांतयोऽपि लोपे
 भावो निपात्यते अनुनासिकस्येति दीर्घः इत्यस्य ष्टध्वेषु एलुगिडभावौ - अमिने एव एलुगिडभावे पक्षेऽपि तश्च निके चित् रूपमिति चेन्न च
 रादेर्लि लोपेऽभावौ इति कैयटः ध्वं इति त्वमिति एव निपातनमिति स्पष्टं भाष्ये। रुष्यमत्तर। संधुषास्वनो विषयेऽन्यत्रे विभाषेति न वेति सूत्रेण

प्यं। लोमस्त्विति। लोमस्त्विति। कर्तृधिसर्थः। इदमज्यमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। केयामपि लोमत्वादत्रापि विकल्पः। अन्यत्र त्विति। अर्धभेदेन रूपस्य
मर्धेऽपि विस्मिनप्रतिपातयोर्द्वैरुपायसूत्रम्। अपचित्वापश्चिभावश्च निपात्यने। किं नित्यं विवर्त्यः अपचित्वापः पी। अत्र भाष्ये आडः
दीदं धूधसोरेवनेह जाप्यान् श्रवः न पा आडः पूर्वदेवा धूधसोः नेह प्रप्यानो धुः प्रप्यान् धूधश्चि। आडः पूर्वदेवेति नियमेनोपसर्गान्तरमेधनिवर्त्यतेन
केवलप्यायतिः। आडः श्रयणेन नियमस्य विधनात् केवलस्य सर्वत्र पीभावः पीनो धुः पीनं पुण्यं पीनं मुखा कन्येति सिद्धे तेन विभाषाप्रहणानुवृत्ति
रेवात्र लभ्यते यवस्थिते त्वादिभूतनुवृत्त्यनुरोधेनेति बोध्यं। धनिस्य। दोसो मास्येति सिद्धे श्रिपानिदेश उपसर्गात्सुनोनीतिवत्। इत्वेत्यादि। तत्त्वं नुस्व
विषये परत्वादस्य बाधकमिति भावः। प्रमाडिति। गामादाप्रहणघविषेपादिति भावः। तकारादाविनि। यस्मिन्विधिरिति न्यायादयमेवायोननुत
नेदधताविति स्वशास्त्रे सति चत्वा सिद्धत्वाभावेन यस्मिन्विधिसिपस्य बाकरणं तरपठिताया बाधेन तां न दो धुनु घटितो नरपदस्य
वार्षावित्तनि। तां ने दोषो दीर्घत्वं स्यात्तां ने दोषो निष्ठानत्वं क्षं ने दोषो धत्वप्राप्तिस्त्यां ने दोषस्तस्यान्तर इत्येतत्तन्माष्याशयः रश्चि चषष्टी सप्तम्य
र्थी सन्निपातेति। नचनत्वधत्वयोरसिद्धत्वादस्या अप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। असिद्धत्वापि तद्विधानकविधेः नपावारणस्य सन्नेजं न सूत्रभाष्ये ध्वनिन

त्वान्। जगधमित्यादौ धत्वानापत्तेश्चेति विषये सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वश्रयणमावश्यकमिति नुभाष्याशयः। चषष्टीदिति। अतएव प्रकृत
सूत्रस्य प्रतमवतमित्यवकाश इति भाष्यं रस्तीति सूत्रस्थं नीतावीनेत्युदाहरणं परं भाष्यं च संगृह्यते। नीतमित्युत्तरं नीतमित्येव पाठः सूतमिति त
पपाठः। गतिश्चेत्यत्र भाष्ये सोस्तत्वे उपसर्गत्वप्रतिषेधान्। वाक्रोश। अत्राप्यण्यदर्थे इति वर्तते। निनदिष्या। निध्वस्ताने कौशले र्थे निष्ठां तस्यैव प्र
चरप्रयोगदर्शनादिदं मन्त्रोपन्यस्तोऽपि पृष्ठो। गोत्रमिह पारिभाषिकमिति हि भाष्यस्वरसः। गोत्रप्रत्ययप्रकृतित्वेन दृष्टोऽयः कपिष्टः। लोऽतिवा
त्येयम्। अस्यात्रोपन्यासः प्रासंगिकः एवं विकुशमि इत्यस्यापि। गत्यर्थकः। आदिकर्मणि चेति सूत्राक्तः। कर्तृरिति वर्तते। क्तोधिकः। स्पेपा
र्थाः प्रायेण कर्मकाः। अत्र बर्तमानेति गत्यर्थत्वेने सकर्मकमपि भावेक्तः विशेषविधानान्। अनएव भ्रान्तदेशमित्यादिसिद्धिः। अतएवाज्यं सगनमित्य
त्रेगत्यार्थां न क्त इति संगने कर्तृरिति स्पष्टत्वात्कर्तरीदं निपातनं नर्दिकर्मण्यपि न स्पष्टत्वात्कर्मण्यपि स्यात्। जीयते इत्यर्थकत्वात्तत्र न एव नर्दिक
भावेन नः क्तस्य दृष्टत्वात्तत्राप्रोतिनस्मात्कर्तृरिति निपातनमिति वक्तव्यमिति भाष्ये उक्तं। अनएवाप्यपदार्थे इति सूत्रे मत्वर्पे बहुव्रीहिरिति वक्त
व्यमिह माभूत्कटं श्रितमनेनेति भाष्ये उक्तं। अत्र हि भावेक्तो न कर्तृरिति कर्मणि वा न यादिसति कर्तृकर्मवाचकेन प्रथमायास्तु न र्वार्तिकेन त

त्रसमासोद्वारः स्यात् क्रोधिकरणे च त्वनेन इणार्थे भ्यस्तुनभावे च वदितपाठेन तत्र कर्तरि स्यनुवृत्तनेः अतएव पीता ब्राह्मणा इत्यादिसिद्धये क
र्मकोत्तादर्श आघर्जनताश्रिताभाष्यकैयटयोः अतएवात्र सूत्रे वाघा प्राप्तिरित्येव व्याख्यातमुक्तमर्थेति सूत्रे विवक्षितकर्मणामपि ग्रहणेन चाति
तः कर्तृत्वत्र भाष्यविरोधः नत्र आङ्पूर्वदिशः दानकर्मकत्वात्कर्तृत्वप्राप्तः को निपात्यने इत्युक्तमन्यपामातुः स्मर्यन इति वद विवक्षितकर्म
त्वेनाकर्मकतायां सूत्रेणैव सिद्धे निपातनं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् नस्य भाष्यस्याशितजोदनदेवदत्त इत्याद्युदात्तप्रयोगस्यैव त्वेन नदर्थनिपात
नमिसाशयस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् अतएवाशितः कर्तृत्वेति निर्देशस्यापुक्तत्वेन विचारितं नमवतादत्तवानित्यर्थेनैव इत्यादिनुनापाघः विव
क्षायाः प्रयोगाधीनत्वात् इत्यत्र भुक्तमस्तीति भुक्तमत्र मित्यर्थः इत्यादीनि सुवनेः सुन इत्यत्र वर्तमाने क्त इत्यत्रैकैयटः जिनः क्त इत्यादौ मंडू
कश्रुत्या वर्तमान इति संबधने चानशनडां सर्वकालनायाभूत इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः जीर्ण इति जीर्णो जीर्णो जिरन्त पीसमरः नसेति अनंतरस्य
निर्भाषेन लिटः कानज्वेत्सत्र पूर्वलिट् एव ग्रहणात् प्रयोगविभाग उत्तरत्र क्तसोरेव संबधार्थः कानज्वेनिकाग्रहणं नुपक्षेति डः श्रवणार्थवास रूपन्या
यस्तादेशेषु न अत्र चेदं वाग्रहणमेव लिङ्गमिति ध्वनिनं भाष्यकैयटयोरिति स्पष्टमेव तेन सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः पक्षे निडा मश्रवणं शतृविष

ये यथानि डः स्यावत्त्यने। इमौ कानचक्रसूत्रादसाविनि अत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। विभाषापूर्वाह्निपिराहाभ्यामिति सूत्रे पपुषइदं पपिवद्रूपमिति प्रयु
क्तं तेन लोकेपि क्वचित्कसोः साधुनेति सूचितं प्रकृतसूत्रस्य भाष्यत्वेन प्रकृतनिककसुपरमिति बोध्यं एकाग्रग्रहणसामर्थ्यस्येमादृष्टन
हित्वेति हित्वोत्तरमभ्यासादिकार्येषु कृतनेष्वेकात्वा मित्यर्थः तद्विनाने ज्यावृत्तये तत्र लिखामः सत्वान्मवेन थाप्रयोगाभावाच्च नचामभावे जा
गर्तिव्यावृत्तः नचैकमुदाहरणमिति न्यायान्तरि प्राप्ते स्तुठत्तद्वित्वानामित्यर्थभावे जान्ग्रहणस्य भूतपूर्वाकारांतग्रहणेन दरिप्राप्त्यर्थं न
याननधावर्तनार्थमिति एकग्रहणसामर्थ्येन नृत्तद्वित्वानामित्यर्थत्वाभ इति भावः सिद्धं ननु साप्रतिकग्रहणे तदस्य चारितार्थेन दरिप्राप्तौ
नभवत्वे वेदिनिबोध्यं घसिग्रहणभावे तु हित्वात्परत्वात्तिसत्त्वाच्च घसिभसोरिति लोपे हित्वनिमित्तात्तु निमित्तत्वाभावेन हिर्वचने चीत्स्यप्रा
प्त्यानचक्रत्वेन हित्वं न स्यात् ननु त्वेति लोपयोरुभयोरपि नित्यत्वेन परत्वादिटिनोद्वलग्रहणार्थं क्वमन्यत्रापि भावादिनिउक्ते लोपे
हिर्वचने चीत्सिद्धमिष्टं नाम्नेषामिति आदिनियमात्प्राप्तस्य नियमोयमिति भावः नच पपिवानित्यादौ सन्निपातपरिभाषया जातो लोपो न स्या
दिति वाच्यं नस्या अनित्यत्वान्। जिडूनि व्याख्यानादेन हि हित्वलिङ्गैव संबधने तेन पक्षे लुगादि। अदसीत्यस्य निवृत्तैव सिद्धे भाषाग्रह

एतत्सर्वत्र प्रवृत्त्यर्थेनानघतने लडः परोक्षे चिद्विज्ञेन हिषयेष्यस्प्रवृत्तिरस्य सिद्धौ वैकल्पिकत्वात् पक्षो न योः प्रवृत्तौ तिङाश्रवणमिति दिक्
 । अश्रोतेरिति । अनएव ननु साहचर्यादिति लुक्विकरणपरिभाषा सह लतादित्यर्थः एतेन ह निसाहचर्यादित्तेरपि ग्रहणं स्यादित्यपास्तं
 दृशेति वार्तिकम् । लटः शब्दः । अनंतरस्येति न्यायेनैतौ वर्तमाने लडिति विहितस्यैव निवर्तमानस्याप्येतादौ भाष्ये स्पष्टं । पचमानमिति ।
 अत्रानोडित इति नमुक इत्यपवादत्वात् । अनश्नितपरत्वान्नेति नुचितं यदा गमाश्च न न्यस्यतपरत्वेनावावृतेः अनएवादुपदेशात्
 रत्वं प्रयुक्तस्वरसिद्धिः क्वचिदिति । कदाचिदित्यपि बोधनेन पचति ब्राह्मण इत्यादिसिद्धिः वासरूपन्यायस्तु आदेशेनेति स्पष्टमेव भाष्ये नुक्तः
 शब्दशान्तौ विभाषेति वर्तते । ततो प्रथमा समानाधिकरणेनित्यार्थमिदमित्युक्तम् तेन यत्प्रथमा समानाधिकरणे विकल्पबोधकं सदादि
 भो बहुलं इडः भयोर्वेति वार्तिककारणोक्तं तन्न कार्ययोगविभागेन सिद्धिरिति बोधः । संबोधने च । इदमुत्तरं चैव प्रथमा समानाधिकरणे
 र्थेपिनित्यार्थं शयानाश्निति । यशानं भुज्यर्थपरिचायकम् तदुपलक्षितं भुज्यर्थेन यवनापरिचायने इत्यतः । अर्जनं वा सत्यं पत्यं हरिदर्शनं मोक्षसा
 धनं । इह लक्षणत्वादिसोत्तराद्यर्थस्तु कर्त्रादिरेव क्रियाया इति किं पः कं पते सोश्च इत्यादौ मा भूत इति । वेत्तेरेवेति । सत्ता विचारार्थपरा

त्यनेपदित्वा न योः शानुरसंभवः लाभार्थस्य विकरणेन व्यवक्षानमिति भावः । नौ सत् । अनुवृत्तैव सिद्धे नौ ग्रहणं शतशानं चान्नग्रहणार्थेनेन हि
 पन्द्दे स्यमाण इत्यादावपि पूरणगुणे निनिषेधः क्वचिदिति । कदाचिदित्यपि बोधम् तेन तिङां सिद्धिः लटः स इत्यस्यापि भविष्यदधिकारवि
 दितं लट् शेषे चेति लट् चैव प्रवृत्तिरित्यनवच्छिन्नमपेक्षत्र भाष्ये स्पष्टम् अकक्षणीति । अनायासेन क्रियानिवर्तक इत्यर्थः । हिषोमि । अमि
 त्रे किं । हेष्टिपतिभाषानाभिन्दतीत्यर्थः सर्वे इति । सत्रिणः सर्वयजमान एव मुच्यन्ते इति शेषः । आक्तेः । आजभासेन किंपमित्यर्थः नाथि
 लिकाः प्रायेण सोपसर्गभ्योनेत्या । निसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् तच्छ्रीलाः फलनिरपेक्षप्रवृत्तिः तद्धर्मास्वधमोयमिति प्रवर्तने साधुकारितौ वि
 नापि धत्वर्थस्य साधुकर्ता नृन्कर्तेति । नलोकेति षष्ठीनिषेधः । नरुर्मे । मुंडपितारः श्राविष्टायना भवंति बधू मूढा मूसाधुकारिण कर्ता
 रवेरिति । भुवश्च योगविभाग उत्तरार्थः । इदं लोकसाधारणमिति आद्यसुभगेति सुत्रस्थभाष्यस्वरसः । तत्र हि आच्चावितनुवने त आ
 क्षी भविनेत्यत्र कर्तरि भुवश्च निश्चिन्नुचरुक्कौ नेने सुक्ताताच्छीलिक इधुचकस्मान्न भवतीत्याशंकरुष्टि शब्दप्रकारात्ताच्छीलिका
 न नुरुडिशब्दागनिमिविशेष्येने इत्युक्तम् न नदिति । धारसत्त्वमनुक्तं संग्रहकत्वं चेत्यर्थः । शमिनीरैतेति । संज्ञा पूरणोश्चेति निषेधः

सुबलनेनेनिबोधम्। अत्रप्रहणमिति। पुबोरनाकाविसत्रभाष्येस्पुटमेनत्विनुणकर्मकेत्येवेतिभाष्ये धित्संपत्तदिकुत्वार्य। रागीति।
अत्रस्तेतिनिपातनात्रलोपइतिरिनामिसत्रभाष्येस्पष्टं। पूर्वणेतिसकर्मकपदेस्तुपुचोनमिक्षनमितिमितिभावः ननुवासरुपस्यायेनपुत्रपी
सनआह। नेनेति। शापनइतिशेषः। कूपितेति। नृशयालुरिति। लुरप्रत्ययेप्रयोजनाभावाच्चस्येत्वाभावाप्यतोदीर्घेणस्पृहयालुप्रनोसि
हेनिपातनादवश्रच्छस्यक्षशब्देनसमासेअजस्रव्यपिनंश्रवत्विशिष्टात्प्रत्ययेभक्तोविभानाभावाच्चपञ्चाओपस्यचाभावेभ्रशलोचसिद्धेआ
लुचुविभानमिभक्तोपिविभानार्थनेनेदंसिद्धमितिस्पष्टंभाष्ये धस्मरेयसिः प्रकृत्यनरं। भंगुकरः कर्मकर्तृविधित्वाकुलं। अमस्यमितिनिपा
तनात्स्मनुनासमासेक्षनेरः आदगम अत्रक्याधंदसीत्तनच्छंदसीत्तनुवर्तनेआतएवभाषायांक्षत्रकस्त्रितिवार्तिकेभाषाग्रहणंचरितार्थं।
आदिनिश्कारः तेनत्प्रहणेदीर्घानस्यापिग्रहणंत्तुइत्यादेः स्वरुपवाधेनानिदेशप्रवृत्तेभिपादयेन असंयोगादित्येवकित्तोसिद्धेकिपुनः कि
त्वंजगुरिस्तनरित्यादौक्षत्तनामितिगुणनिषेधार्थकाशिकेति। भाष्येतुनेत्यर्थः। इत्यरेति। इत्यरीतिपुंयोगे। विन्नाडिनि। ब्रश्चेतिपत्वं।
धूरिति। राओपइतिवलोपः। दीर्घसंप्रसारणंचेति। नृ - नि। वासरुपविधित्वाधिलिकेपुनिविधइतिभावः अत्रासंप्रसारणंचेनिदीर्घवचन

सामर्थ्यात्स्वभाष्यनुवादः नयादिप्रत्ययसंनियोगेनविभानादंमंनरंगनयादीर्घत्वेकृतेसंप्रसारणेपूर्वत्विचक्षतेनस्येत्वरूपेतिपुनदीर्घाप्रवृत्तेर्विप्रभ्योत्त
द्विषानमनर्थकंत्वात् अन्यथाक्लिप्सूत्रेणैवसिद्धस्तत्रग्रहणंव्यर्थमेवस्यादिनिस्पष्टंभाष्येएनशाप्यप्राभाण्यादेवल्लोचरूपेतिन्यायेविकारक्षतलसभेदनाश्र
यणमित्याहुः। वार्तिकेइति। अमेभ्योपिदृश्यतइतिस्त्रेभाष्येयेवमेवेतिबोधवस्तुनउणादिसूत्रापपाणिनीयानीत्यनुपदंनिरूपयिष्यामः। दिधुदिनि। पुनिस्वापो
रिति संप्रसारणं। ऊगदिनि। गमः क्वाविनिमलोपेत्तुकादीर्यनीति। दीर्घेतिवादददिनिभाष्यादिवादावप्यपमितिभावः। भुवसं इदंसंज्ञानरपोः किंवेनेनिनि
यमार्थंविपरीतनियमस्तुनविधेयसंकोचापनेः। मित्पुइति। क्विपिसुकस्यान्मितप्रवृत्तचोवडः चस्यान्। धेरोक्षनश्चेति। प्रयोगेपुरुषोरर्थनिर्देशादिति
भावः अत्रकर्मणीनिनोपपदंवाख्यानात्। दाक्षी। म्नी। देशेदिशपानिर्देशोदंशसंज्ञेनिनलोपः दंशयामकादित्वादापु। नक्षीनि। नहोधः पित्वाडीप्रकरणेइति
नोपपदंवाख्यानात्। वृत्तिरीत्यापयासंख्यमभिप्रेत्याहे। जषौकरणइति। एवमन्वयेदंस्यासाधुनापलोभयत्रान्वयशनिकर्तृरिच्छादिनिस्तत्त्वभाष्यस्वर
सः पवित्रमिति। पावमान्यादिसूक्तमित्यर्थः॥ शुभम्॥ ॥ अथोणादयः। प्रापउणादिप्रत्ययान्तरुडिशद। अवयवार्थशून्याअसंतमपवयवार्थमिभि
त्यनुत्पाद्येनेनत्रापिप्रायः कर्तरिवाहुसकाश्चत्रापीतिबोधम् नत्रापिप्रापोवर्तमानकालेएवेतिभूतइतिस्त्रेनत्रादिनआहनएहचेत्युणादिसूत्रवि

हिनासिप्रत्ययानौनेहसुशोवर्तमानकालेएवायत्रानहंतेनिउक्तंमृच्युलोवर्तमानकालेएवसाधुनेत्रि।एषुसूत्राविनिस्सूत्रेभाष्येउक्तलेनेदेभा
ष्यमेकदेशुक्तिः।अत्रवदंतिष्ठवापेत्यादिसूत्राणिसर्वनामधनुजमिनिनेरुक्तमतानुसारिणाकययनादिप्रणिनिवाकरणंनरादभियुक्तैःसंष्ट
हीतानिअत्रएवोणादयश्चिसूत्रेवहुलवचनंकिमर्थमितिप्रतीकमुपादापोणादयश्चोणादीनांशास्त्रानरपठितानांसाधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमितिनि
भावश्चिकैयटेनोक्तम्।नखेषांपाणिनीयत्वेशास्त्रानरप्रयोगोयुज्यतेअत्रएवामेगुरिश्चलोवेसुणादिसूत्रबोधितसाधुत्वानामपंगुखिलोमशुक्ला
दीनांसाधुत्वंपरस्परत्वार्थेक्षपोरोलश्चिसूत्रेवचनमारब्धवार्तिकेक्षताबहुलकंप्रकृतेस्तनुदृष्टेःप्रायसमुच्चयनादपिनेषांकार्यसशेषविधेश्वन
दुक्तंनैगमरुढिभवंकिसुसाध्विनिबहुलग्रहणप्रयोजनमुक्तंशास्त्रानरेतन्विभ्यःउणादयोदश्यंतेप्रत्ययाअपिप्रायेणसमुच्चिनानसर्वेनयाका
र्पाएपिसशेषाणिक्षतानिअनोवाहुलकमुक्तं।ननुपावेदुक्तमेवप्रकृतिप्रत्ययकार्यमस्तुकिंबहुलग्रहणेनेत्यत्रोक्तंनैगमेत्यादिवैदिकानांरुद्रा
नांसंज्ञाशब्दानांचसर्वेषांप्रानिपदिकरूपेणसाधुत्वबोधनस्मारकत्वा।शास्त्रानरोपायसमुच्चयनादिक्षतंनेषांसर्वेषांसाधुत्वाभ्यनुज्ञानापवानेना
चायेणबहुलग्रहणंक्षतंनेनात्रव्याकरणेसर्वेषांसंग्रहादंसंदिग्धंसाधुत्वबोधितं।पाणिनिशास्त्रबोधितानामेवेदानींसाधुत्वात्ननुकेतेवैयाकर

णाःपैर्नैगमरुढिभवानांप्रकृतिप्रत्ययविभागेनयुत्सादनंक्षतंनत्रोक्तंवार्तिकेक्षतानामचधनुजमाहेतिनेयुत्पन्नत्ववादिनःएवंचपाणिनिर्नतैसत्रवा
दीनिसष्टमेवोक्तम्ननुयत्रावयवार्थानुगमोनास्तिनचकथंयुत्सादनंरक्तमनउक्तंयन्नविशेषपदार्थसमुत्पन्नयतःप्रकृतेनैवदूष्यमितिअवयवा
र्थज्ञानपूर्वकंनयत्रसमुदायार्थप्रतीतिःशास्त्रज्ञानामित्यर्थःउक्तप्रत्ययसादृश्यंदृष्ट्वातदिनरोभागःप्रकृतिस्त्वेनकल्प्यःदुक्तप्रकृतिसादृश्यंदृष्ट्वा
तदिनरःप्रत्ययस्त्वेनकल्प्यःनैवंसर्वत्रोदःकार्यःकिंतुसाधुत्वेनाभिमतसुसंज्ञास्त्वेवेतिउक्तंसंज्ञासुधतुरुपाणिप्रत्ययाश्चनतःपरे।कार्यादिघा
दन्तुबंधमेनक्षेत्रगुणादिधिति एनदपत्यरुणंकार्यातिरेणामपिनदुक्तंकार्यसशेषविधेःश्वेतिअनेनभाष्यवार्तिकसमूहेनोणादयोबहुलमिति
व्याकरणंतरव्यवस्थापकमितिस्पष्टमेवोक्तम्।उणादयानांयेशास्त्रानरयुत्सादिनाःशब्दास्तत्रबहुलमितिबक्तव्यम्।वर्तमानाधिकारेचनेवक्तव्याः
भूनेपीतिवक्तव्यमितिस्मृत्वार्यश्चस्मृचिनःस्वशास्त्रेनेषांसाधुत्वबोधनंचेनावनैवक्षतंपाणिनेस्तुनेष्वयुत्पत्तिपरएवाभिमतःतदुक्तमाय
नेयिनीयश्चिसूत्रेभाष्येप्रातिपदिकविज्ञानाश्रयभगवनःपाणिनेःसिद्धमिति।नत्रपाणिनेरितुत्पन्नस्यायुत्पत्त्यात्प्रातिपदिकानीतिम
तमितिस्मृचिनं।सर्पिषापजुषास्तादौषत्वंबहुलग्रहणदेवअनएवादेशप्रत्ययोऽस्मिन्सूत्रेक्षसरोवसंतसंमित्वादौव्याकरणंनरेसकसादि

प्रत्ययोक्तेः षत्वमाशंक्यसिद्धान्तिनोणादयोऽव्युत्पन्नानीत्युक्तेः नतः शंकित्रापेयां सर्पिरादीनां सर्पिरि — सादौरुत्त्वानुरोधेन सांतानां सर्पिष्यसादौ
 षत्वद्वयनेनादौषुषत्वविषयोदाहरणेष्वव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणं न कर्तुं शक्यं सर्पिष्यसादौषत्वानापनेरिति शंकिने सिद्धान्तिनोक्तं एव तर्हि बहुषवचनास्ति
 र्बहुषं प्रत्ययसंज्ञानवतीत्युक्तं बहुषमित्युक्तेरव्युत्पत्तयेऽपि प्रत्ययसंज्ञानिमित्तकार्यं भवति व्युत्पत्तये च कार्यविशेषप्रत्ययत्वं कार्यविशेषप्रत्ययत्वं
 कार्यविशेषेन दभावति। सर्वमित्यादौ गुणस्वत्वाभावस्य च सिद्धिरिति न दर्शयः एवं चायामनेति सूत्रेऽनादीनां ग्रहणं न त्वादीनां चेति सूत्रे दुणादि
 व्युत्पत्तयं काश्चिद्ग्रहणं च व्याकरणान्तरस्य प्रत्ययानुवादेन न दनुमिति परं अनेहा वर्तमानकावे एवेति भूतश्चिन्त्यस्य भाष्यं व्युत्पत्तिवादि व्याकरणं
 तरतीत्या। अव्युत्पत्तयवादिपाणिनिमते न नदिनिबोधम् एवं नृचश्चकाराभावेमात्रादिशब्दे दीर्घपदनादिपरं पुन्यत्वाविनिमृत्तस्य भाष्यं मपि
 तद्भूतैव जन एव मानयतीत्यादाविष्टवशवानुरिष्टमेयस्त्विनिदिशोपोन उणादीनामव्युत्पत्तयवादिनिचन इति सूत्रे केयदः अन एवायामनेति
 सूत्रे भाष्यं किमयत्तुः आहोस्त्विदितुः कश्चाच्च विशेषः क्ताविटि एगुणवचनं तत्र एगुणो वक्तव्यः स्तनपितुः गदपितुः अस्तुनदिश्लुः प्रत्य
 यान्तरं कर्तव्यं मया देशे चोपसंख्यानं उभयक्रियनेत्यास एवेति। अस्यार्थः अयामनेति सूत्रेनापूर्वायादेशविशेषकं कित्ते चोपवायाव इत्येतद्दि

हितायनुवारकं लाघवान्तरत्वं तु णिलोपाभावबोधनं तत्र किमन्नादिवत्त्वाकरणान्तरविहितः कलुरेव कनेडागमोत्रनिर्दिष्टः अनतो न्यदत्तुः
 प्रत्ययान्तरमिति प्रश्नः॥ क्त्वाविटिनिनस्पेडादित्वा णिलोपाभावे कित्वाङ्गुणाभावेनास्यानुवादत्वा सभवेनापूर्वस्य विक्षने गुण एव विधेयो व्याकर
 णान्तरवत् अन्यथा सूत्रस्योपघाताघेनोवादत्वमेतदंशे विधित्वमिति वैरुपापत्तिरिति भावः इत्थौ प्रत्ययान्तरमिति व्याकरणान्तरेऽस्यासत्त्वादपूर्वप्रत्यय
 स्वरूपं कल्प्यं। अयादेशे चेति अयादेशविषयेऽपि किञ्चोपश्चिन्तिमिनत्वाश्रयण
 मिति मिनत्वाश्रयणं मूलकमुपसंख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः आनुमानिकं वचनमेवात्रोपसंख्यानपदेनोच्यते सूत्रपाठ एवोपसंख्यानमत्रोच्यते इति केयदो
 क्तं नुन्युक्तं कलुग्रहणेऽत्र सूत्रे गुणविशेषकं वानत्वाऽस्यावश्यकत्वेनोपदे एव विशिष्यत दुक्तौ बीजात्वाभावात् ननु नत्यत्वे व्याकरणान्तरवि
 दितुमनत्वा अनुमानमात्रं ननु धर्मिणः कल्पनेति नैतदुक्तिः उभयक्रियन इति। श्लुः प्रत्ययान्तरस्य च निमित्तत्वबोधनं दाराण्यनेभ्यो विभनानुमा
 नरूपपुपसंख्यानः चेत्सार्थः एवं चास्य सूत्रस्यैकरूपनयादेशानुवादकत्वसिद्धिरिति लाघवमिति भावः एतेन पद्यत्रत्कुर्यद्ग्रहणमयादेशार्थं क्रिय
 ने स्तन्यादिभ्यश्च कुरेव नदास्यादेव लाघवमिति केयदोक्तमपास्तं न नदिष्टस्वरविशिष्टानामेवांतादीनामनुवादात्स्वरविशेषोपि नास्ति एवं च स्त

निहृषीनिस्तुत्रं व्याकरणं न रस्योपा॥ दिसूत्रेषु प्रक्षिप्तमिति बोध्यमन्यथा बहुल्यग्रहणात्कनिदयदेवेत्यर्थकात्कार्योत्तरवदेयामपि कार्यणिं
 सिद्धेन वाप्येतदर्थं स्पष्टमेव एतेन किंचिच्च सुणादिसूत्रेण सिद्धे किंचिच्चीत्सादिवाचिकेन ध्वीवासेन नावाधोमाभृदित्यर्थमित्यपास्तम्॥
 तेषां पाणिनीयत्वाभावात् अनएवज्जीति सूत्रे वा सिटीत्यनोवाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषामुक्तानतर्हीदानीं वायाचितिवक्त
 व्यं वक्तव्यं च किंप्रयोजनं नेयं विभाषा किंतु द्योदेशो विधीयते वा इत्ययमादेशो भवति भजेर्योपरतः वायुरिति भाष्योक्तसंगच्छ
 न्यपाठवायाजीसुणादिसूत्रेण वायोः सिध्दानसाकर्तव्यतामेव वदेत् पुनश्चानेनैवानुमेपोपसंख्यानं अनुनासिकपरत्वाभावादत्राननचकेप
 येकरीत्यापजिमनीति बहुलकाधुचिज्जु रितिरुपवारणार्थं न न्यायतस्तदभावेन नद्रूपापसभावात्तममनुतेषां पाणिनीयत्वात्साणिनिरा
 स्त्रेन दारभोपुक्तः। यत्तविप्रतिषेधसूत्रेवेव विधिरिति सूत्रे च बहिरेगपरिभाषायां स्योनश्निउदाहृतं तद्व्याकरणं न ररीत्येव तत्र हि बाहुल्यक
 दोणादिको न प्रत्ययः यथा विप्रतिषेधसूत्रे त्वरंगपरिभाषया अंतरंगत्वाघणादेशे वैयाकरण इत्यादौ इकारोकारयोर्द्विप्रसंगेऽप्युचाविति व्याक
 रणं तर्हि विहितयो रियुबोरप्राप्तिरुपोदोषः संकिनः प्रेयभेध इत्यत्र तयोर्वा रणायाची तस्यावश्यकत्वेनानवकाशत्वेन समाधुपुक्तमप्यदपिकर्मक

म४

४४०

वसण१

मि

सूत्रे किंचिदं न पश्चिन्नपेरयमौणादिकस्कोरोभावसाधनस्तुक्तं न दपियरीत्यासोगप्रदर्शनेन स्वमतेन दर्शयन्त्यस्वरुपिवोधनायेति हिरोधे एवमन
 दपेवंजातीयकं व्याख्येयमूश्निसूधियोविभावयंतु इति। अनुबंधयोरिति नित्यमेवास्तीति भावः। व - इति किं दू। दिपठिनप्राप्तिपरिकेनैव सिद्धे
 दव्यर्थं। नवेति सौत्रश्रुतिनु इति सौत्रास्यस्योपि दिति युक्तं वक्तुं। टिलोपश्रुति। नत्रस्याधोनोरानोचोपरसमैनेन। अन्यस्वतु निपातनादिनिबोध
 मकमिमनि। अनेनैव कंनोः सिद्धौ अर्जिदृशीनि सूत्रेकमिग्रहणव्यर्थः केचित्तिनि अत्रारुचिः कैयटमाधवादिग्रंथविरोधः। प्रोमुट्। गमुष्ट्। प्रत्ययस्वरे
 णानोदानः अनएवगर्मुदितस्त्रनुकचिदेदेआधुदानपाठस्तुष्ट्। दसः। शर्वीनिनि। - - अतंत्रश्रुतिव्याचष्टे अकत्तरीति इणशीत्यामितेव सिद्धे रोवेति
 व्यर्थमन आह। अनोरानेति। इति प्रथमः पादः। कृते श्वः। उभागे मेनैव सिद्धे रुआदेशविधानं प्रहयात्वा घवाय रंजे कुत्र। रजनीति गौरादित्वात् इति
 बोध्यम्। स्तृत्तृचौ। सास्तिहृदादिभ्यश्निपाठं नरां शास्त। मूलस्य पाठे तु रुदादित्वात् दयं साधुः। इति द्वितीयपादः। सिवेष्टे उकारादेशेनैव सिद्धे
 प्रकरणास्यार्थं। स्योनश्नि। अनित्यत्वाच्चात्ते सस्या अभवतेनैव पक्षगुणः। राकेत्यादौ केण इति ह्रस्वान नकपीनिसाहचर्येण तस्यैकस्य तत्रग्रहणा
 न्नालोष्टईति। नृज्वत्सूत्रे वुशोर्लोष्टमिति भाष्यं समलोष्टाश्मकांचन इत्यत्रोभयोरुपादाने गोवतिर्वदानायेन लोष्टरुपात्मकांचनयोरित्यर्थः अ

स्मपदेनमणयः लोष्टनुत्सत्वेनादरणीयेपि। अदराभावध्वननार्थेनदिनिवा। वनिकिनि। राकुनौप्राचोमने - रत्सर्थेमुदीचांमनेवानकेलेवरुपा
 र्धवर्तकाशकुनौप्राचामितीत्प्रकरणस्यवचनंबोधं। अस्याति। वि - नोनित्वंविप्रयोजनंविषयमाद्युदात्तत्वसिद्धेः। इतिनृनीयपादः। अणुलि
 रिनि। बाहुल्यकादाडः पूर्वादेनेरपिआर्त्तिः धनुःकोटिः डीपिआर्त्तिसपिआर्त्तिः पीडाधनुःकोयोरित्यातिराष्टस्तुआडः पूर्वादेनेर्का निबोधः। अ
 धाहृत्वादिरपिउणादिपुसाधुः अचेःकोवेनि। अत्रविदितनुरत्यानोदानोपिबहुलकान्। मरीचिरिनि। मिदचोत्सात्स्वेभाष्ययर्थेएयंदनश्चा
 गमश्चेसुक्तम्। कुवश्चादिनि। दीर्घविधानसामर्थ्यान्नगुणः बाहुल्यकादीर्घगुणयोरभावेकुचोपि। समीणः। चटुदीर्घश्चेनिवर्तने। अंबालेति। क
 र्दमश्चर्थः पठश्चिनि। शंठप्रागुक्तः ष्टसेकश्चिनि। सूत्रेशंठश्चिनि। प्रतिकमुपादायजनिदाच्युश्चिनि। प्रत्ययश्चिनि। कैपटः। प्रेत्सीति। यदागमाश्रित्याये
 ननुद्वि। शिष्टस्यग्रहणार्द्धीपूरेननचदशानत्वादिहितत्वेननिषेधपतिः कपंचात्रनुकश्चदसत्वादितिवनोरचेनिसूत्रस्थभाष्येणास्यध्यादस
 त्वबोधनेनननएवचनद्वयवृत्तेः। वलिःसौत्रश्चिनि। एयनस्यवर्णरादेशः सूडसुचितं। किंचवलप्राणनश्चस्यवर्णसिद्धवर्णरादेशविधानंबर्थमिति
 बोधं। वरिवापीति। सूत्रेवादिर्पंतोनिदिषोबहुलकादप्येतादपि एनचभूवादिसूत्रे - कारेःपानेडमिनिसूनेः सस्यपः ह्रस्वोऽमुत्रस्यपश्चि

ना ४

४४१

सूत्रेभाष्येउक्तम्। अगस्तिरिनि। अवक्तिचूकोवेनि। कितितस्येएतत्समानार्थेगित्ताशब्दोऽङ्गंस्यायनीनिविग्रहेआनेनुपसर्गेऽनिकः छयोर
 पपत्तेत्तप्यणिकाररहितमागस्तश्चाद्यस्यआगस्त्यश्चिनि। हिनीयस्यआद्यस्यबुद्धत्वेआगस्त्यश्चिनि। आगस्तकोडित्वागस्त्यादेशः अगस्तिशब्द
 गगादिषिसन्योभूरंजिभ्यामिनि। श्चरंजिभ्यामिनिपाठश्चिनि। अनिदिनामिति। सूत्रेद्वरदनः। पुरंजिभ्यामिनि। कैपटः। मिथुनेसिः। धनूपपदयो
 गोमिथुनंतरुच्यचाश्चसैवैवोदाहरणमिति। ग्रहिजेनिसूत्रेकैयटस्वरसः। दीर्घश्चिनि। बाहुकानदभावेपुरुषवाज्जपि। प्रायेणेति। तेनाप्सरा
 इत्येकवचनानमपिध्वनिनंबेदेवर्णद्वित्वप्रकरणेभाष्ये। इतिचनुर्यपादः। समानेख्यश्चिनि। इणिति। द्विदिनियलोपश्चिनि। चातुवर्तनेसचोदा
 नश्चस्यसमानस्यसादेशउदानश्चर्थः सचसमासांनरमितत्वेणव्यवस्थासमानस्यनियोगविभागेनसदृशपर्यायसदृशेनवासादेशे
 सिद्धरस्यानुवादत्वात्। शिडोः अत्रदित्वनेरित्यनउदानग्रहणमनुवर्तनेनच। शिडोः विशेषणनेनाधुनोपेहिस्त्वविधिसामर्थ्या - गुणेन
 लोपश्चिनि। अलोऽस्य॥ इतिपंचमः ॥ उणादयोः अत्राणादिशब्देनवाकरणेनरप्रसिद्धपंचपाधुक्ताएवनाष्टापीत्याः तथासनि
 द्रस्युदस्युदश्चतत्रोणोरव्यायामितत्रचबहुल्यग्रहणवैयर्थ्यापिनेः एवंचात्रनिर्णीतत्वाताभ्यामन्यत्रेसत्रापिपंचपाधुक्तानामेवग्रह

एवं बहुलप्रमाणप्रपञ्चभूतानि सत्त्वाणि व्याचष्टेः भूतेषां सादि। नुमुन्वुलौ। भविष्यतासु वर्तने उपपदमिति मदा संज्ञया पदं नञ्चकपरा क्रियाचात्र निडं
 तोपस्याप्येवनेन भोक्तुं शक्यं नित्य उपपदमिति निडि निसूत्रस्य भाष्यस्वरसादि निरूपितं। पुनर्बुद्धिनि। अकेनो रित्यत्र भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य
 योग इति व्याख्यानेन फलं न च वपशित पूरक इत्यादौ एव लुत्तौ विनि एवुत्तिपरांतर संबंधान् भाष्यत्वप्रतीना वपि पृथी सिद्धिः फलं। न या एतत्क
 र्मकथाननकर्तारदत्तार्थकं यज्जतां लप्यते स्या याजका इत्यादौ पृथी सिद्धिरपि फलमिति वाच्यं राष्ट्राक्षित्वाभावेन क्रियानुपपदकाकां न स्य कर्तृ
 प्रतिपादकतया पदान्त संबंधादिना भविष्यत्वप्रतीना वपि अकस्य भविष्यदर्थकत्वाभावेन नत्र निषेधाप्राप्तेरिति भावः। ननु सामर्थ्याच्च त्वेवेति बो
 धम्। अनंतरत्वादिति। अत्र व्याख्यानमेव शरणं। कालः पचतीति अत्र भवत्यर्थमात्रं विवक्षितं न वर्तमानत्वादिति भूत भविष्यत्यकस्यापि विवक्षित
 त्वादिति शान्तिरिति भावः। भाववचन इति। बाहुल्यत्वात् कर्मणि ल्युट् भावाधिकारविहिताश्च भाववचनाः न च भाव इत्येतावन्तैव भावेषु विहिताना
 स्तेन तो च त्रापीत्यर्थेनेष्ट सिद्धिरिति वाच्यं भावः प्रक्षन्तिभ्यो येन विशेषणभावे प्रत्यया विहिता स्नाभ्यस्तेनैव विशेषणने भवन्ति त्वर्थवचनग्रहणस
 त्वात् नदाह भावे इत्यधिकृत्येति। अ एकर्म चातु क्रियायां यामि ताद्याह्येते उपपदसंनिधौ गश्च क्रियने उपपदत्वं नुप्रत्यय कभावः प्रसेकस

माप्तिनि निर्देशान् इदं सूत्रं एवुत्ता एवो वाधेमा भूदित्यर्थं न च वासरूपन्यायेन निर्वाहः पुनर्बुद्धिनि ध्वनेनैव न हिषयेत्यापा प्रकृते रत एवैव न हिषयेत्तज
 चौवर्तने चास्मिन् वासरूपन्यायेन एवुत्तपिन दाह। एवुत्तोपवाद इति। एवं च प्रतिप्रसवविधिरयं पुनरनुवादेन आपकसिद्धि वासरूपनिधेयप्रवृत्तिमा
 मात्रं। अतएवापूर्वविध्यपेक्षया लाघवं न चैवं कं वददाय इत्यादाव एन स्यात् अनेन सूत्रेण एवुत्ता प्राप्तवाधस्य प्रतिप्रसवैकेनेपिकैवाधस्य दुर्वार
 त्वादन आह। परत्वादिति। आहृतास्य पुनरपि विधायकत्वेनाण उक्तत्वात् कस्यापि बाध इत्यर्थः वचनग्रहणसामर्थ्याच्चाहृतिरिति भाष्ये स्पष्टम्
 । पदरुजा एरजित्ततः प्राकषजधिक्रियने अयं कर्तारि। सारो बलमिमि भाष्ये नुबलेखदिरसार इत्युदाहृतं। सिद्धवस्येति। अतएवास्मिन् विधायकमिति वि
 शेष्टं संग्रहने। रगं न स्येवेति। अत्र धञोत्तनुत्तोपसर्गस्य धञीत्येव सिद्धे निमित्तमिति भावः। प्रायिकमिति। स्पष्टं चेदं भाष्ये इडः। अयमपि प्रक्ष
 त्वाभ्यस्यैव बाधकेन किनो व्याख्यातः। अभिनिसरनिसंधानग्रहणं व्याख्यातदाहास्यादिति। उत्र य इत्यस्य उत्येकेति। निरर्थोः अत्रोपसर्गो भाष्य
 त्वोर्थया संख्यं। ध्वनेति। ध्वन्यविषयकविशेषार्थप्रतिपादिकादित्यर्थः यज्ञे समि। यज्ञविषयके र्थे वर्तमानात्तनुव इत्यर्थः समिमुष्टे। मुष्टिविषयका
 र्थवृत्तेर्ग्रह इत्यर्थः इत्याहने चैः निश्चेत्यमेव बहूपाण्यपूर्वविप्रतिषेधेनेति भाष्ये। काशीनिकाय इति। काशीनिवासदेश इत्यर्थः गोमयनिक

यभावेयञ्च। कर्मव्यतिहारः। एवञ्चकारोणचस्त्रिया मिति तादौ विशेषणार्थः। आक्रोशेवन्वो। अननरोपीनुणनसंबन्धने अस्वरितत्वात्। वृणो
 तेराः समुदायेनाच्छादने गम्ये रस्यः आधेति किं प्रवरणैः कल्यादिभ्य एरज्जनेति वार्तिकं कस्योपेन्द्रः एरज्जपनानापि। भनित्वनार्थः। अचश्चक
 रस्यातिसूत्रे विशेषणार्थः निश्चयश्चिज्जपविधाने सामर्थ्येन थापादिस्वरोन्नयनप्रवृत्तिरिति एवं चोन्नरपदप्रवृत्तिस्वरेण यथोक्तमेतत् एतेना
 चैवासिद्धं पापघ्नित्यस्य प्रवृत्त्यास्वरे विशेषाभावात् न च हस्तादाने चैरिति घञो बाधनार्थं मत्तेयेः स्मादयो निष्ठेति परास्तं। घञर्थे कश्चिन्ति। स्थास्ना
 याद निबधियुधमिति उदाहरणमात्रं बोध्यं। प्रत्यविधयो रधिकारणैकः प्रतिष्ठेते स्मिन् अस्यानीति प्रत्ययः विधेति न स्मिन्नां सीति विधेति
 तिभाष्योक्तेः व्यधज्यो। अनुपसर्ग इत्यस्योपसर्गनेत्यर्थस्तदाह व्यधश्चिन्ति। उपजायो मंत्रभेदः। अनुपसर्गचिन्ति। उपसर्गाभावे चैव व्यर्थस्तदाह काण
 श्चिन्ति। मदेनु। उपसर्गभिन्ने उपपदेशस्यः। लहस्त्वत्रापूर्वस्योत्पत्तिं च निपात्यते। हनश्चावध इत्यनंतरं प्रत्ययसमुच्चायको व्याख्यानात् अत्र
 वधदेशोदात्तो निपात्यते इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययउदात्तः स्वतंत्रवधे व्यर्थज्येकेन सिद्धे हन इत्यस्यैव व्यर्थनादवस्थान्ति। घनांतर्धनप्रधन
 प्रधनोत्पत्त्या पधनेति निपातनं हने रंता एते आदेशा अप्रत्ययश्चेति पृच्छ्यमपि स्तवेकश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अंते तोलोपेक्षतेः पुत्रदाननि

वृत्तिस्वरेणोदात्तः आधेति फिषोत्त इत्यंतोदात्तत्वं बोध्यं अंते हन इत्यस्य सर्वत्र संबंधः अत्र घनेऽत्र संबंधि घनश्चिन्ति विग्रहः कर्मण्यधि। व्याख्याना
 त्कर्मोपपदमधिकरणमर्थः अधिकरणग्रहणमर्थं निवृत्त्यर्थं। भावादाविति। तत्र यथा विधानं व्यवस्था अयमनेकाज्ज्योनेत्याद्यंतवत्सूत्रे कै
 यस्वरसः। स्त्रियापित्स्यधिकारः हस्त्युद इति यावत् अज्जपोत्तिनि। अज्जपभास्त्रीखलनाश्चिन्ति वार्तिकोक्तेरिति भावः। प्रवृत्तिरिति भा
 व्येनैतदृष्टं। इत्थनश्चिन्ति वाहुलकादिनिनेन वाहुलकाददः पाति भावः वर्तनश्चिन्ति। मंत्रे वृषे पे निसूत्रादिति भावः। भावादाविति। कपूविधवधि
 करणे चैति वार्तिकं तत्र चैव करणसंग्रहः। भृजोऽयं कपयभावे एवेति भृजोऽसंज्ञायामिति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः परिवारिण्यादि। भावेशो
 निपात्यते यत्कुसिह एव अकर्तरिकारके भिक्षनसत्ते तत्र पणपि निपात्यः। मृगयेति। एभिर्मिनां जंतवस्तत्त्व एव भावोऽस्त्योर्वेति दीर्घाभावश्च नि
 पातनादिनिबोधः। अदंतोरिति। तत्र अतोऽविधवेव जनः शब्दस्याडकि विधिणत्वे पाति भाष्ये स्पष्टं नेनांतर्ह्यंतर्हिरं न एषतीत्यादिसिद्धिः।
 एवं चोन्नरदेशे वने चैति सूत्रद्वयं न कर्तव्यं देशे प्रतिषेधः सूत्रादित्वात्सिद्धश्चिन्ति अनरपरिग्रहश्चिन्ति सूत्रे कैपटः अघप्रज्ञा अदेति निर्देशसिद्धं। रादि
 फः। रादिनि निर्देशात् प्रत्ययसामान्याभावोपि। मत्तर्थिश्चिन्ति। मतरादेन तदर्थो लक्षणे ततो बहुव्रीहिः स्वार्थे धो बोध्यः। शाश्वरसुरवमिति।

अथाहृद्यमानस्य कर्तुः शरीरस्वास्थ्यजनकं सुखमित्यर्थः कर्मणि किं तुं विकाया उत्तमानं सुखं स्पष्टादिनि किं अत्रि कुंड स्योपसनं सुखं। शरीरेति किं। पुत्रस्य परिष्वजनं सुखं मानसी प्रिति रत्नं वा यो। इदं सूत्रमत्रैयं पितृतो वा इत्यादेशो। वापु रित्येवं भाष्ये व्याख्याते। आदेशो। अत्रोपपत्त्या इत्यनुवर्तनेणाविति बाधो देशेति निमित्ताभागा नुकरण भाग नूनं कोरेण। घपरणा वंग स्पष्टाद उपपत्त्या इत्यर्थः एतेन लोरे वदस्वः स्यात् तस्मात्तन्मन्त्रिणोपोन स्यादित्यपास्तं। अवेत्तुलोघ। करणाधिकरणयो रित्यनुवृत्तावपि यथा संख्येनास्वरितत्वात्। हलश्च। अत्रापि प्रायेणेति वर्तने अवहारादयस्त्रयोपधिकरण साधनाः। उदं कोनु। अनुदक विषयकार्थ प्रतिपादक। इति निपात इत्यर्थः। घनोदं कश्चिन्निवास रूपन्यायेन घनोदं च नोपीतिकश्चित्। गोदोहन प्रसारधनयोर्बाहुल्यकात् घनोनेति बोध्यं। आनाय इति निपातने जालं चेश्चमित्यर्थः। जालशब्दस्तु जलभजन इति धनो ज्वलित्वा निपातः। भागः पदमिति कचित्प्रयोगः। इषत्तदुः। स्तित्वमुत्तरार्थलकारः स्वार्थः। खलचोरिति। पचाघचुएरच्। यत्सने। न सुदुर्भा। तृतीया पचर्मावेयं आद्ये प्रसुदाहरति। सुप्रलंभ इति। द्वितीये आह अनि दुर्लभमिति। अत्र केवलशब्देन सूत्रोपस्थितानि रित्त्वं सजातीयमुसंगतिरं वावर्त्तनेन कर्मप्रवचनीय इति शब्देन तत्त्वेन पचाह पदास्वनीनि। सूत्रोपानातिरिक्ते विशेषणस्तु दुर्लभमित्यस्य सि

द्विरिति कैयटः सुदुरोरुपसर्गत्वप्रतिषेधस्तु केवलसुदुर्विषय एवानि सुलमित्यत्रैव भाष्यप्रयोगात्। आनोयुच्। इषदादयो नुवर्तनेन नु कर्तृक मणोरिति। दुष्याने इदुपधसे निषः। घात्यदा। हसच इति भाव करणयोरिति च प्राप्तं निषिध्यते। पदेन इति। अत्र प्राचां ग्रहणमेवमान। क्तिचु क्तौच। क्तिचावाक्षेपाभूदिति पुनः क्तविधिः। न क्तिचि। अनुदातोपदेशवनतीत्याघनुवर्तने। रीधेनि। अनुनासिकस्येति प्राप्तः। वनितं त्यो स्तिनुत्रेति नेट्। सनः क्तिचि। अस्वविकल्पत्वाद्दयो ग्रहणे फलाभावादाह सनोनेरिति। सनसेववक्तुं युक्तं। अलरवा। धंदसिभावसरूप इति निवृत्तं अभ्ययत्वादसत्त्वभूतोभावः त्कार्थः पक्षे लुडादौ नु समत्वभूत इत्यनन्त। अलंकार इति। भावेष्वत्र मेडप्रणिदान इत्युत्सावतिहासार्थं सनस्यैव चत्तात्त्वस्य सूत्रे निर्देशः समानकर्तृकयोरित्यनेन सिद्धिमात्रां स्माह। पूर्वति। पूर्वत्वसौ याचित्वापश्चादयमयते - - - प रिवर्तयन्त्ययो विवक्षित इति भावः। परावर। अवरशब्दोत्र पूर्वपूर्ववृत्तिवाची। समानकः कप्रत्ययपदर्शनाद्बुद्धीहिः। पूर्वकैवेति। तद्विशिष्टैर्वर्तमानात् सनो रित्यर्थः अनएव समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्रियाप्रधानो निर्देश इति भाष्ये उक्तं। हित्वमिति। पूर्वकर्तृत्वस्य समानकर्तृत्वस्य च भेदघटितत्वेनानेकक्रियात्वापेक्षौ त्रौ द्विवचन निर्देश इति भावः पूर्वकालत्वं च व्यवहितमपि व्यवस्था

नस्यचनासर्पबलेनववस्थाअनएवभुक्तात्रजनिअघभुक्ताश्वोन्ननिष्पतीसाधुत्तनिः। पूर्वविप्रतिषेधेनेनि। पुरस्तात्प्रतिषेधकांडारेन
 सामर्थ्यादित्यर्थः। नत्कासेर। अनेन कित्कार्यनिषिधने कित्वनिषेधेदिकप्रवणस्यात्। त्केनिकिं निगृहीति। प्रत्यारोविनि। अनिदिना
 मित्यनक्तितीसनुवर्त्तकिनिक्तीतिव्याख्येयमित्यर्थः। सेद्वान्नकिदिनिभावः। समासेन। अनजिनिपर्युदासः नेननज्जसाव्यपपूर्व
 स्वरकेप्रसासत्तात्कांनोतरपदकश्चर्यः। नेनस्नात्वाकावकश्चादौनदोषः। अनजश्चेवसिद्धेपूर्वग्रहणस्यार्थः। अधीतेति। यद्यपि
 पदानपराधारेकादेशोसिद्धेचोतरखंडेसुवुत्तनेः पूर्वमिवसमासस्तथापिनत्रपदशब्देनार्थवनउपलक्षणचरोषः। गनिकारकेत्य
 स्थानितत्तात्सुवतेनवासमासः। बाल्यपीत्यस्थानेनपिचवामइतिवार्तिकन्यासः। नांनानिदामिनिप्रयोगाभिप्रायेणबहुवचनं। आ
 भीष्टे। यद्यपिवासरूपन्यायेनत्कासिद्धस्तपिविभागेनिसूत्रेणोभयोर्विधनापचकारः। तत्रसूत्रेसाधनानरज्यस्वसजातीयक्रियापे
 क्षपौर्वाकार्यरूपसाधनपौर्वाकार्यविषयामादिनामेवग्रहणेननहिषयेसमानादिसूत्रेणत्कस्तेनन्यायेनदुर्लभत्वान्नाप्यनेनआनी
 र्ययेपूर्वविप्रतिषेधेनास्यैवपत्तेनाभीष्टायेएवतत्प्रवृत्तेः। हित्वमिति नित्यवीप्सयोरित्यनेनयद्यप्याभीष्टायेणमुत्पादिनाघोनितेन

पाप्यपतिरेपितहिधनादित्वरहितयोर्नतघोननेसामर्थ्यमितिभावः। नाकांरुतइति। यद्यपित्काप्रत्यर्थक्रियायाज्ञाकांरुनिषे
 धविषयः नकांरुतश्चेदितिपुक्तः पाठः। पक्षेखडादयइति। कर्तादिविवक्षापक्षेइत्यर्थः। भावेत्वेनौनराहायेभुंक्तेइति। अत्रैवा
 र्थविभाषायग्रहणतात्पर्यग्राहकं। एतद्विषयेकत्रादिविवक्षापिपूर्वसूत्रविषयेनूनसामानाभावादितिदिक्। चोरंकारमा
 क्रोशतीति। चोरराष्ट्रमुच्चार्येत्यर्थः। नचात्रानुकरणेचानीतिपरमितिनिपानत्ताययत्वयोस्तत्त्वानुमनापनिअरुर्हिषदित्यनः। खित्यन
 व्यपसेसनुवृत्तेरितिवाच्यम्। खित्करणसामर्थ्यात्तिसिद्धेः। यद्यच्छन्ताधुत्तार्थः। चोरमाक्रोशतीत्येवबोधः। यथानपयोर। असूययाप्रति
 वचनइतिविग्रहः। वर्षप्रमाणे। वर्षादृष्टः। गोष्यदपूरमितिगोष्यदपूरमितिइष्टंगोष्यदंप्रनरामिनिनुनानभिधनानुप्राप्तेः। केणोष्यद
 नरमितिचेष्यइतिभाष्येस्पष्टं। समूखाच्छत। यथासंख्यमेवेत्यने। करणेह। हिंसार्थानावसमानेसिसिद्धेः। हिंसार्थेवचनेहिंसायांनि
 त्ससमासार्थेचनेनप्रत्ययेनूनतीयाप्रभृतीनीतिविकल्पेनसत्त्वानराहयथाविधीति। सचाविषोरेत्वेदंतस्तिडं नश्चेतिबोधं शयेति
 एवंदिनामत्तरायदावश्यकंमुखत्वात्तनाद्यद्वैतैवध्वंतीत्यर्थः। येनविनेनि। एवंचयेनविनाजीवनंनदधुवमितिफलितं। पयतीनि। त्का

निवृत्तिस्तुनेष्टेतिभावः। उपपदेति। द्वितीयां न स्येत्तादिनेन पाहिकोपपदसिद्धिरितिभावः। गेहस्येति। व्याप्यमानतया ह्यस्य सिद्धित्वा
 सेव्यमानत्वेन एवमुक्तं स्येतिभावः। केवलेन एवमुक्ता समासाभावे हित्वे विना न यावत्कुमराकल्पमिति नात्पर्यम्। अस्य नि। नृपोः। अनयोः
 किं घटमुपोप्यभुक्तं किं वा नरेति किमु अह इत्यस्य — — — नगतिर्व्यवधीयते। कालेषु किं योजनमस्य स्यात्। पायययनि। नाभ्यादिना
 पशये उपपदे आडः पूर्वादिशेर्ग्रहश्चण्डुलित्पर्यः। तिर्य। चीति सौत्रो निर्देश इति भाष्यं तिर्यक्लृतेत्ययं समुदायोः पवर्गनिदाह समाप्य
 गन इति स्वांगन। न स्यत्ययं ते स्वांगे उपपदे इत्यर्थः तस्य त्वस्येति कर्मधारयः। नाभ्यर्थ। यथा संख्यमत्र नेष्यते अनुलोममानुकूल्य
 न च परचिन्तानुसरणमिति सर्वेष्टसिद्धिः॥ इत्युपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिनदहते लधुराष्टेन्दुरावरे सि
 धंतकौमुदीव्याख्याने हतं तं विस्तरस्तु बृहस्पतेदुरावरेष्टव्यः॥

॥

॥

॥